ISSN 2230-8962

वेदविद्या
VEDAVIDYĀ

अन्ताराष्ट्रियस्तरे मानिता, सन्दर्भिता, प्रवरसमीक्षिता च शोध-पत्रिका
Internationally Recognized Refereed & Peer-reviewed Research Journal

विश्वविद्यालयानुदानायोगस्य 'केयर' सूच्यां भारतीयभाषाविभागे क्रमसंख्या - 97
Indexed in UGC 'CARE' list; Indian Language Sl. No. - 97

अङ्क : 34
Vol. XXXIV

जुलाई - दिसम्बर 2019
July - December 2019

सम्पादकः
प्रो.विरूपाक्ष वि. जड्डीपाल्

महर्षिसान्दीपनिराष्ट्रियवेदविद्याप्रतिष्ठानम् उज्जयिनी
(मानवसंसाधनविकासमन्त्रालयभारतसर्वकारस्याधीनम्)

ISSN 2230-8962

वेदविद्या

VEDA-VIDYĀ

अन्ताराष्ट्रियस्तरे मानिता, सन्दर्भिता, प्रवरसमीक्षिता च शोध-पत्रिका
Internationally Recognized Refereed & Peer-reviewed Research Journal
विश्वविद्यालयानुदानायोगस्य 'केयर' सूच्यां भारतीयभाषाविभागे क्रमसंख्या - ९७
Indexed in UGC 'CARE' list; Indian Language Sl. No. - 97

अङ्क : ३४ जुलाई-दिसम्बर २०१९
Vol. XXXIV July-December 2019

सम्पादकः
प्रो. विरूपाक्ष वि. जड्डीपाल्
सचिवः

महर्षिसान्दीपनिराष्ट्रियवेदविद्याप्रतिष्ठानम्
(भारतसर्वकार-मानवसंसाधनविकासमन्त्रालयाधीनम्)
वेदविद्यामार्गः, चिन्तामणगणेशः, पो. जवासिया, उज्जैनः ४५६००६

मुख्य-संरक्षक
डॉ. रमेशपोखरियाल 'निशंक'
(अध्यक्ष, महर्षि सान्दीपनि राष्ट्रिय वेदविद्या प्रतिष्ठान, तथा
मानव संसाधन विकास मन्त्री, भारतसर्वकार)

संरक्षक
प्रो. देवीप्रसादत्रिपाठी
उपाध्यक्ष, महर्षि सान्दीपनि राष्ट्रिय वेदविद्या प्रतिष्ठान

सम्पादक
प्रो. विरूपाक्ष वि. जड्डीपाल्
सचिव, महर्षि सान्दीपनि राष्ट्रिय वेदविद्या प्रतिष्ठान

अक्षरसंयोजिका
सौ. मितालीरत्नपारखी

मूल्य
वार्षिक शुल्क २००/-

पत्राचार-सङ्केत
महर्षि सान्दीपनि राष्ट्रिय वेदविद्या प्रतिष्ठानम्
वेदविद्या मार्ग, चिन्तामण गणेश,
पो. जवासिया, उज्जैन 456006
दूरभाष : (0734) 2502266, 2502254
तथा फैक्स : (0734) 2502253
e-mail : msrvvpujn@gmail.com,
Website : msrvvp.ac.in

समीक्षा समिति
प्रो. श्रीपाद सत्यनारायण मूर्ति
सेवानिवृत्त प्रोफेसर (व्याकरण), राष्ट्रीय संस्कृत विद्यापीठ, तिरुपति

प्रो. प्रफुल्ल कुमार मिश्र
पूर्व निदेशक, राष्ट्रीय पाण्डुलिपि मिशन, नई दिल्ली; एवं सेवानिवृत्त प्रोफेसर (संस्कृत),
उत्कल विश्वविद्यालय, भुवनेश्वर, ओडिशा

प्रो. ईश्वर भट्ट
प्रोफेसर (ज्योतिष), राष्ट्रीय संस्कृत संस्थान, नई दिल्ली

सम्पादक मण्डल
प्रो. विरूपाक्ष वि. जड्डीपाल्
सचिव, महर्षि सान्दीपनि राष्ट्रीय वेदविद्या प्रतिष्ठान, उज्जैन

प्रो. केदारनारायण जोशी
सेवानिवृत्त प्रोफेसर (संस्कृत), विक्रम विश्वविद्यालय, उज्जैन

आचार्य (डॉ.) सदानन्द त्रिपाठी
शासकीय संस्कृत महाविद्यालय, उज्जैन

आचार्य श्री श्रीधर अडि
अथर्ववेद के मूर्धन्य विद्वान् एवं प्रख्यात वेदपाठी, गोकर्ण

डॉ. दयाशंकर तिवारी
एसोसिएट प्रोफेसर (संस्कृत), दिल्ली विश्वविद्यालय, दिल्ली

डॉ. अनूप कुमार मिश्र
डीडीओ, महर्षि सान्दीपनि राष्ट्रीय वेदविद्या प्रतिष्ठान, उज्जैन

सूचना - अत्र शोधनिबन्धेषु प्रकाशिताः सर्वेऽपि अभिप्रायाः तत्तन्निबन्धप्रणेतृणामेव, ते अभिप्रायाः न प्रतिष्ठानस्य, न वा भारतसर्वकारस्य।

विषयानुक्रमणिका

क्र.		पृष्ठ
	सम्पादकीयम्	i-vi
संस्कृत-सम्भागः		
१.	**वेदाध्ययनविमर्शः** - डॉ. शैलेन्द्रप्रसाद् उनियालः	१-१०
२.	**आचार्यमध्वदृष्ट्या वेदानां महत्त्वम्** - डॉ. नारायणः	११-१८
३.	**ऋग्वेदे वैदिकयज्ञानां प्रासङ्गिकता** - डॉ. गणेशप्रसादभट्टः	१९-२२
४.	**षड्विंशब्राह्मणानुसारम् अलौकिकविज्ञानम्** - डॉ. रामराज उपाध्यायः	२३-२७
५.	**ज्योतिषोक्तकालोपाधीनां वेदमूलत्वम्** - डॉ. सुरेशशर्मा	२८-३४
६.	**वैदिकवाङ्मये वास्तुविद्यासमीक्षा** - डॉ. अशोकथपलियालः	३५-४२
७.	**आधुनिककाले वेदविहितकर्मानुष्ठानस्य प्रासङ्गिकता** - विरूपाक्षकौण्डिन्यशर्मा	४३-४५
८.	**आधुनिकसामाजिकन्यायस्य अवधारणा : चिन्तनस्य दृष्टिः** - डॉ. अजयकुमारमिश्रः	४६-५०
९.	**अथर्ववेदस्य पैप्पलादसंहिता - एकं विहङ्गावलोकनम्** - डॉ. सोमनाथदाशः	५१-६४
१०.	**प्राचीनभारतीयविद्याकेन्द्राणि, विश्वगुरुः भारतवर्षं च** - विरूपाक्ष वि. जड्डीपाल्	६५-७७
हिन्दी-सम्भाग		
११.	**वेद में योग विद्या** - डॉ. कुञ्जदेव मनीषी	७८-८१

१२. **वैदिक संहिता के अनुसार अग्नि विषयक वैज्ञानिक तथ्य का विवेचन** **८२-९०**
- डॉ. चन्दा कुमारी

१३. **वेदों में वर्णित सूर्यकिरण चिकित्सा** **९१-९६**
- प्रो. सुमन मिश्र

१४. **वेदों में विश्वशान्ति का सन्देश** **९७-१०४**
- डॉ. कमलाकान्त मिश्र

१५. **प्राणो रक्षति रक्षितः** **१०५-११५**
- चेतना वेदी

English Section

16. **The Kālasūkta of the Atharvaveda: An Appraisal** **116-120**
- Dr. Upama Barman Deka

17. **The States of Consciousness in Māṇḍūkya - Upaniṣad : A Critical Analysis** **121-137**
- Dr. Kapil Gautam

सम्पादकीयम्

1987 ईसवीय-वर्षस्य जनवरीमासे 1860 सोसाइटी-पञ्जीकरणाधिनियमान्तर्गततया राष्ट्रियवेदविद्याप्रतिष्ठानस्य स्थापनां भारतसर्वकारस्य मानवसंसाधनविकासमन्त्रालयीयोच्च-शिक्षाविभागः स्वायत्तशासिसंस्थारूपेण नवदेहल्याम् अकरोत्। तदनु भगवतः श्रीकृष्णस्य गुरोः वेदविद्याशास्त्रकलावारिधेः महर्षेः सान्दीपनेः विद्यागुरुकुलधाम्नि उज्जयिनीनाम्नि नगरे 1993 वर्षे स्थानान्तरितं प्रतिष्ठानं महर्षिसान्दीपनिराष्ट्रियवेदविद्याप्रतिष्ठानमिति नाम्ना विश्वेऽस्मिन् भारत-केन्द्रसर्वकारस्य वेदशिक्षणनीतेः मुखत्वेन विराजते।

महर्षिसान्दीपनिराष्ट्रियवेदविद्याप्रतिष्ठानं महासभायाः, शासिपरिषदः, वित्तसमितेः च प्राधिकारेण, अनुदानसमितेः, परियोजनासमितेः, परीक्षासमितेः, शिक्षासमितेः च मार्गदर्शने तानि तानि उद्दिष्टानि कार्याणि साधयति। भारतसर्वकारस्य माननीयाः शिक्षामन्त्रिणः योजनानिर्णेत्र्याः महासभायाः सभापतयः, कार्यकारिण्याः शासिपरिषदश्च अध्यक्षाः विद्यन्ते। माननीयाः मनोनीताः उपाध्याक्षाः वित्तसमितेः, अनुदानसमितेः, परियोजनासमितेः च अध्यक्षाः विलसन्ति। शिक्षामन्त्रालयस्य प्रशासनदक्षाः अधिकारिणः सर्वे प्रतिष्ठानस्य साहाय्यम् आचरन्ति इति श्रुतिपरम्परा-रक्षण-विकास-संवर्धन-निष्ठानां नः अहो भाग्यम्।

अस्य प्रतिष्ठानस्य स्थापनायाः द्वादश उद्देश्यानि वर्तन्ते । तानि यथा -

1. वेदाध्ययनस्य श्रुतिपरम्परायाः संरक्षणं, संवर्धनं, विकासश्च वर्तते। एतदर्थं प्रतिष्ठानं नाना-क्रियाकलापान् आयोजयेत्। उद्दिष्टाः ते क्रियाकलापाः सन्ति-पारम्परिकाणां वेदसंस्थानानां वेदपाठिनां, विदुषां च कृते साहाय्याचरणम्, अध्येतृवृत्त्यादिप्रदानं दृश्यश्रव्याभिलेखव्यवस्था च इत्यादयः।
2. वेदपाठिनां, वेदपण्डितानां, वेदविदुषां, वटूनां च निरन्तरं वेदाध्ययनेन वेदस्वरपरम्परायाः सस्वरवेदपाठपरम्परायाश्च सततं संवर्धनम्।
3. कृतवेदाध्ययनानां बद्धश्रद्धानां वेदविद्यार्थिनां प्रवृत्तये वेदविषयकोच्चतरशोधकार्ये प्रोत्साहनं, तादृशानां वेदविद्यार्थिनां शोधकार्यप्रवृत्तेः सुनिश्चयतासम्पादनं च ।
4. वेदार्थज्ञानवतां विद्यार्थिनां वेदेषु शोधकार्याय सर्वसौविध्यप्रदानम्, वैज्ञानिकदृष्टेः विश्लेषणात्मकदृष्टेः च व्युत्पादनं, येन वेदेषु निहितम् आधुनिकं वैज्ञानिकं ज्ञानं यथा-गणितम्, खगोलशास्त्रम्, ऋतुविज्ञानम्, रसायनशास्त्रम्, द्रवगतिविज्ञानम् चेत्यादि यदस्ति-तत् आधुनिकविज्ञानेन प्रौद्योगिक्या च सह सम्बद्ध्येत येन वेदविदुषां वेद-पण्डितानां च आधुनिकविद्वद्भिः सह विद्या-सम्बन्धस्य स्थापनं भवेत्।

5. सर्वत्र भारते वेदपाठशालानाम् / अनुसन्धानकेन्द्राणां संस्थापनं, अधिग्रहणम्, प्रबन्धनम्, पर्यवेक्षणं वा सोसाइटी-उद्देश्यमनु तेषां सञ्चालनं, प्रबन्धनं वा भवेत् ।
6. असम्यक्-सञ्चालितानां, नाशप्रायणां वा मूलनिधीनां न्यासानां च पुनः उज्जीवनं सम्यक्-प्रशासनं च।
7. विलुप्तप्रायाणां वेदशाखानां पुनः उज्जीवनं विशिष्टं लक्ष्यम्, तथा तासां वेदशाखानां पुनः उज्जीवनाय मानवकोषाणाम् (वेदविदुषां वेदपण्डितानां वटूनां वा) अभिज्ञानं तथा तासां-विलुप्तप्रायाणां वेदशाखानां विषयेनिपुणानां वेदपण्डितानां नाम्नां विस्तृतसूचीनिर्माणम्।
8. भारते विद्यमानानां नानाप्रदेशानां, संस्थानानां, मठानां च विशिष्टायाः वेदस्वर-परम्परायाः, वेदाध्ययनस्य श्रुतिपरम्परायाः, सस्वरपाठपरम्परायाः चअद्यतन-स्थितेः निर्धारणम्।
9. नानावेदशाखानां श्रुतिपरम्परायाः ग्रन्थसामग्रीणां, मुद्रितानां ग्रन्थानां, पाण्डुलिपीनां, ग्रन्थानां, भाष्याणां, व्याख्यानानां च विषये सूचनानां सङ्ग्रहणम्।
10. भारते वेदाध्ययनस्य वेदस्वरपरम्परायाः सस्वरवेदपाठपरम्परायाः चदृश्यश्रव्याभि-लेखनस्य अद्यतनस्थितेः विषये सूचनानां संग्रहणम् ।
11. वेदावधेः सर्वाद्यकालतः अद्य यावत् वेदेषु वेदवाङ्मये च निहितस्य ज्ञानस्य, विज्ञानस्य, कृषेः, प्रौद्योगिक्याः, दर्शनस्य, भाषाविज्ञानस्य, वेदपरम्परायाः च समुन्नतये अनुसन्धानस्य प्रवर्तनम्, तथा ग्रन्थालयस्य, अनुसन्धानोपकरणस्य, अनुसन्धानसौविध्यस्य, साहाय्य-कारिकर्मचारिणां, प्रविध्यभिज्ञायाः मानवशक्तेः च प्रदानम्।
12. सोसाइटी-स्मरणिकाम् अनुसृत्य प्रतिष्ठानस्य सर्वेषाम् अथवा केषाञ्चन उद्देश्यानां पूर्तये आवश्यकानां, सर्वेषाम् अथवा केषांचनसाहाय्यानाम्, आनुषङ्गिकाणां, प्रासङ्गिकानांवा कार्यकलापानां निर्वहणम् इति।

एतेषाम् उद्देश्यानां सम्पूर्तये स्थापनामनु काले काले नानाकार्यकलापान् प्रतिष्ठानम् अन्वतिष्ठत्, अनुतिष्ठति च। तस्मादेव वेदस्वरपरम्परायाः सस्वरवेदपाठपरम्परायाः च सततं संवर्धनार्थं भारतस्य षड्विंशत्यां राज्येषु विद्यमानानां शतशः वेदपाठशालानां वेदगुरुशिष्यपरम्पराणां च वित्तानुदानम्, वर्धिष्णूनां सहस्रशः वेदवटूनां भोजनावासाद्यर्थं छात्रवृत्तिप्रदानं, नानावेदसम्मेलनानां नानावेदसंगोष्ठीनां च निर्वहणम्, आहिताग्नीनां, वयोवृद्धवेदपाठिनां साहाय्यम्, विलुप्तप्रायायाः ऋग्वेदशाङ्खायनशाखायाः पुनः उज्जीवनम्,

नानावेदशाखा-ग्रन्थानां, अनुसन्धानोपकरणानां, अनुसन्धानात्मकग्रन्थानां च मुद्रणम्, सस्वरवेदपाठ-परम्परायाः दृश्यश्रव्याभिलेखनं, वैदिकग्रन्थालयस्य स्थापनम्, आदर्शवेद-विद्यालयस्य स्थापनम् इत्यादीनि कार्याणि 33 वर्षेषु प्रतिष्ठानम् अन्वतिष्ठत्।

यज्ञसामग्रीप्रदर्शनी, वेदविज्ञानप्रदर्शनी, वेदप्रशिक्षणकेन्द्रम्, वेदानुसन्धानकेन्द्रम्, एतदङ्गतया वेदपाण्डुलिपिग्रन्थालयः इत्यादीनि कार्याणि सम्प्रति प्रतिष्ठानस्य प्राधिकारिसमित्या अनुमतानि सन्ति।

बद्धश्रद्धानां वेदविद्यार्थिनां वेदविषयकोच्चतरशोधकार्ये प्रोत्साहनं, वेदशोधकार्य-प्रवृत्तेः सुनिश्चितततासम्पादनं, वेदविद्यार्थिषुवैज्ञानिकदृष्टेः विश्लेषणात्मकदृष्टेः च व्युत्पादनेनवेदेषु निहितस्य वैज्ञानिकज्ञानशेवधेः यथा-पर्यावरणविज्ञानस्य, जलवायु-परिवर्तनविज्ञानस्य, गणितस्य, खगोलशास्त्रस्य, ऋतुविज्ञानस्य, रसायनशास्त्रस्य, द्रवगतिविज्ञानस्य च आधुनिकविज्ञानेन प्रौद्योगिक्या च सह सम्यक् सम्बन्धेन आधुनिकानां नवीनानां च नानाज्ञानशाखानां संवर्धनं स्यादिति प्रतिष्ठानं भावयति।

अत एव वेदेषु निहितस्य ज्ञानविज्ञानशेवधेः सर्वत्र प्रकाशनाय प्रसाराय च षाण्मासिक्याः "वेदविद्या"-नाम्न्याः महितायाः अनुसन्धानपत्रिकायाः प्रकाशनं प्रतिष्ठानं कुरुते। तत्र वेदपण्डितानां, वेदपाठिनां वेदशोधकार्यप्रवृत्तानां मूर्धन्यानां मनीषिणां-विदुषीणां च प्रतिभाकुञ्जप्रसूतान् नानाशोधलेखान् प्रकाशयति प्रतिष्ठानं, वेदज्ञानं वितरति, आधुनिकविद्वद्भिः सह सारस्वतं सम्बन्धं च स्थापयति।

तत्र क्रमे वेदविद्यायाः चतुस्त्रिंशः (34) अङ्कः एषः भवतां हस्तमुपगतः इति प्रसन्नं चेतः। अत्र हि वेदविद्यायाः संस्कृत-सम्भागे, 'वेदाध्ययनविमर्शः' इति डॉ. शैलेन्द्रप्रसाद उनियालमहोदयः लेखे वेदम् अध्येतुकामेन पालनीयान् शास्त्रनियमान् उपस्थापयति। वेदारम्भे आदौ बाह्यविषयेभ्यो मनः विनिवृत्य एकाग्रमनसा प्रसन्नचेतसा च वेदाध्ययनं प्रारभेत। आदौ गुरोः पादग्रहणं, ततः हरिः ओम् इत्युच्चार्य ततः पश्चात् गायत्र्युच्चारणं, ततो वेदाध्ययनं श्रवणपरम्परया, न तु पुस्तकदर्शनेन इति क्रमेण 'वेदाध्ययनविमर्शं' डॉ. शैलेन्द्रप्रसाद उनियालः निरदर्शयत्। 'आचार्यमध्वदृष्ट्या वेदानां महत्त्वम् इति लेखे डॉ. नारायणमहोदयाः वेदविषये, वेदानां प्रतिपाद्यविषये, "सर्वे ते च सदागमाः" "नावेदविन्मनुते तं बृहन्तम्" इत्यादिप्रमाणोल्लेखपुरस्सरं श्रीमन्मध्वाचार्याणां भाष्यविषये चिन्तनं सुष्ठु निदर्शयन्ति। 'ऋग्वेदे वैदिकयज्ञानां प्रासङ्गिकता' इति लेखे डॉ. गणेशप्रसादभट्टमहोदयाः यज्ञेन रोगप्रशमनं भवति, आयुः वर्धते, अन्तः करणशुद्धिश्च भवति इति सप्रमाणं प्रतिपादयन्ति। 'षड्विंशब्राह्मणानुसारम् अलौकिक-विज्ञानम्' इति

लेखे विविधमन्त्राणां प्रयोगविज्ञानं, प्रयोगजानि लौकिकफलान्यधिकृत्य विवृत्य प्रकाशयति डॉ. रामराज उपाध्यायः । "ज्योतिषोक्त-कालोपाधीनां वेदमूलकत्वम्" इति लेखे डॉ. सुरेशशर्मा कल्प-युग-संवत्सर-वर्ष-अयन-मास-पक्ष-दिनादीनाम् आधारो वेद इति वेदप्रमाणपुरस्सरं प्रत्यपादयत्। "वैदिकवाङ्मये वास्तुविद्यासमीक्षा" इति लेखे डॉ. अशोकथपलियालः वास्तुशब्द-प्रयोगपरिशीलनपुरस्सरं वेदवाङ्मये उपलब्धस्य वास्तुविद्याचिन्तनं सुमनोहरं विशदयति। "आधुनिककाले वेदविहित-कर्मानुष्ठानस्यावश्यकता" इति लेखे पण्डित-श्रीविरूपाक्षकौण्डिन्यशर्ममहोदयाः स्मृत्यादि-नानावाङ्मयतः भूरीणि प्रमाणानि उद्धृत्य अस्मिन् काले वेदविहितकर्मानुष्ठानस्य फलम् आवश्यकतां च निदर्शयन्ति। डॉ. अजयकुमारमिश्रः "आधुनिकसामाजिक-न्यायस्यावधारणा" इति लेखे त्रैकालिक-सत्यदृशां वैदिकऋषीणां सामाजिक-न्यायावधारणां प्रमाणपुरस्सरं सुविचिन्त्य विशदयति। अथर्ववेद-पैप्पलादशाखाया विहङ्गवीक्षणम् इति लेखे डॉ. सोमनाथदाशः अतीव विशदतया अथर्ववेद-पैप्पलादशाखाया विषयगतं वैशिष्ट्यं सुविस्तरं चिन्तयति। भारतवर्षं प्राचीनकालतः एव विविधविद्यानां प्राचीनतमं केन्द्रं विश्वगुरुरपि चासीदिति सर्वदा वयं सर्वे कथयामः। तदेतत्कथनस्य प्रामाण्यसंपुष्ट्ये विविधेभ्यः स्रोतोभ्यः प्रमाणान्यन्विष्य "प्राचीनभारतीय-विद्याकेन्द्राणि, विश्वगुरुः भारतवर्षं च" इति शीर्षकयुक्तं लेखम् अलिखम्। एतेन भारतस्य विविधविद्याकेन्द्रत्वं विश्वगुरुत्वभावना च द्रढीकृता भवेत्, भारतीयविद्याव्यापृतिश्च ज्ञाता भवति, आधुनिककाले महती सत्प्रेरणा च भवेत् इति भावये।

ततश्च हिन्दी-विभागे, "वेद में योगविद्या" इति लेखे कुञ्जदेवमनीषीमहोदया वेदेषु बीजरूपेण उपलभ्धं योगविद्याविवेचनं विशदयति। "वैदिक संहिता के अनुसार अग्नि विषयक वौज्ञानिक तथ्य का विवेचन" नामके लेखे डॉ. चन्दा कुमारी अग्नेः वैदिकं लौकिकं च स्वरूपं विवृत्य अग्नेः विविधशक्तीः वैज्ञानिकस्वरूपविवरणपुरस्सरं प्रकाशति। "वेदों में वर्णित सूर्य चिकित्सा" इति लेखे प्रो. सुमनमिश्रमहोदयः वेदेक्ताः आथर्वणी-आङ्गिरसी-दैवी-मनुष्यजा-चिकित्साः उल्लिख्य प्रातः कालिकैः सौवर्णैः सूर्यकिरणैस्स्वास्थ्यलाभम् आयुर्वेद-दृष्ट्या प्रमाणयति। "वेदों में विश्वशान्ति का सन्देश" इति लेखे डॉ. कमलाकान्तमिश्र-महोदयः वेदेषु ऋषिभिः दृष्टानि मूल्यपराणि अनुपमानि नाना चिन्तनरत्नानि उद्घाट्य कल्याणमयीं वेदवाणीं वैश्विकशान्तिसमवक्षये संस्तौति। "प्राणो रक्षति रक्षितः" इति लेखे सुश्री चेतनावेदी वैदिकवाङ्मयमालेड्य आरण्यकानि परिशील्य वेदोक्तमार्गेण प्राणोपासनया एव आत्मदर्शनरूपं सिद्ध्यति इति प्रतिपादयति।

ततः परम् आङ्ग्ल-भागे, 'The Kālasūkta of the Atharvaveda: An Appraisal' इतिलेखे डॉ. उपमन्युडेकमहोदया, सर्वतोभावेन, अथर्ववेदीयं कालसूक्तम् अर्थानुसन्धानपुरस्सरं विश्लष्य च निदर्शयति। 'The States of Consciousness in Māṇḍūkya-Upaniṣad : A Critical Analysis" इति लेखं डॉ. कपिलगौतमः जगृत-स्वप्न-सुषुप्ति-तुरीयावस्थाः माण्डूक्योपनिषदुत्प्रतिपादिताः नानावाक्यविश्लेषणपुरस्सरं समदृभत् ।

एतेषां लेखानाम् अध्ययनेन, परिशीलनेन, सम्पादनेन इदं स्पष्टं भवति यदिमे वेदादिविषयनिपुणानां अनुसन्धानतत्त्वभूयिष्ठा निबन्धाः वेदात् प्रवर्तितां ज्ञानविज्ञान-चिन्तनपरम्परां प्रकाशयन्ति सम्यक्, विस्तारयन्ति, आधुनिकज्ञानेन च वेदान्तर्निहितं ज्ञानं संयोजयन्ति। इमे लेखाः सामान्यजनमानसं प्रति वेदार्थान् विदुषां चिन्तनानि च नयन्ति, लोकानां च कृते वेदे निहितं ज्ञानराशिं निदर्शयन्ति। ईदृशान् अनुसन्धानपरान् लेखान् श्रद्धया विरचय्य प्रकाशनाय प्रहितवतः विदुषः एतान् सर्वान् अभिनन्दामि। भविष्यति काले लेखान् विरचय्य प्रेषयन्तु, अन्यान् शिष्यप्रशिष्यान् च प्रेरयन्तु भवन्त इति च प्रार्थना।

एतेषाम् अनुसन्धानलेखानां परिशीलने, शोधपत्रसंस्कारे, सम्पादने च सम्पादन-मण्डलस्य विद्वत्परामर्शकाणां विदुषां भूयो भूयः साहाय्यं काले काले संप्राप्तम् अस्ति। अतः तेभ्यः सर्वेभ्यः महानुभावेभ्यः हार्दान् धन्यवादान् वितनोमि।

एतेषाम् अनुसन्धानलेखानां मुद्राक्षरयोजने, मुद्रणसंस्कारे, ग्रन्थकलेवरनिर्माणे च साहाय्यं कृतवतः सर्वान् मम साहाय्यान् प्रति उत्साहवर्धकान् धन्यवादान् वितनोमि।

दिनांक - 30.12.2019

प्रो. विरूपाक्ष वि. जड्डीपाल्

सचिवः

महर्षिसान्दीपनिराष्ट्रियवेदविद्याप्रतिष्ठानम्,

(मानवसंसाधनविकासमन्त्रालयः, भारतसरकारः)

वेदविद्यामार्गः, चिन्तामणगणेशः, उज्जैनः

अङ्क- ३४ वेदविद्या
जुलाई - दिसम्बर २०१९ ISSN-२२३०-८९६२
UGC 'CARE' list Sl.No. 97

वेदाध्ययनविमर्शः

डॉ. शैलेन्द्रप्रसाद उनियालः

समाजं व्यवस्थापयितुं यथा धर्मशास्त्रीयनियमाः नियामकाः भवन्ति तथैव वेदाध्ययनं सम्पादयितुं शिक्षाप्रातिशाख्ययोः नियमाः नियामकाः। वेदाध्ययनस्य पञ्चसु विधासु[1] गुरुमुखाद् वेदाक्षरग्रहणमेवादावापतति। तच्च वेदाध्ययनमुपनीतेन[2] कर्त्तव्यम्। तथा हि मनु आचार्यलक्षणं ब्रुवन् कथयति उपनीय तु यः शिष्यं वेदमध्यापयेद्विजः[3] इति॥ उप समीपे गुरोः नीयते वेदाध्ययनार्थं (वटुः) इत्युपनयनम्। उपनयनानन्तरं गुरुः शिष्यं शौचाचारादिकं[4] सन्ध्योपासनं च प्राक् शिक्षयित्वा ततः वेदाध्ययनार्थं प्रवर्तयति।

आसृष्टेः सुदीर्घकालाद्वेदाध्ययनपरम्परा गुरुशिष्यपरम्परयानवच्छिन्ना समागच्छति।[5] अविकृत-वेदपाठपरम्परायाः रक्षायै ऋषिभिः पूर्वाचार्यैश्च विभिन्नाः विधयः परिकल्पिताः। आदौ हि अतिव्युत्पन्नाः निर्मलान्तः करणाः तपस्विनः आप्तपुरुषा आसन्। तपसः प्रभावेण श्रवणानन्तरं तत्कालमेव वेदाक्षरधारणे सक्षमा आसन्। वेदाक्षरग्रहणे श्रवणपरम्परैव एका आसीदिति कृत्वा श्रवणाच्छ्रुतिरितिसंज्ञा व्यवहारात्प्रवृत्ता। ततो व्यतीते सुदीर्घकाले भाविजनान् मन्दधिषणान् दृष्ट्वा वेदपाठस्वरूपस्याविकृतरूपरक्षायै पूर्वाचार्यैः काचित्परिपाटिराविष्कृता। यया परिपाट्या वेदाभ्यासे कृते सति विद्या सुदृढा भवतीति। यद्यपि त्रिकालदर्शिभिः ऋषिभिः शिक्षाग्रन्थेषु प्रातिशाख्यग्रन्थेषु[6] च सङ्केतरूपेण मार्गदर्शनं कृतवन्तस्तथापि अर्वाचीनैस्तमनुसृत्य अभ्यासविधि सृष्टः। तत्कथमित्यग्रे क्रमशः प्रदीयते ।

---

१ वेदस्वीकरणं पूर्वं विचारोऽभ्यसनं जपः।
तद्दानं चैव शिष्येभ्यो वेदाभ्यासोहि पञ्चधा॥ वाधूलगृ.वृ.रह. ४.१४१

२ उपनीयगुरुः शिष्यमुपाकृत्य यथाविधि।
काण्डव्रतं समादिश्य वेदमध्यापयेत्ततः॥ वाधूलगृ.वृ.रह. ४.१४०

३ उपनीय तु यः शिष्यं वेदमध्यापयेद् द्विजः।
सङ्कल्पं सरहस्यं च तमाचार्यं प्रचक्षते॥ मनु. २.१४०

४ उपनीय गुरुः शिष्यं शिक्षयेच्छौचमादितः।
आचारमग्निकार्यं च सन्ध्योपासनमेव च॥ मनु. २.६९

५ वेदाध्ययनं सर्वं गुर्वध्ययनपूर्वकम्।
वेदाध्ययनसामान्यादधुनाध्ययनं यथा॥ (श्लो.वा.वाक्याधिकरणम् १.१.६)

६ क्रमः स्मृतिप्रयोजनः। वा. प्राति.

ब्रह्मारम्भेऽवसाने च पादौ ग्राह्यौ गुरोः सदा।
संहृत्य हस्तावध्येयं स हि ब्रह्माञ्जलिः स्मृतः॥[१]

कूर्मोऽङ्गानीव संहृत्य चेष्टां दृष्टिं दृढं मनः।
स्वस्थः प्रशान्तो निर्भीतः वर्णानुच्चारयेद्बुधः॥[२]

प्रणवं प्राक्प्रयुञ्जीत व्याहृतिस्तदनन्तरम्।
सावित्रीं चानुपूर्वेण ततो वेदान् समारभेत्॥[३]

हस्तौ सु संयुतौ धाय जानुभ्यामुपरिस्थितौ।
गुरोरनुमतिं कुर्यात्पठन्नान्यमतिर्भवेत्॥[४]

यतो हि गुरोः सकाशाद्वेदाध्ययनं विधीयतेऽतो वेदाध्ययनात्पूर्वं गुरुं विधिनाऽभिवाद्य वेदारम्भं कुर्यात्।[५]

अध्ययनावसरे सुदृढं विद्याग्रहणाय बाह्यविषयेभ्यो विनिवृत्य एकाग्रमनसा प्रसन्नचेतसा वेदाध्ययनं कुर्यात् । प्रथमतः ओंकारोच्चारणं कृत्वा ततो व्याहृतीनां तत्पश्चाद्गायत्रीमन्त्रस्योच्चारणं कुर्यात्।[६] ततो वेदमन्त्रान् पठेत्। एतत् सर्वं सर्ववेदसामान्यवेदाध्ययनप्रारम्भे सामान्यविषयः। कुत्रचित् 'हरि+ओम्' इति सर्वोदात्तः, आद्युदात्तो वा उच्चारयन्ति। कुत्रचिच्छाखायां 'ओंकारमात्र-मुच्चार्य' सम्प्रदायागतं वन्दनं विधाय वेदारम्भं कुर्वन्तीति। परिशिष्टभागे एतस्मिन् विषये चित्रेण साकं स्वरसञ्चालनं प्रदश्र्यते (द्रष्टव्यम् चित्रसंख्या २-३)।

शुक्लयजुर्वेदान्तर्गतमाध्यन्दिनशाखायां तु विशेषः –

त्रैस्वर्यसञ्चालनप्राधान्यादत्र 'हरि+ओम्' इत्यत्र हरि ओम् इति आद्युदात्तं स्व साकं विसर्गस्यो-भयक्षेपं दर्शयन्ति। केचित्तु हरि+ओम् इत्येकश्रुत्या उच्चार्य मकारं वामतः मुष्ट्याकृत्या स्थापयन्ति।[७]

---

१ मनु. २.७१

२ मा. शिक्षा २.२३

३ याज्ञ. शिः २.२२

४ सम्प्र. प्र. शि. ७

५ ब्रह्मारम्भेऽवसाने च पादौ ग्राह्यौ गुरोः सदा। संहृत्य हस्तावाध्येयं स हि ब्रह्माञ्जलिः स्मृतः॥ मनु २.७१
अभिवादविधिः -
व्यत्यस्तपाणिना कार्यमुपसङ्ग्रहणं गुरोः। सव्येन सव्यः स्प्रष्टव्यो दक्षिणेन च दक्षिणः॥ मनु. २.७२

६ ब्रह्मणः प्रणवं कुर्यादादावन्ते च सर्वदा। स्रवत्यनोङ्कृतं पूर्वं पुरस्ताच्च विशीर्यति॥ मनु. २.७४
ओङ्कारपूर्विकास्तिस्रो महाव्याहृतयोऽव्ययाः। त्रिपदा चैव सावित्री विज्ञेयं ब्रह्मणो मुखम्॥ मनु. २.८
प्रणवं तु प्लुतं कुर्याद् व्याहृतीर्म्मात्रिका विदुः॥ याज्ञ. शि. १.१७
प्रणवं प्राक् प्रयुञ्जीत व्याहृतीस्तदनन्तरम्। सावित्रीं चानुपूर्व्येण ततो वेदान् समारभेत्॥ याज्ञ. शि. २.२२

७ वेदारम्भे हरिः शब्दः पदवत् पठ्यते यदि । आद्युदात्तः प्रयुज्येत स्वरितान्त इति स्फुटम्॥
कथने संहितावत्स्यादनुदात्तो रिवर्णकः। प्रणवस्तु प्लुतो ज्ञेय उदात्तः सर्वदा बुधैः॥
सर्वारम्भे हरिः ओं स्यात् कर्मकाण्डसमर्चने। केवलं प्रणवो योज्यो होमे प्रत्याहृति स्फुटम् ॥ सम्प्र. शि. २७.२९

त्रैस्वर्यलक्षणविचारः

यज्ञात्मनस्तस्य परमेश्वरस्य यज्ञेनैव यजनीयत्वादस्ति सर्वत्र यज्ञेषु यजुर्वेदस्यैव प्राधान्यम्। अध्वर्युः कर्मसु वेदयोगादिति[१] प्रमाणमनुसृत्य अध्वर्युशब्दस्य[२] निर्वचने कृते सत्यप्ययमेवाशयः प्रत्येति। सोऽयं यजुर्वेदः शुक्लकृष्णत्वेन द्विधा विभक्तः सम्प्रदाये प्रसिद्धः। तत्र शुक्लयजुर्वेदः माध्यन्दिनशाखीयः पाठे त्रैस्वर्ययुक्तः। अतो वेदपाठधर्मनियामकस्तत्संबद्धः याज्ञवल्क्यशिक्षाग्रन्थः 'अथातस्त्रैस्वर्यलक्षणं व्याख्यास्यामः'[३] इति सन्दर्भेण प्रारभ्यते। साम्प्रतं समुपलब्धासु चतुर्वेदान्तर्गतासु वेदशाखासु हस्तप्रदर्शनपूर्वकम् उदात्तानुदात्तस्वरितानां निर्देशः अनयैव शाखया विधीयते। अत एव वाजसनेयिप्रातिशाख्यं ह्युच्यते हस्तेन ते।[४] ते उदात्तादयः स्वराः हस्तसञ्चालनेन प्रदर्शनीयाः।

यतो हि त्रैस्वर्यसञ्चालनपरेयं शाखा -

> **यथा वाणी तथा पाणी रिक्तं तु परिवर्जयेत्।**
> **यत्र यत्र स्थिता वाणी पाणिस्तत्रैव तिष्ठति॥**[५]

हस्तेन साकं वर्णोच्चारणव्यवस्थापि शाखायां निर्धार्यते। तद्यथा -

> **माध्यन्दिनशाखायामस्ति हस्तेन बोधनम्।**
> **उदात्तादिस्वराणां यज्ज्ञातव्यं तदधीतिभिः॥**[६]
>
> **समुच्चारणयेद्वर्णान् हस्तेन च मुखेन च।**
> **स्वरश्चैव तु हस्तश्च द्वावेतौ युगपत्स्थितौ॥**[७]
>
> **हस्तहीनं तु योऽधीते स्वरवर्णविवर्जितम्।**
> **कामनाहानिसन्तप्तो वियोनिमधिगच्छति॥**[८]
>
> **हस्तभ्रष्टः स्वरभ्रष्टो न वेदफलमश्नुते॥**[९]

हस्तेन स्वरप्रदर्शनव्यवस्था माध्यन्दिनशाखायां सुव्यस्थिततया दृश्यते। परन्तु अन्यासु शाखासु नेयं व्यवस्था सुदृढतया दृश्यते। कृष्णयजुर्वेदिनः हस्तेन स्वरप्रदर्शनं न कुर्वन्ति। सामवेदिनस्तु

---

१ का.श्रौ.सू.

२ अध्वर्युः अध्वरयुः यूनक्ति अध्वरम् अध्वरस्य नेता वा। निरु. १.८.१

३ याज्ञव.शि. १.१

४ वाज.प्रा. १.१२१

५ याज्ञ. शि. २.४७

६ सम्प्रदाय प्र.शि.श्लो. ३०

७ सम्प्रदाय प्र.शि.श्लो. ३१

८ सम्प्रदाय प्र.शि.श्लो. ३३

९ सम्प्रदाय प्र.शि.श्लो. ३२

अङ्गुल्या कुर्वन्ति। **'हस्तभ्रष्टः स्वरभ्रष्टो न वेदफलमश्नुत'** इति वाक्येन यस्यां शाखायां यथा स्वरसञ्चालननियमः शिक्षाप्रातिशाख्याभ्यां नियम्यते तथैव ते पालनीयाः, अन्यथा दोषश्रवणात्।[१] स्वाध्यायपारायणादौ अध्ययनविधिनैव स्वराः प्रदर्शनीयाः। कर्मकाण्डप्रयोगादौ तु हस्तयोः कुत्रचिद् व्यापृतत्वात् कण्ठस्वरेणैव मन्त्रपाठः कर्तव्यः। त्रैस्वर्ययुक्तस्य शुक्लयजुर्वेदान्तर्गतमाध्यन्दिनशाखीयाः कण्ठस्वरेण साकं हस्तेनापि स्वरप्रदर्शनीयत्वाद् हस्तसञ्चालने नियमा विचारयन्ति।

हस्तस्वरसञ्चालननियमाः

उदात्तानुदात्तस्वरिताः स्वराः[२] माध्यन्दिनशाखायां सुस्पष्टतया हस्तेन प्रदर्श्यन्ते। तत्र सर्वं खलु हस्तप्रयोगजातं नियामकशास्त्रेण नियम्यन्ते। तान्यत्र प्रमाणानि यथाशास्त्रमूलानि प्रस्तूयन्ते।

उदात्तमूर्ध्वं हस्तेन स्वरितं मध्यमस्तथा।
प्रचयं स्वरितस्थानेऽनुदात्तं दर्शयेदधः॥

द्रुतवृत्तौ दृढाभ्यासे प्राप्ते वयसि वैदिकाः।
यथाशास्त्रं दर्शयन्ति हस्तं प्रादेशगामिनम्॥

उदात्तं तु भ्रुवः प्रान्ते स्वरितं नासिकाग्रतः।
हृत्प्रदेशेऽनुदात्तं तु तिर्यग् जात्यादिकान् स्वरान्॥[३]

माध्यन्दिनीयशाखायां उदात्तस्वरस्योच्चारणसमये सामान्यतः हस्तस्थानमूर्ध्वं भवति। यदा स्वरितस्योच्चारणं भवति तदा मध्ये हस्तस्थानं भवति। प्रचयसञ्ज्ञका अपि वर्णाः स्वरितस्थाने एव तिष्ठन्ति।[४] तत्र स्वराणां परिचय एवं क्रियते यत् यस्य वर्णस्य उपरिष्टात् अधस्ताद्वा किमपि चिह्नं न प्रदीयते तदुदात्तः स्वरः।[५] यस्याधस्तात् तिर्यग् रेखा दीयते (दृश्यते) तदनुदात्तः स्वरः।[६] यस्योपरिष्टात् ऊर्ध्वरेखा दृश्यते स स्वरितस्वरः।[७] यस्य वर्णस्याधस्तात् चिह्नं दृश्यते स जात्यस्वरः।[८] वर्णस्याधस्तादेव यदा दृश्यते असौन्युब्जस्वरः।[९] उदात्तविषये विशेषविवरणं प्राप्यते यथा -

---

१ हस्तहीनं तु योऽधीते मन्त्रं वेदविदो विदुः। न साधयेद्याजुषाणि भुक्तमव्यञ्जनं यथा॥
ऋचो यजूँषि सामानि हस्तहीनानि यः पठेत्। अनृचो ब्राह्मणस्तावद्यावत् स्वरं न विन्दति॥
हस्तहीनं तु योऽधीते स्वरवर्णविवर्जितम्। ऋग्यजुः सामभिर्दग्धो वियोनिमधिगच्छति॥ या.व.शि. २.३९-४१

२ माध्यन्दिनीयशाखायां संहितायां यः स्वराः। उदात्तनीचस्वरिताः प्रचयो नैव गण्यते॥ सम्प्र.प्र.शि. ४४

३ सम्प्र. शि. श्लो. ३५-३७

४ स्वरितादनुदात्ता ये प्रचयाँस्तान्प्रचक्षते। याज्ञ.शि.
उदात्तोऽचिह्न एवं च प्रयोऽपि भवेत्तया। परं स्वरितपूर्वस्तु प्रचयः सर्वथा भवेत्॥ सम्प्र.प्र.शि. ३९

५ परोऽचिह्न उदात्तकः। सम्प्र.प्र.शि. श्लो. ४०

६ नीनै रेखानुदात्तस्य वर्णाधो लिख्यते ऋजु॥ सम्प्र.प्र.शि.श्लो. ४३

७ स्वस्तिस्य भवेद्रेखा वर्णस्योपरिलम्बिता। सम्प्र.प्र.शि.श्लो. ४

८ उत्तानशायिते षष्ठे चाङ्के न्युब्जं विदुर्बुधाः। सम्प्र.प्र.शि.श्लो. ५६

९ मुद्रणे च चतुर्थाङ्का मध्यावर्तः प्रकीर्तितः। अत्र पूर्वेऽनुदात्ताङ्के वर्णे मध्ये भवेद् भ्रमिः॥ सम्प्र.प्र.शि.श्लो. ५८

आद्यानुदात्तात् स्वरितात् पूर्वो न्युब्जात्परस्तथा।
अवसानेऽनुदात्ताच्च परोऽचिह्न उदात्तकः॥ [1]

अनुदात्तपरो ह्येकोऽन्यः पूर्वः स्वरितस्य च।
उदात्तो द्विविधो ह्येवं हस्तनिर्देशने भवेत्॥
पूर्वो वामे प्रदर्श्यस्तु ऊर्ध्वं चैव द्वितीयकः॥ [2]

उदात्तस्वरे हस्तस्थितिः कुत्र कुत्र सामान्यतः प्राप्यते इत्यस्य चर्चा पूर्वोक्तैः श्लोकैः विधीयते।

१. मन्त्रारम्भे आद्यानुदात्तात् पूर्वो यः चिह्नरहितवर्णः स उदात्तः। एतस्यां स्थितौ हस्तसञ्चालनं वामतः प्रारभ्यते। यथा - **अम्बे अम्बिके।**

२. स्वरितात् पूर्वो य उदात्तः (किमपि चिह्नरहितः) तत्र उपरिष्टात् हस्तस्वरः प्रारभ्यते। यथा- **'आहमजानि'**।

३. न्युब्जस्वरात्परः यो वर्णः चिह्नरहितः तत्र हस्तस्य गतिः ऊर्ध्वं भवति।

४. मन्त्रावसाने यदा अनुदत्तात्परः वर्णः उदात्तत्वेनागच्छति तदा हस्तगतिः दक्षिणतः भवति।

अनुदात्तविवरणम्

अनुदात्ता यदैकत्र ह्यनेके लक्ष्मतो यदि।
तत्रान्त्ये तु करं नीचै-र्मध्ये पूर्वेषु दर्शयेत्॥
उदात्तव्यवधाने स्वरितो लक्ष्मतो भवेत्।
पूर्वोऽनुदात्तचिह्ने तु नीचैर्हस्तं प्रदर्शयेत्॥
यद्युदात्तव्यवायेनानुदात्ताङ्कः पुनर्भवेत्।
तदा दक्षिणपार्श्वेऽग्र्यमनुदात्तं प्रदर्शयेत्॥
यद्यव्यवहितं लक्ष्म मध्यावर्तात्पुरो भवेत्।
तत्र भ्रमिः प्रदर्श्यन्तु नीचैश्चिह्ने यथागुडु॥
न्युब्जचिह्नेऽव्यवहितेऽनुदात्ते पिण्डदानवत्।
करः एवं पञ्चधा स्यादनुदात्तप्रदर्शनम्॥ [3]

अत्रेदमुच्यते यत्र एकाधिकानामनुदात्तानां युगपत्प्राप्तिर्भवति तत्रान्तिमेऽनुदात्ते हस्तस्वरः नीचैर्गच्छति । यथा - **हिरण्यगर्भः**।

शुक्लयजुर्वेदीयमाध्यन्दिनशाखायाः स्वराङ्कितानां वर्णानामाधारेण एव स्वरसञ्चालनं भवतीति सर्वदाध्येयम्। अनेनैव नियमेन यदा अनुदात्तानन्तरं उदात्तः ततः स्वरितश्चेदागच्छति तदा

१ सम्प्र.प्र.शि.श्लो.४०

२ सम्प्र.प्र.शि.श्लो. ४५

३ सम्प्र. प्र. शि. श्लो. ४६-५०

पूर्वानुदात्ते हस्तः नोचैर्गच्छति। यथा - गणान्त्वा....... यदानुदात्तानन्तरमुदात्तः ततः पुनरनुदात्तः ततः पुनरुदात्तः समागच्छति तर्हि प्रथमानुदात्तः दक्षिणे तिष्ठति। यथा - **'जगत्यनुष्टुप्पङ्क्त्या सह'**

यदा जात्यस्वरात् (_) पूर्वमनुदात्तस्वरः समागच्छति तर्हि तत्र हस्तस्थितिः मध्ये कृत्वा हस्तभ्रामणं क्रियते। तत्रोदाहरणरूपेण उदरगतवायोः सम्भ्रमणं यथानुभूयते तथा भ्रामयेत्। यथा- ब्राह्मणोऽस्य। न्युब्जस्वरे तु पूर्वमनुदात्तस्वरस्तिष्ठत्येव तत्रानुदात्तस्वरे हस्तं पिण्डदानमुद्रावत्कृत्वा ततोऽधः प्रदर्शयेत्। यथा- **'बृहत्त्युष्णिहा'**

उदात्तानुदातस्वरितन्युब्जजात्यानां चिह्नस्वरूपं सोदाहरणं विवेच्येदानीं तेषां हस्तसञ्चालन-सन्दर्भे नियमाः विविच्यन्ते।

हस्तसञ्चालनविधिः

स्वाध्यायरम्भे गुरोः सन्निधावुपविश्य स्वस्थः प्रशान्तः निर्भीतः वर्णानुच्चारयेत्।[१] उरोः तृतीयभागे वाममुष्टिं निधाय दक्षिणाकूर्परं तदुपरि विन्यस्य[२] प्रादेशोद्देशमात्रेण[३] हस्तसञ्चालनं कुर्यात्। तत्रोच्यते हस्तसञ्चालने परिधिः। सामान्यतः हस्तस्थितिः मध्ये हृदयस्थाने भवति। ततः स्वरितस्वरप्रदर्शनार्थमुच्चैः त्र्यङ्गुलमुन्नतं भवति। अनुदात्ते खलु नवाङ्गुलं नीचैर्गच्छति। उदात्ते तु हृत् स्थानात् नवाङ्गुलमुपरि गच्छति।[४] अयमेव विषयः प्रकारान्तरेण शरीरावयवेन साकं प्रदर्श्य प्रतिपादयति -

उदात्तं तु भ्रुवः प्रान्ते प्रचयं नासिकाग्रतः।
हृत्प्रदेशेऽनुदात्तं तु तिर्यग् जात्यादि रीरितः॥[५]

स्वरितस्य पञ्चभेदाः शास्त्रेषूपदिष्टाः। क्वचिच्चत्वारो भेदाः। हस्तसञ्चालने तेषां भेदः उपदिश्यते यथा -

स्वरितः पञ्चधा ज्ञेयो हस्तनिदर्शने बुधैः।
स्पष्टस्वरित एकस्तु प्रचयश्च द्वितीयकः॥
मध्यावर्तस्तृतीयस्तु दक्षन्युब्जाश्चतुर्थकः।
नीचन्युब्ज पञ्चमश्च नान्यथा दर्शनं क्वचित्॥[६]

तत्र मुख्यस्वरितस्वरस्वरूपं तु एवं प्रतिपाद्यते -

---

१ सुप्रसन्नमना भूत्वा किञ्चिन्नम्रस्त्वधोमुखः। निवेश्य दृष्टिं हस्ताग्रे शास्त्रार्थमनुचिन्तयेत्॥ याज्ञ.शि. २.२१

२ हस्तौ सुसंचतौ धार्यौ जानुनोरुपरि स्थितौ।
गुरोरनुमतिं कुर्यात् पठन्नान्यमतिर्भवेत्। उरुभागे तृतीये तु कूर्परं न्यस्य दक्षिणम्॥ याज्ञ. शि. २.१९-२०

३ उत्तानं सोन्नतं किञ्चित् सुव्यक्ताङ्गुलिरजितम्। स्वरविच्च करं कुर्यात् प्रादेशोद्देशगामिनम्॥ याज्ञ.शि. ३.५१

४ अङ्गुष्ठस्योत्तरं पर्व तर्जन्युपरिमद् भवेत्। प्रादेशस्य तु सोद्देशस्तन्मात्रं चालयेत्करम्।
स्वरिते त्र्यङ्गुलं विद्यान् निपाते तु षडङ्गुलम्। उत्थाने तु नवाङ्गुल्यमेतत् स्वरस्य लक्षणम्॥ याज्ञ. शि. ३.५४

५ याज्ञ. शि. ३.५५

६ सम्प्र. प्र. शि. श्लो. ५१-५२

उर्ध्वस्थानात् पात्यते तु स्पष्टस्वरितचिह्नतः।
स्वरितात्परतोऽचिह्नो वर्णः प्रचयसंज्ञकः॥ [१]
मध्ये प्रदर्शनं तस्य स्वरितस्थानतो भवेत्।
स्वरितानुदत्तचिह्नं यत्संश्लिष्टं दृश्यतेऽथवा॥ [२]
मुद्रणे च चतुर्थाङ्को मध्यावर्तः प्रकीर्तितः।
अत्र पूर्वेऽनुदात्ताङ्के वर्णे मध्ये भवेद् भ्रमः॥
मध्यावर्ते भ्रमेर्बाह्यं प्रापयेत्स्वरिते करम्।
उत्तानशायिते षष्ठे चाङ्के न्युब्जं विदुर्बुधाः॥ [३]
तत्र पूर्वेऽनुदात्ताङ्के पितृपिण्डप्रदानवत्।
हस्तः प्रदर्शनीयस्तु न्युब्जे तु न्युब्जता भवेत्॥
न्युब्जाङ्कतोऽनुदात्ता दृश्ये दक्षे प्रदर्शनम्॥ [४]
स्वरिताको दृश्यते चेत् तदानीचैः प्रदर्शनम्।
उभयत्राप्युदात्तः स्वं स्थानं मध्यगतो लभेत्॥ [५]

एषां श्लोकानामयमाशयो यत् प्रथमतः स्वस्तिस्वरः वर्णोपरि विन्यस्त इति सामान्यमनियमः। द्वितीयस्तावत्स्वरितस्वरात्परं विद्यमानानां स्वरद्योतकानां चिह्नरहितानां वर्णानां 'प्रचय' संज्ञा भवति। प्रचयत्वेनाभिहिता वर्णाः स्वरितस्थानभागिनो भवन्ति। तृतीयस्तु जात्यस्वरो भवति। तत्स्थाने हस्तभ्रामणं कृत्वा जात्यस्वरस्य प्रदर्शनं क्रियते। चतुर्थः न्युब्जस्तत्र पिण्डदानवत् हस्तं कृत्वा स्वरप्रदर्शनं क्रियते। पञ्चमस्तु न्युब्ज एव स्वरितपूर्वो यदा भवति तदा तत्र न्युब्जप्रदर्शनं नीचैः कृत्वा प्रदर्श्यते। उभयत्रापि अनुदात्तस्थाने हस्तः मध्यगतो भवति। अर्थादीना जात्यादीनां स्वराणां कुत्र प्राप्तिर्भवति तद्विचार्यते -

हस्तसञ्चालनविधावङ्गुलिप्रक्षेपणस्य विधिः समागच्छति। तत्रोच्यते -

अष्टौ स्वरान् प्रवक्ष्यामि तेषामेव तु लक्षणम्।
जात्योऽभिनिहितः क्षैप्रः प्रश्लिष्टश्च तथा परः॥
तैरीव्यञ्जनसंज्ञश्च तथा तैरोविरामकः।
पादवृत्तो भवेत्तद्वत् ताथाभव्यमिति स्वराः॥

१ सम्प्र शि श्लो. ५३
२ सम्प्र. प्र. शि. श्लो. ५४
३ सम्प्र. प्र. शि. श्लो. ५६
४ सम्प्र.प्र.शि.श्लो. ५८
५ सम्प्र.प्र.शि.श्लो. ५८

एकपदे नीचपूर्वः सयवो जात्य इष्यते।
अपूर्वोऽपि परस्तद्वत् धान्यं सुष्वा स्वङ्गत्यपि॥[१]

१. जात्यः -

यत्र अनुदात्तात्परः नीचपूर्वः अपूर्वोऽपि समकारः सवकारो वा जात्यस्वरो भवति। यथा - धान्य[२], सुप्वा[३], स्वः[४], मनुष्यानिति[५]।

२. अभिनिहितः -

एओआभ्यामुदात्ताभ्यामकारो निहितश्च यः।
स च यत्र प्रलुप्येत तं चाभिनिहितं विदुः॥[६]

यथा - ते + अप्सरसाम् = तेप्सरसाम्।[७] वेदः + असि = वेदोसि।[८]

३ क्षैप्रः -

इउवर्णौ यदोदात्तावापद्येते यवौ क्वचित्।
अनुदात्ते परे नित्यं विद्यात् क्षैप्रस्य लक्षणम्॥[९]

यथा = त्रि + अम्बकम् = त्र्यम्बकम्।[१०] द्रु + अन्नः = द्रुन्नः।[११]

४. प्रश्लिष्टः -

इकारो यत्र दृश्येत इकारेणैव संयुतः।
उदात्तश्चानुदात्तेन प्रश्लिष्टो भवति स्वरः॥[१२]

यथा - अभि + इन्धत्ताम्।[१३] तत्र प्रातिशाख्ये - सि ठे सवर्णे दीर्घम्।[१४] इवर्णमुभयतो ह्रस्वमुदात्तपूर्वमनुदात्त पर स्वरितम्।[१५] इवर्ण उभयतो ह्रस्वः प्रश्लिष्टः।[१६]

---

१ याज्ञ. शि. ४.७८
२ शु.य.सं. १.२०
३ शु.य.सं. १.२
४ शु.य.सं. १८.६४
५ शु.य.सं.३४.६
६ याज्ञ. शि. ४.७९
७ शु.य.सं. २४.३७
८ शु.य.सं. २.२१
९ याज्ञ. शि. ४.८०
१० शु.य.सं. ३.६०
११ शु.य.सं. ११.७०
१२ याज्ञ.शि. ४.१२
१३ शु.य.सं. ४.५१
१४ शु.य.प्रा. ४.५१
१५ शु.य.प्रा. ४.१३३
१६ शु.य.प्रा. १.११६

५. **तैरोव्यञ्जनः -**

उदात्तपूर्वः स्वरितो व्यञ्जनेन युतो यदि।

एष सर्वो बहुस्वारस्तैरोव्यञ्जन उच्यते॥[१]

यदि व्यञ्जनेन संयुक्तस्वरित उदात्तपूर्वः।

बहवोऽनेके स्वराः स्वरिताः यस्मिन् पदसमूहः, स एष बहुस्वारः बहुस्वरितविशिष्टः पदसमूहः तैरोव्यञ्जनः। यथा - इडे + एते + हव्ये + काम्ये + चन्द्रे + ज्योते + अदिति + सरस्वति + महि + विश्रुतिः इडे हव्ये काम्ये चन्द्रे ज्योतेदितिसरस्वति महिविश्रुति॥[२]

६. **तैरोविरामः -**

अवग्रहात्परो यस्तु स्वरितः स्यादनन्तरः। तैरोविरामं तं विद्यादुदात्तो यद्यवग्रहः॥[३]

यः स्वरितः अवग्रहात् पञ्चविध-कृत्तद्धितादिविच्छेदादनन्तरः व्यवधानरहितः दृश्येत स अवग्रहः छिन्नस्य वृत्तिपूर्वखण्डस्य विरामात्मकः यदि उदात्तविशिष्टः भवेत्, तदा तं उदात्तावग्रहात्परं स्वस्तिम्, तिरः तिर्यग् विरम्यते उदात्तः अनेन इति तिरोविरामः स एव तैरोविरामः इति विजानीयात्। यथा- गोपताविवतिगो पत्तौ।[४] इत्यत्र द्वितीयावृत्तौ यो गकारोत्तरः ओकारः उदात्तावग्रहः, तत्स्यात्परो यः पकारोत्तरवर्ती स्वरितोऽकारः, स तैरोविरामसंज्ञकः। तथाहि प्रातिशाख्ये 'समासेऽवग्रहो ह्रस्वसमकालः।'[५]

७. **पादवृत्तः -**

स्वरे च स्वरिते चैव विवृत्तिर्यत्र दृश्यते।

पादवृत्तो भवेत्स्वराः 'श्वित्रऽआदित्य'दर्शनम्॥[६]

स्वरिते स्वरितत्वविशिष्टे स्वरे अकारादौ सवर्णे परे सति विवृत्तिः स्वरयोर्मध्ये सन्ध्यभावलक्षणा भवति। स्वरः स्वरितत्वविशिष्टोऽक्षरः। पदस्यायं विरामो विवृत्तिलक्षणः पादः तेन सह भज्यते। यथा - श्वित्र ऽ आदित्यानाम्।[७]

८. **तथाभाव्यः -**

उदात्ताक्षरयोर्मध्ये भवेन्नीचस्त्ववग्रहः।

तथाभाव्यो भवेत्स्वारस् 'तनू-नप्त्रे' निदर्शनम्॥[८]

---

१ याज्ञ.शि. ४.८२

२ शु.य.सं. ८.४३

३ याज्ञ.शि.४.८३

४ शु.य.सं. १.१

५ शु.य.प्राति. ५.१

६ याज्ञ.शि. ४.८४

७ शु.य.सं. २४.३९

८ याज्ञ.शि. ४.८

द्वयोरुदात्ताक्षरयोर्मध्ये यदि नीचः, अनुदात्तत्वविशिष्टाक्षरम्। अवग्रहः वृत्तिच्छेदलक्षणो विरामो भवेत्। तदा स्वरितः तथाभाव एव ताथाभाव्यं स्यात्। तथाह प्रातिशाख्ये-उदात्ताच्चानुदात्तः स्वरितमिति।[१] निहितमुदात्तस्वरितम्।[२]

डॉ. शैलेन्द्रप्रसाद उनियालः
प्राध्यापकः (सं.) वेदविभागः
राष्ट्रियसंस्कृतसंस्थानम् (समविश्वविद्यालयः)
श्री रघुनाथकीर्तिपरिसरः, देवप्रयागः, पौडीगढवालः, उत्तराखण्डः

सहायकग्रन्थसूची -

मनुसंहिता (मनु.), सम्पा. मानवेन्दुवन्दोपाध्यायः, कोलकाता : संस्कृतपुस्तकभाण्डार, २०१२।

निरुक्तम् (निरु.), सम्पा. मुकुन्दझा, वाराणसी : चौखाम्बासंस्कृतप्रतिष्ठान, २००५।

शुक्लयजुर्वेद (माध्यन्दिनसंहिता – श.यु.वे.), सम्पा. रामकृष्णशास्त्री, वाराणसी : चौखम्बाविद्या-भवन, २०१३।

कात्यायनश्रौतसूत्रम् (का.श्रौ.सू.), सम्पा.विद्याधरशर्मा, वाराणसी : चौखाम्बासंस्कृतप्रतिष्ठान, २००५।

श्लोकवार्तिकः (श्लो.वा.), सम्पा. द्वारिकादासशास्त्री, वाराणसी : तारापब्लिकेशनस्, १९७८।

शिक्षासङ्ग्रहः (शि.सं.), सम्पा. रामश्यामचतुर्वेदी, वाराणसी : सम्पूर्णानन्दसंस्कृतविश्वविद्यालयः, १९९०।

याज्ञवल्क्यशिक्षा (या.शि.), सम्पा. नरेशझा, वाराणसी : चौखाम्बासंस्कृतप्रतिष्ठान, १९९५।

वाजसनेयिप्रातिशाख्यम् (वा.प्रा.), सम्पा. बि. वेङ्कटरामशर्मा, मद्रदुरीयविश्वविद्यालयः, १९९५।

१ शु.य.प्राति. १.३५

२ शु.य.प्रा. ४.१३६

अङ्क- ३४
जुलाई - दिसम्बर २०१९

वेदविद्या
ISSN-२२३०-८९६२
UGC 'CARE' list Sl.No. 97

आचार्यमध्वदृष्ट्या वेदानां महत्त्वम्

डॉ. नारायणः

माध्वदर्शने वेदानां स्थानम्

प्रायः बहूनां दार्शनिकानां वेदभाष्यकाराणामियं साधारणधारणा भवति यत् संहिताब्राह्मणादिरूपो वेदः कर्मबोधकः उपनिषदः केवलमध्यात्ममवगमयन्त्यः ब्रह्मविद्या इति। परन्तु मध्वाचार्याणां दृष्टिर्विषयेऽस्मिन् भिद्यते। स्वीयवेदान्ततत्त्वप्रतिपादनायाचार्यमध्वैः शास्त्रत्वेन परमप्रमाणत्वेन परिगणितेषु अपौरुषेयं वैदिकं साहित्यम् अत्युन्नतं परमप्रमाणस्थानं भजते। तदुक्तमाचार्यैः

ऋगाद्या भारतं चैव पञ्चरात्रमथाखिलम्। मूलरामायणं चैव पुराणं चैतदात्मकम्॥ ये चानुयायिनस्त्वेषां सर्वे ते च सदागमाः। दुरागमास्तदन्ये ये तैर्न ज्ञेयो जनार्दनः॥ ज्ञेय एतैस्सदायुक्तैर्भक्तिमद्भिः सुनिष्ठितैः॥ न च केवल तर्केण नाक्षजेन न केनचित्। केवलागमविज्ञेयो भक्तैरेव न चान्यथा॥[1] इति ब्रह्माण्डपुराणे

एवं स्वीयसिद्धान्तप्रतिष्ठापनाय वेदानामेव परममुख्यप्रामाण्यं तदनुयायित्वेनैवान्येषाञ्च। सदागमैकविज्ञेयत्वं हि तत्प्रतिपादिततत्त्वेषु परममुख्यं तत्त्वम्। तच्च वेदवचनैरेव साधितम्।

नेन्द्रियाणि नानुमानं वेदा ह्येनं वेदयन्ति तस्मादाहुर्वेदाः नावेदविन्मनुते तं बृहन्तं सर्वानुभुमात्मानं साम्पराये।[2] **औपनिषदः पुरुषः**[3]

सर्वज्ञं सर्वकर्तारं नारायणमनामयं सर्वोत्तमं ज्ञापयन्ति महातात्पर्यमत्र हि।

योऽयं[4] सर्वोत्तमः सर्वज्ञः सर्वकर्ता, परमात्मेति प्रसिद्धः सः प्रत्यक्षेण वानुमानेन न वेद्यत इति सर्वानुभवसिद्धम्। ये केचनानुमानं प्रमाणयन्ति, तेऽवश्यमेव सत्प्रतिपक्षानुमानं परिहरेयुः। केवलं

१ विष्णुतत्त्वविनिर्णयः
२ तैत्तिरीयश्रुतिः
३ विष्णुतत्त्वविनिर्णयः
४ द्वाविमौ पुरुषौ लोके क्षरश्चाक्षर एव च क्षरस्सर्वाणि भूतानि कूटस्थोऽक्षर उच्यते। उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः परमात्मेत्युदाहृतः।

हि अनुमा कामचारिणीत्यपि दार्शनिकास्सर्वेऽपि मन्यन्ते[१]। तर्हि नान्यत्प्रमाणमवशिष्टं परमात्म-विज्ञानायेति तमाहुर्वेदाः औपनिषदः पुरुषः इति।

सम्प्रत्युपलभ्यमाना वेदाः कथमाविष्कृताः

श्रीमद्ब्रह्मसूत्रभाष्ये सूत्राणाम् उपादेयत्वं व्याख्येयत्वञ्च प्रतिपादयितुमाचार्यैः तत्प्रामाण्य-व्यवस्थापनाय काचित्पौराणिकी कथा समुट्टङ्किता। द्वापरे सर्वत्र ज्ञान आकुलीभूते ...... इत्यादिना भाष्येण। सा कथा एवमस्ति –

कदाचिद्दुर्भिक्षयोपप्लुता ऋषयः गौतमतपः प्रभावसमृद्धं तदाश्रममेव शरणं जग्मुः। चिरकालं ते तपस्विजनास्तेन महात्मना परिपालिताः सम्मानिताश्च सुखमेवानुबभूवुः तत्राश्रमे यावत्सुभिक्षम्। गच्छता कालेन ते सर्वेऽपि ऋषयः सुभिक्षं स्वदेशं यियासवः महर्षिं गौतमम् अनुज्ञां याचमाना अपि नैव तदनुज्ञामापुः। एतस्मिन् एव समये स्वपत्युः शिवस्य शिरसि विद्यमानां सुरसरितं सपत्नीं ततः निष्कासयितुं चिन्तयन्ती पार्वती स्वकार्याय विघ्नेश्वरमचोदयत्। तेन च विघ्नेश्वरेण उपदिष्टाः ऋषयः स्वतपोबलेन काञ्चन गां तदाश्रमस्थसस्यग्रासिनीं विदधुः। गौतमस्तु सस्यग्रासिनीं तामपसारयितुं प्रवृत्तः। प्रवृत्तिमात्रेण सहसा निपतितां गामवलोक्य परितप्तमना बभूव। तदेव लब्धावकाशास्ते ऋषयः नायं भोज्यान्नः गौतमो ऋषिः इति ततः प्रतस्थिरे। ततः गौतमः चिरकालचीर्णतपः प्रभावेण परितोषितां शिवस्य शिरसि विद्यमानां सुरसरितं भुवमानिनाय। तया गां परिषिच्योज्जीवयामास। ततः किमेतदिति विचिन्त्य ऋषिजनकृतमक्रमादिकं सर्वं निश्चित्य तान् ज्ञानहीना भवेयुरिति श्शाप।[२]

कथेयं स्कान्दपुराणे सूचितेति तद्वचनमुदाहरन्ति भाष्यकाराः -

नारायणाद्विनिष्पन्नं ज्ञाने कृतयुगे स्थितं।

किञ्चित्तदन्यथा जातं त्रेतायां द्वापरेऽखिलम्॥

[३]यद्यपि भगवता यदुपदिष्टं तत्तथैव आसीत् कृतयुगे। त्रेतायां तत्किञ्चिदन्यथा जातं युग-धर्मानुसारम्। द्वापरे तु तद्वदेव पादद्वयमितस्यैव भगवदुपदिष्टस्य ज्ञानस्यत हानिः प्रसक्ता। परन्तु द्वापरेऽखिलं विनष्टमिति कथं युज्यते ? इत्यत्राह –

१ श्रुतिसाहाय्यरहितमनुमानं न कुत्रचित् । निश्चयात्साधयेदर्थं प्रमाणान्तरमेव च इति कौर्मे तथा तत्रैव सर्वत्र शक्यते कर्तुमागमं हि विनानुमा । तस्मान्न सा शक्तिमती विनागममुदीक्षितुम् । इति वाराहे ब्रह्मसूत्रभाष्यम्, तत्त्व-प्रकाशिकाभावदीपे १-१-१ पृ.सं ५७ सम्पादकः रा.स्वा.पञ्चमुखी राघवेन्द्रतीर्थप्रतिष्ठानम् धारवाड् - १९९८

२ ब्रह्मसूत्रभाष्यम् - तत्त्वप्रकाशिका-भावदीपे १-१-१ पृ.सं १६ सम्पादकः रा.स्वा.पञ्चमुखी राघवेन्द्रतीर्थप्रतिष्ठानम् धारवाड् - १९९८

३ अस्य महतो भूतस्य निःश्वसितमेतत् यदृग्वेदो यजुर्वेदः सामवेदोऽथर्वाङ्गिरसः इतिहासः पुराणं विद्या उपनिषदः श्लोकाः सूत्राण्यनुव्याख्यानानि व्याख्यानानि अस्यैव एतानि निःश्वसितानि- इति बृहदारण्यके

गौतमस्य ऋषेः शापाज्ज्ञानत्वज्ञानतां गते।

सङ्कीर्णबुद्धयो देवाः ब्रह्मरुद्रपुरस्सराः।

शरण्यं शरणं जग्मुः नारायणमनामयम्॥

इत्यनेन गौतमऋषिशापवृत्तान्तः संसूचितः। एवं द्वापरे युगप्रभावेण गौतमऋषिशापेन च सम्पूर्णे ज्ञाने विनष्टे सज्जनास्सर्वे इदमदो वेति संशयेन विपरीतज्ञानेन च यदा सुदुःखिता आसन् तदा परमकारुणिकैः देवैः सम्प्रार्थितः भगवान् नारायणः व्यासत्वेनावततार। तच्चोक्तम् –

तैर्विज्ञापितकार्यस्तु भागवान् पुरुषोत्तमः।

अवतीर्णो महायोगी सत्यवत्यां पराशरात्॥

उत्सन्नान् भगवान् वेदान् उज्जहार हरिः स्वयम्॥

एवं सत्यवत्यां पराशरात्सञ्जातः भगवान्। अवतरणसमनन्तरमेव भगवान् पितुः द्विजत्वमवाप। जगाम च मेरुं चतुर्मुखाद्यैरनुगम्यमानः। तत्र तु सुरेभ्यो मुनिभ्यश्चादिसृष्टाविव वेदान् विभज्योपदिदेश। वेदोद्धरणं कथमकरोदित्याह –

चतुर्धा व्यभजत्तांश्च चतुर्विंशतिधा पुनः ।

शतधा चैकधा चैव तथैव च सहस्रधा ।

कृष्णो द्वादशधा चैव पुनः तस्यार्थवित्तये ।

चकार ब्रह्मसूत्राणि[1] ………………..

यद्यपि प्रागेव चतुर्धा विभक्त आसीद्वेदः[2]। तथापि नृणां स्वल्पमायुः सुमन्दां मतिमवेक्ष्य भगवान् सत्यवतीसुतः ऋङ्निगदादिरूपं वेदं पुनः एवं व्यक्तीचकार - यथोक्तं "ऋचस्स ऋच उद्धृत्य ऋग्वेदं कृतवान् प्रभुः। यजूंषि निगदाच्चैव तथा सामानि सामतः। एवं चतुर्धाविभक्तात् मूलवेदात् उपवेदानाविश्चकार। ततः अवान्तरवेदानपि। मूलऋग्वेदात् कांश्चन भागानुद्धृत्य ऋग्वेदं, निगदात् कांश्चन भागानुद्धृत्य यजुर्वेदं तथा सामतः सामानि अथर्ववेदं चाकरोत्। ततः पुनरपि उपवेदेषु ऋग्वेदं चतुर्विंशतिशाखाभिः व्यभजत्। यजुर्वेदं एकोत्तरशतशाखाभिः, सामवेदं सहस्रशाखाभिः, तथाथर्ववेदं द्वादशशाखाभिः व्यभजत्। एवं विभजने कारणन्तु ज्ञानाकुलीभाव एवेति उपर्युक्त-कथयावगम्यते। अनेन इदं स्पष्टं भवति यत् मूलवेदादुपवेदानाम् उपवेदादवान्तरवेदानाम् ततः उपशाखाभेदेन च आविष्कारः भगवता सत्यवतीसुतेन विहित आसीत्। ततश्च स वेदव्यास इति

१ तच्चोक्तं स्कन्दे इति ब्रह्मसूत्रभाष्ये १-१-१

२ सृष्ट्यादौ ब्रह्मणो वेदा मुखेभ्यश्च विनिर्गताः तत्रैव च लयं यान्ति प्रलये समुपस्थिते - ऋक्प्रातिशाख्येऽध्यायः १

व्यवह्रियते शास्त्रेषु। सम्प्रत्युपलभ्यमाना वेदाः भगवता व्यासेनोद्धृतानां नैकशाखाभेदेनभिन्नानां वेदानां भाग एव। नेदानीं सर्वासां शाखानामुपलब्धिरस्तीति विदितमेवेदं विद्वत्प्रपञ्चे।

वेदाः अपौरुषेयाः

अतीन्द्रियधर्माधर्मादिसिद्धिः अपौरुषेयवाक्याङ्गीकारे एव भवति। धर्माधर्माद्यङ्गीकारस्तु सर्वसमयिभिः अवश्यं करणीय एव। यः अतीन्द्रियौ धर्माधर्मौ नाङ्गीकरोति स न समयी स्यात्। यतो हि वक्तृश्रोत्रोरभिमतम् अनन्यसाध्यं फलमधिकृत्य तद्धेतुभूतं प्रमाणान्तराप्राप्तम् अर्थं प्रतिपादयतां वाक्यानां समूहो हि शास्त्रम्। तर्हि शास्त्रग्रन्थानां कश्चन विषयः किञ्चित्प्रयोजनम् अवश्यं भवेदेव। तदभावे अशास्त्रत्वमेव स्यात्। तद्वक्ता च अशास्त्री। विषयप्रयोजनरहितेन च तेन लोकोपकारः नैव स्यात्। न च प्रत्यक्षादिसिद्धो विषयः, कृष्यादिना प्राप्यं प्रयोजनं शास्त्रस्य सम्भवति। अतः प्रत्याक्षाद्यसिद्धं धर्माधर्मादिकमेव विषयप्रयोजनत्वेन मान्यम् । धर्माधर्माद्यभाव एव शास्त्रविषयः तेन स्वच्छन्दव्यवहारादिना स्वच्छन्दसुखभोगादिप्राप्तिरेव अस्य शास्त्रस्य प्रयोजनमित्यपि न वक्तव्यम्। धर्माधर्माद्यभावज्ञाने परस्परहिंसादिना अपकारस्यैव प्राप्तेः। एवं सति लोके सर्वत्र अव्यवहार एव स्यात् परस्परहिंसादिना अपकारस्यैव प्रसङ्गः। किञ्च अदृष्टाद्यभावे धर्माधर्माद्यभावज्ञानं बोधयता तेन प्राप्यं प्रयोजनम् अपि नास्ति। अदृष्टाभावात्। अतो धर्माद्यभावं वदता स्वसमयस्य आनर्थक्यम् अङ्गीकृतमेवेति नासौ समयी। एवं च प्रत्यक्षप्रयोजनाभाव एव न, अपि तु पारत्रिकप्रयोजनमपि नास्ति अदृष्टानङ्गीकारात् (अतीन्द्रियवस्तूनाम् अनङ्गीकारात्)।

न पौरुषेयवाक्यैः धर्माधर्मादिसिद्धिः स्यात् न च पौरुषेयेण वाक्येन तत्सिद्धिः। अज्ञानविप्रलम्भयोः प्राप्तेः। पौरुषेयवाक्यैः न कदापि धर्माधर्मादिसिद्धिः स्यात्। पुरुषवाक्येषु अज्ञानविप्रलमबादिदोषप्रसक्तेः। न च तदर्थत्वेन कश्चन सर्वज्ञः कल्प्येत। एवं पुरुषवाक्येन धर्माधर्मादिसिद्ध्यर्थम् अन्यत्र अदृष्टं सर्वज्ञत्वं यदि कल्प्येत भवत्सम्मते महापुरुषे तर्हि अन्योऽपि वदेदेव भवद्गुरुः सर्वज्ञः अस्मद्गुरुरेवेति। अपि च कथञ्चित् कल्पितेऽपित् सर्वज्ञत्वे तस्मिन् अज्ञानाद्यभावकल्पनं तेन तद्वाक्यरचनादिकल्पनम् एवं बहुविधकल्पनाप्रसङ्गेन कल्पनागौरवप्रसङ्ग एव स्यात्। अतः अपौरुषेयवाक्याङ्गीकार एव योग्यः। कल्पनालाघवाच्च। अपौरुषेयत्वं च वेदानां स्वत एव सिद्धम्। वेदकर्तुः अप्रसिद्धेः सर्वत्र। वेदत्वेन प्रसिद्धानि वाक्यानि विहाय पौरुषेयवाक्येषु वेदत्वकल्पनं वा कर्तुः अप्रसिद्धिं वा कल्पयितुं शक्यते। प्रसिद्धे अप्रसिद्धत्वस्य वेदत्वस्य वा कल्पने कल्पनागौरवप्रसङ्गः। अकल्पने च वेदानाम् अपौरुषेयत्वं सिद्धमेव भवति ॥[१]

१ न चैतेषां वचनानाम् एव अप्रामाण्यम्। अपौरुषेयत्वात् वेदस्य॥ वेदवचनानि न पुरुषवचनानि अत एव तद्वचनानि प्रमाणान्येव। इतिहासपुराणः पञ्चमो वेदानां वेदः इति तद्गृहीतत्वाच्च॥ न चापौरुषेयं वाक्यमेव नास्तीति वाच्यम्। तद्भावे सर्व समयाभिमतधर्माद्यसिद्धेः॥

यथा लौकिकवाक्येषु सकर्तृकत्वं प्रसिद्धं तद्वद् वेदेष्वपि तत्सिध्यति इति चेन्न लौकिकवक्यानि सकर्तृकाणि इति तु प्रसिद्धानि वेदवाक्यानि सर्वैरपि श्रुतान्येव न केनचिदपि कृतानि इति च प्रसिद्ध-मेव। न च केनचित् कृत्वा वेद इत्युक्तं वेदसमम्। अविच्छिन्नपरम्पराभावात्। वेदमन्त्रं नूतनतया दृष्टवेदद्रष्टॄणां वचनानां जन्मान्तरसिद्धपरम्पराज्ञानात् वेदत्वमस्त्येव॥ वेदद्रष्टॄणाम् उक्तगुणवत्वाच्च इत्याह - उक्तं च ब्रह्माण्डे -

वेदर्षीणां लक्षणम् – प्रामाण्यम् - नित्यत्वं च

विंशल्लक्षणतोऽनूनस्तपस्वी बहुवेदवित् ।

वेद इत्येव यं पश्येत् स वेदो ज्ञानदर्शनात् ॥ इति ॥[1]

गूढवचनकारः कश्चित् स्ववाक्यं जन्मान्तरे दृष्टमिति अनृतं वदति चेदपि तस्मिन् वेदद्रष्टृलक्षणाभावात् तद्वाक्यं वेदवाक्यमिति न सिध्यति। वेदर्षिलक्षणं तु ब्रह्माण्डपुराणे उक्तं यद्वेदर्षिणः विंशतिलक्षणानि भवेयुरिति सूचितम्। अपि च स तपस्वी बहुवेदविद् भवेत्। तादृशः तपस्वी बहुवेदज्ञः यं वेद इति दृष्ट्वा उपदिशति स वेदः भवति। वेदवाक्यं ज्ञानदर्शनादेव वेदवाक्यमिति सिध्यति। एवमाचार्यैः स्वग्रन्थेषु वेदानां प्रामाण्यं नित्यत्वं च बहुधा प्रतिपादितम् केचन वदन्ति यद्वेदा अपौरुषेयाश्चेत् आप्तवाक्यत्वं न सिध्यति अतः प्रामाण्यमपि नेति चेन्न आप्तवाक्यस्य प्रामाण्यसिद्ध्यर्थम् अन्यप्रमाणवाक्यापेक्षा तस्य प्रामाण्यसिद्ध्यर्थम् अपरप्रमाण-वाक्यापेक्षा एवं च अनवस्थारूपदोष एव। अपौरुषेयवेदवाक्यानां प्रामाण्यं स्वत एव सिध्यति इति दोषाभाव एव । वेदप्रामाण्यं युक्त्यधीनम् इत्यपि न वक्तव्यं, युक्तीनां साहाय्यं वेदापौरुषेयत्वम् अनङ्गीकुर्वतः पुरुषस्य बुद्धिदोषं दूरीकर्तुमेव। न तु युक्तेः सर्वत्र आवश्यकता। यत्र बुद्धिदोषः तत्र युक्त्यवश्यकता, यत्र बुद्धिदोषाभावः तत्र वेदानाम् अपौरुषेयत्वं स्वत एव प्रामाण्यञ्च सिध्यति। अनादिकालादपि वेदोपदेशपरम्परा एव अत्र निदर्शनम्। वेदकर्तृत्वविषये परम्परागत-प्रमाणं नास्त्येव। अनादिकालादपि पूर्वजैः उपदिष्टमेव वेदं वयमुच्चायन्तः स्मः इत्येव अनुभवः प्रत्येकस्मिन् वेदवक्तरि अस्ति इदमेव वेदाः अपौरुषेयाः इत्यत्र प्रबलप्रमाणम्। तत्राचार्योदाहृतानीमानि प्रमाणानि-

वाचा विरूप नित्यया ---॥[2] **नित्ययाऽनित्यया स्तौमि ब्रह्म तत्परमं पदम् इति। श्रुतिर्वाव नित्या अनित्या वाव स्मृतयः याश्चान्या वाचः॥**[3] **विज्ञेयं परमं ब्रह्म ज्ञापिका परमा श्रुतिः। अनादिनित्या सा तच्च विना तां न स गम्यते॥**[4] **सहस्रधा महिमानः सहस्रं यावद्ब्रह्मविष्ठितं तावती वाक्। कश्छन्दसां**

---

१ विष्णुतत्त्वविनिर्णयः

२ ऋङ्मन्त्रः

३ पैङ्गिश्रुतिः

४ कात्यायनश्रुतिः

योगमावेद धीरः को धिष्ण्यां प्रति वाचं पपाद॥[१] **नित्या वेदाः समस्ताश्च शाश्वता विष्णुबुद्धिगाः। सर्गे सर्गे अमुनैवैत उद्गीर्यन्ते तथैव च॥ तत्क्रमेणैव तैर्वर्णैस्तैः स्वरैरेव नान्यथा। अतः श्रुतित्वमेतासां श्रुता एव यतोऽखिलैः॥ जन्मान्तरे श्रुतास्तास्तु वासुदेवप्रसादतः। मुनीनां प्रतिभास्यन्ति भागेनैव न सर्वशः॥ यतस्ता हरिणा दृष्टा श्रुता एवापरैर्जनैः। श्रुतयो दृष्टयश्चेति तेनोच्यन्ते पुरातनैः तदुत्पत्तिवचश्चैव भवेद्व्यक्तिमपेक्ष्य तु। चेतनस्य जनिर्यद्वदुच्यते सर्वलौकिकैः॥ पुराणानि तदर्थानि सर्गे सर्गेऽन्यथैव तु। क्रियन्तेऽतस्त्वनित्यानि तदर्थाः पूर्वसर्गवत्॥ वेदानां सृष्टिवाक्यानि भवेयुर्व्यक्त्यपेक्षया। अवान्तराभिमानानां देवानां वा व्यपेक्षया। नानित्यत्वात् कुतस्तेषाम् अनित्यत्वं स्थिरात्मनाम्॥** इति ब्रह्माण्डपुराणे[२]

वेदास्ते नित्यविन्नत्वात् श्रुतयश्चाखिलैः श्रुतेः।

आम्नायोऽनन्यथापाठात् ईशबुद्धिस्थिताः सदा॥ इति महावराहे॥[३]

वेदाः - नित्यविद्यमानत्वात् ते वेदाः। **श्रुतयः** - अखिलैः श्रुतत्वात्। **आम्नायाः** - एकपाठात् वेदादिप्रमाणेषु वेदमन्त्रदर्शनविषयाः सन्ति दर्शनव्यवहारः नित्यत्वे एव युक्तः। सर्वज्ञत्वात् ईश्वरस्य तद्बुद्धौ सर्वदा प्रतीयमानत्वात्। न च प्रलयकाले वेदाः विनष्टाः भूत्वा सृष्टिकाले अन्ये एव वेदा सृज्यन्ते। पुराणेषु वेदाः सर्वेऽपि भगवद्बुद्धौ सदा प्रतीयमानाः भवन्ति इति उक्तम्। तद्बुद्धौ वेदाः सन्ति नाम तत्संस्कारोऽस्ति इति नहि वक्तव्यम्। पुराणेषु तदुत्पत्तिर्नाम सर्गे सर्गे पूर्वकल्पवत् उद्गीर्यमाणत्वमित्युक्तम्। अत एव भगवद्बुद्धौ वेदाः निरन्तरं प्रवहन्तः सन्तीत्येवेति ज्ञातव्यम्

वेदानां प्रतिपाद्यम्

यथोक्तं पूर्वमेव सदागमैकविज्ञेयः परमात्मा इति विशिष्टं तत्त्वं भवति माध्वमते। वेदानां प्रतिपाद्यनिर्णयः खलु प्रमाणेन भवेत्। तच्चोक्तं ब्रह्मसूत्रभाष्ये समन्वयाध्याये – "उक्तञ्च-बृहत्संहितायाम् –[४]उपक्रमोपसंहारावभ्यासोऽपूर्वताफलम्। अर्थवादोपपत्ती च लिङ्गं तात्पर्यनिर्णये। इति- अपि च शब्दास्तावत् वृत्त्यर्थं बोधयन्ति। रूढियोगादयः वृत्तयः सन्ति । कया वृत्त्या सर्वे वेदाः परमात्मानमावेदयन्तीत्यत्र महायोगवृत्त्या, विद्वद्रूढ्या च भगवानेव सर्वशब्दाभिधेय इति समस्तेऽध्याये आनन्दमयाद्यधिकरणैः प्रत्यपादि भगवत्पादैः भाष्यकारैः । तदेतत्तु बहुविधैः प्रमाणैः विभिन्नसन्दर्भे प्रदर्शितमस्ति।

---

१ इति ऋग्वेदश्रुतिः

२ विष्णुतत्त्वविनिर्णयः

३ विष्णुतत्त्वविनिर्णयः

४ उपक्रमोपसंहारौ सुग्राह्यौ, अभ्यासो नाम – एकप्रकाराऽसकृदुक्तिः, प्रमाणान्तराप्राप्ता अपूर्वता, फलवत्वम् फलम् स्तुति-निन्दा-परकृति-पुराकल्पोऽर्थवादः, युक्तिरुपपत्तिः ।उत्तरोत्तरप्राबल्यविधया एते अर्थनिर्णायका भवन्ति ।

सर्वे वेदाश्च नामानि तावा एता ऋचस्तथा।

इन्द्रं मित्रं च वरुणमित्याद्यत्र प्रमापरा॥[१]

सर्वे वेदा यत्पदमामनन्ति इति कठश्रुतिः। नामानि सर्वाणि यमाविशन्ति तं वै विष्णुं परमम् उदाहरन्ति इति भाल्लवेयश्रुतिः। ता वा एताः सर्वा ऋचः सर्वे वेदाः सर्वे घोषाः एकैव व्याहृतिः इति ऐतरेयी श्रुतिः। इन्द्रं मित्रं वरुणमग्निमाहुरथो दिव्यः स सुपर्णो गरुत्मान्। एकं सद्विप्रा बहुधा वदन्त्यग्निं यमं मातरिश्वानमाहुः॥इति ऋग्वेदे॥[२] सर्वे वेदा श्रीहरिस्वरूपमेव प्रतिपादयन्ति, सर्वनामप्रतिपाद्यः स एव विष्णुः, सर्वध्वन्यात्मकवर्णात्मकशब्दाः एकस्यैव देवस्य व्याहृतिः स एव महाविष्णुः॥ इन्द्रादिशब्दवाच्य एक एव स एव विष्णुः द्वे ब्रह्मणी वेदितव्ये शब्दब्रह्म परं च यत्। शब्दब्रह्मणि निष्णातः परं ब्रह्माधिगच्छति ॥[३] ब्रह्मेति वेद उद्दिष्टः तस्माद् व्यक्तो यतो हरिः[४] सर्वज्ञं सर्वकर्तारं नारायणमनामयं सर्वोत्तमं ज्ञापयन्ति महातात्पर्यमत्र हि। सर्वेषामपि वेदानाम् इतिहासपुराणयोः प्रमाणानां च सर्वेषां तदर्थं चान्यदुच्यते।[५] इति॥ वेदैश्च सर्वैरहमेव वेद्यः---।[६] वासुदेवपरा योगा वासुदेवपराः मखाः। वासुदेवपरा वेदा वासुदेवपरा क्रियाः। वासुदेवपरं ज्ञानं वासुदेवपरं तपः। वासुदेवपरो धर्मो वासुदेवपरा गतिः॥[७] नारायणपरा वेदा देवा नारायणाङ्गजाः। नारायणपरा लोका नारायणपरा मखाः॥ नारायणपरो योगो नारायणपरं तपः। नारायणपरं ज्ञानं नारायणपरा गतिः ॥[८]

वेदाक्षराणि यावन्ति पठितानि द्विजातिभिः।
तावन्ति हरिनामानि कीर्तितानि न संशयः॥[९]

वेदादिवर्णपर्यन्तैर्मूर्तयः केशवस्य तु।
समासव्यासयोगेन वाच्यास्तात्पर्यतः क्वचित्।
यथायोग्यं यथान्यायम् अन्यासामपि मूर्तयः॥ ५३ ॥[१०]

---

१ ऋग्भाष्यम्

२ भागवतम् १-१६४ -४६

३ ऋक्प्रातिशाख्यम् अ १

४ विष्णुतत्त्वविनिर्णयः

५ विष्णुतत्त्वविनिर्णयः

६ भगवद्गीता - १५ अध्याये

७ भागवतम् १-२-२८,२९

८ भागवतम् - २-५-१५,१६

९ तैत्तिरीयारण्यकस्य उपोद्घाते

१० ऋग्भाष्यम्

सर्वान् वेदानारभ्य सर्ववर्णपर्यन्तशब्दैः सङ्क्षेपेण विस्तारेण च परममुख्यवृत्त्या भगवन्मूर्तयो वाच्याः। संक्षेपविस्ताराभ्यां कथमिति एकेन वेदेन एका भगवन्मूर्तिः, द्वयेन द्वे त्रयेण तिस्रः, चतुर्भिः चतस्रः। एवम् अवान्तरशाखाभिरपि तावत्यो भगवन्मूर्तयो वाच्या इति ज्ञेयम्। तदपि योगवृत्तिं तत्तन्मूर्तीनां ज्ञापकलिङ्गमप्यनतिक्रम्य तावत्यो भगवन्मूर्तयो वाच्या इति च ज्ञेयम्। तथा लक्ष्म्यादयोऽपि सर्वविद्यावाच्या इति च ज्ञेयम्॥ पूर्वोक्तविचारेषु प्रमाणं श्रावयन्ति ऋक्संहितायामिति-

ऋक्संहितायां स्वाध्याये निरुक्ते व्यासनिर्मिते ।
प्रवृत्ते चैतदखिलम् उक्तं हि प्रभुणा स्वयम् ॥ ५४ ॥[१]

ऋक्संहितेति ग्रन्थे स्वाध्यायेति ग्रन्थे व्यासनिर्मिते निरुक्तग्रन्थे प्रवृत्तेति ग्रन्थे च एतत्सर्वं ज्ञायते॥ विष्णुरेव सर्वविद्यानां मुख्यप्रतिपाद्य इति श्रुतिभिः प्रदर्श्यते – एवं वेदानामुत्कृष्टमर्थं यो न जानाति व्यर्थमेव तस्य वेदाध्ययनमित्याह -

स्थाणुरयं भारहारः किलाभूत् अधीत्य वेदं न विजानाति योऽर्थम् ।
योऽर्थज्ञ इत्सकलं भद्रमश्नुते स नाकमेति ज्ञानविधूतपाप्मा ॥ इति ॥[२]

डॉ. नारायणः
असोसिएट् प्रोफेसर्, द्वैतवेदान्तविभागः
राष्ट्रियसंस्कृतविश्वविद्यालयः, तिरुपतिः
Gmail : nspm12@gmail.com
Mob. 9490077161

सहायकग्रन्थसूची -

विष्णुतत्त्वनिर्णयः, टीका. जयतीर्थः, वेङ्गलुरु : पूर्णप्रज्ञसंशोधनम्, 1935।

ब्रह्मसूत्रम्, व्याख्या. परमानन्दभारती, वाराणसी : चौखाम्बासंस्कृतप्रतिष्ठान, 1965।

वृहदाण्यकोपनिषद्, गोरक्षपुरः : गीताप्रेस, 1992।

ऋक्प्रातिशाख्यम्, अनु. वरेन्द्कुमारशर्मा, दिल्ली : चौखाम्बासंस्कृतप्रतिष्ठान, 1995।

भगवद्गीता, गोरक्षपुरः : गीताप्रेस, 2001।

ऋग्वेदः, सम्पा. रामगोविन्दशास्त्री, वाराणसी : चौखाम्बाविद्याभवन, २००७।

कात्यायनश्रौतसूत्रम्, सम्पा.विद्याधरशर्मा, वाराणसी : चौखाम्बासंस्कृतप्रतिष्ठान, २००५।

१ ऋग्भाष्यम्

२ ऋक्प्रातिशाख्यम् अ. १

अङ्क- ३४
जुलाई - दिसम्बर २०१९

वेदविद्या
ISSN-२२३०-८९६२
UGC 'CARE' list Sl.No. 97

ऋग्वेदे वैदिकयज्ञानां प्रासङ्गिकता

डॉ. गणेशप्रसादभट्टः

साक्षान्मूलप्रमाणाय विष्णोरमिततेजसे।
आद्याय सर्ववेदानां ऋग्वेदाय नमो नमः॥

ऋग्वेदः श्वेतवर्णस्यात् द्विभुजो रासभाननः।
अक्षमालाधरः सौम्यः प्रेतश्चाध्ययनेरतः॥

ननु कोऽयं वेदो नाम ? के वा तस्य विषयप्रयोजनसम्बन्धाधिकारिणः कथं वा तस्य प्रामाण्यम् ? न खल्वेतस्मिन् सर्वस्मिन्नसति वेदो व्याख्यानयोग्यो भवति।

अत्र उच्यते - इष्टप्राप्तिः अनिष्टपरिहारयोः अलौकिकमुपायं यो ग्रन्थो वेदयति स वेदः[1]। अलौकिकपदेन प्रत्यक्षानुमाने व्यावर्त्त्येते। अनुभूयमानस्य स्त्रक् चन्दनवनितादेरिष्ट प्राप्तिहेतुत्वम् ? औषधादिः अनिष्टपरिहारहेतुत्वं च प्रत्यक्षतः सिद्धम्, स्वेनानुभविष्यमाणस्य पुरुषान्तरगतस्य च तथात्वमनुमानगम्यम्। एवं तर्हि भाविजन्मगतमप्यनुमानगम्यमिति चेत्, न तादृशस्य अनभिगमात्। न खलु ज्योतिष्टोमादिः इष्टप्राप्तिहेतुः, कलञ्जभक्षणवर्जनादिः अनिष्टपरिहारहेतुः इत्यमुमर्थं वेदयतिएकेणानुमानसहस्त्रेणापि तार्किकशिरोमणिः अपि अवगन्तुं शक्नोति, तस्मात् अलौकिकोपाय-बोधको वेद इति लक्षणस्य नातिव्याप्तिः। अत एवोक्तम् -

प्रत्यक्षेणानुमित्या वा यस्तूपायो न बुध्यते।
एनं विन्दन्ति वेदेन तस्माद् वेदस्य वेदता॥[2] **इति**

स एवोपायो वेदस्य विषयः। तद् बोध एव प्रयोजनम्। ननु वेदोऽपि महाकवि कालिदासादि वाक्यवत् पौरुषेय एव ब्रह्मकार्यत्वश्रवणात्, यथा -

तस्माद्यज्ञात् सर्वहुत ऋचः सामानि जज्ञिरे।
छन्दासि जज्ञिरे तस्माद् यजुस्तमादजायत॥[3]

इति श्रुतेः।

---

१ तै.भा.भू. पृ. २
२ वै.भा.भू.सं., पृ. २
३ ऋ. १०.९०.९

अत एव भगवान् बादरायणः "शास्त्रयोनित्वात्" इति सूत्रेण ब्रह्मणो वेदकारणत्वमवोचत् मा एवं श्रुतिस्मृतिभ्यां नित्यत्वावगमात्॥

तस्मै नूनमभिद्यवे वाचा विरूप नित्यया।
वृष्णे चोदस्व सुष्टुतिम् ॥ [१]

नानारूपैतन्नामक महर्षे त्वं प्रसिद्धाय अभिगततृप्तये वर्षकामायाग्नये उत्पत्तिरहिताय, मन्त्ररूपया, इदानीं चोदस्व। स्तुहीत्येवमृषिः स्वात्मानं ब्रवीति यजमानो वा होतारं विरूपम् - इति तत्रत्यं सायणभाष्यम्।

ननु वेदार्थाविबोधे विध्यभावात् बोधसाधनं व्याख्यानं व्यर्थमिति चेत्, न अध्ययनविधेर्बोधा-पर्यवसायित्वात् -

अध्ययनविधिश्चैषः -

यस्तित्याज सचिविदं सखायं न तस्य वाच्यपि भागो अस्ति।
यदीं श्रृणोत्यलकं श्रृणोति नहि प्रवेद सुकृतस्य पन्थाम्॥ इति[२]

"ऋच्यते स्तूयते यया सा ऋक्" अर्थात् यागकाले देवानां प्रशंसायां मन्त्रान् अनुच्चारयन् देवता आह्वयति यः सा होता नामको ऋत्विक् ऋग्वेदीयः भवति। ऋत्विक् कार्यार्थं सङ्कलिताः मन्त्राः स्तुतिरूपतया ऋचः समाख्याताः तेषां सङ्ग्रहः एव ऋग्वेदः।

यज्ञः

इज्यते देवपूजनं सङ्गर्तिदान च क्रियते यत्र स यज्ञः। यज्ञ शब्दः 'यज्' धातुभिः नङ् प्रत्ययं कृत्वा निष्पन्नो भवति। वेदानां गूढ फलमेव यज्ञाः, यज्ञानां निरुपणं धर्म सूत्रेषु, गृह्यसूत्रेषु, श्रौतसूत्रेषु च प्राप्यते। यज्ञानां एवं वेदानां प्रागाढसम्बन्धः कीदृशं अस्ति, एतद् अनेन ऋग्वेदीय ऋचया एव सुस्पष्टं भवति। यथा -

अग्निमीळे पुरोहितं यज्ञस्यदेवमृत्विजम्।
होतारं रत्नधातमम्॥ [३]

मन्त्रेऽस्मिन् ऋग्वेदस्य देवता अग्निः यज्ञीय देवता, ऋत्विक् पुरोहितः, होता एवं रत्नधातमम् इत्यादिभिः विशेषणैः प्रयुज्य स्तवनं करोति। तत्र अध्वर इति शब्देनापि यज्ञस्य विशेषणं दत्तमस्ति। यज्ञः सर्वेषां देवानां एवं प्राणिनाम् आत्मा अस्ति। यज्ञेन यजमानाः प्रजाः पशवश्च समृद्धाः भवन्ति यज्ञः साफल्यतां न प्राप्नोति चेत् तेन यजमानस्य प्रजानां पशूनां च हानिः भवति। यथा -

---

१ ऋ. ८.७५.६

२ ऋ. १०.७१.०६

३ ऋ. १.१.१

स इदस्तेव प्रति धादसिष्यञ्छिशीत तेजोऽयसो न धाराम्।
चित्रध्रजतिररतिर्यो अक्तोर्वेर्न द्रुषद्वा रघुपत्मजंहाः॥ [१]

यज्ञाग्निं श्रद्धया प्रज्वालय एवं श्रद्धया हविषः आराहुतिः स्यात् तदा यजमानस्य मनः दृढसङ्कल्पित भूत्वा नानाविधऐश्वर्याः प्राप्तुं शक्यन्ते।

प्रदीप्ताग्नौ आहुता यथाविधि दातव्यतिः। मन्त्रेस्मिन् सम्यक् तया उल्लिखितं वर्तते। यथा -

घृतमग्नेर्वध्र्यश्वस्य वर्धनं घृतमन्नं घृतम्वस्य मेदनम्।
घृतेनाहुत उर्विया वि प्रपथे सूर्य इव रोचते सर्पिरासुतिः॥ [२]

त्वे धेनुः सुदुघा जातवेदोऽसश्चतेव समना सबर्धुक्।
त्वं नृभिर्दक्षिणावद्भिरग्ने सुमित्रेभिरिध्यसे देवयद्भिः॥ [३]

धीरजनैः यज्ञेन वाक्तत्त्वस्य पन्थाः प्राप्तः। यज्ञे अग्नितत्त्वस्य प्रधानता भवति तेनैव जीवनी शक्तिं प्राप्तुं शक्यते। अतः एव यज्ञकर्म शारीरिकं मानसिकं तथा आध्यात्मिकशक्तीनां सम्पोषकः भवति। स एव यज्ञः पञ्चविधः अग्निहोत्रं, दशपूर्णामासौ, चातुर्मास्यानि, पशुः सोमेति। पञ्चभिः यज्ञैः श्रुतिः प्रतिपादितवैदिकयज्ञानां सम्पादनं भवति। यस्य स्पष्टोल्लेखः ऋग्वेदस्य दार्शनिकसूक्तेषु पुरुषसूक्त-नासदीयसूक्त-हिरण्यगर्भादिसूक्तेषु प्राप्यते।[४] विशिष्टद्रव्यैः युक्तेन मनसा, वाचा, कर्मणा यज्ञे विशेषाहुतिः दीयते चेत् तेन वातावरणे परिवर्तनं भवति।

इयं वेदिः परो अन्तःपृथिव्या अयं यज्ञो भुवनस्य नाभिः।
अयं सोमो वृष्णो अश्वस्य रेतो ब्रह्मायं वाचः परमं व्योम॥ [५]

यज्ञेन ऐश्वर्यं वर्धते यज्ञः मानवानां कृते समृद्धिकारकः च भवति यथा अधस्तनेषु मन्त्रेषु सम्यक् उक्तम्।

यज्ञेन गातु मप्तुरो विविद्रिरे धियो हिन्वाना उशिजो मनीषिणः।
अभिस्वरा निषदासा अवस्यव इन्द्रे हिन्वाना द्रविणान्याशत॥ [६]

यज्ञोहित इन्द्रा वर्धनो भू दूतप्रियः सुत सोमो मियेधः।
यज्ञेनयज्ञमव यज्ञियः सन् यज्ञस्ते वज्रमहिहत्य आवत्॥ [७]

---

१ ऋ. ६.३.५

२ ऋ. १०.६.२

३ ऋ. १०.६९.८

४ ऋ. १०-९०/१०-१२१

५ ऋ. १६४.३५

६ ऋ. २.२१.५

७ ऋ. ३.३२.१२

यज्ञस्य उद्देश्यमेव उत्पत्तिः एवं रोगाणां विनाशार्थं भवति। यज्ञ एव पर्यावरणस्य महान् रक्षकः। यथा -

आयुर्यज्ञेन कल्पताम्।

अन्यच्च -

मृत्योः पदं योपयन्तो यदैत द्राघीय आयुः प्रतरं दधानाः॥[१]

यज्ञेन एव मानवानां आयुः वर्धते यज्ञेन एव बाह्यशुद्धिः अन्तश्शुद्धिश्च सम्भाव्यते। अत एव यज्ञ एव ईश्वरः यज्ञ एव विष्णुः।

इति श्रुति वाक्यम्

यज्ञेशाच्युत गोविन्द माधवान्त केशव। कृष्ण विष्णो हृषीकेश वासुदेव नमोस्तुते॥

डॉ. गणेशप्रसादभट्टः

एसो. प्रोफेसर्, ऋग्वेदविभागः

एस.वी. वैदिकविश्वविद्यालयः, तिरुपतिः

सहायकग्रन्थसूची -

वेदभाष्यभूमिकासङ्ग्रहः, सम्पा. वलदेवोपाध्याय, वाराणसी : चौखाम्बासंस्कृतसंस्थान, १९८५।

ऋग्वेदः, सम्पा. रामगोविन्दशास्त्री, वाराणसी : चौखाम्बाविद्याभवन, २००७।

मीमांसक, युधिष्ठिर. *श्रौतयज्ञमीमांसा*, हरियाणा : रामलालकपूरट्रस्ट, १९८७।

शर्मा, वेणीराम. *यज्ञमीमांसा*, दिल्ली : चौखाम्बाप्रकाश, १९९८।

शास्त्री, पट्टभिराम. *यज्ञतत्त्वप्रकाशः*, कोलकाता : मोतीलालपब्लिशर्स, १९८९।

१ ऋ. १०.१८.२

ISSN-२२३०-८९६२
UGC 'CARE' list Sl.No. 97

षड्विंशब्राह्मणानुसारम् अलौकिककविज्ञानम्

डॉ. रामराज उपाध्यायः

इष्टप्राप्तयनिष्टपरिहारयोरलौकिकमुपायं यो ग्रन्थो वेदयति स वेद[1] इत्यतिप्रसिद्धवचनेनानुसारेण वेदत्वं द्विविधम् इष्टदायकमनिष्टपरिहारकञ्च। जगत्यस्मिन् मानवानां प्रमुखमुद्देश्यमस्ति इष्टप्राप्तिः। परञ्चेष्टप्राप्तिः तदा एव भवितुं शक्यते यदा अनिष्टपरिहारो भवेत्। यतोहि इष्टप्राप्तये अनिष्टं बाधकम्। तर्हि इष्टप्राप्त्यर्थेनिष्टपरिहारः कर्त्तव्यः। परिहारस्याभावे इष्टप्राप्तिः सम्भावन्नास्ति। वेदेषु इष्टप्राप्तियनिष्टपरिहारयोरलौकिकमुपायं वर्णितमस्ति। लौकिकमुपायं तु जनाः स्वीयेन परिश्रमेण कुर्वन्ति परञ्चालौकिकमुपायं वेदे एव प्राप्यते। अतः वेदेष्वलौकिकमुपायमलौकिकविज्ञानमस्ति। मन्त्रब्राह्मणयोर्वेदनामधेयमिति रीत्या मन्त्रसंहिताः ब्राह्मणाग्रन्थाश्चवेदे स्वीक्रियन्ते। मन्त्रसंहिताषु ऋग्यजुस्सामाथर्वसंहिताश्चप्राप्यन्ते। सर्वेषां वेदानां ब्राह्मणग्रन्थाः भिन्ना-भिन्नाः।

षड्विंशब्राह्मणग्रन्थः सामवेदस्य ब्राह्मणग्रन्थोऽस्ति। अष्टौ हि ब्राह्मणग्रन्थाः प्रौढं ब्राह्मणमादिममित्यनुसारेण सामवेदस्याष्टौ ब्राह्मणग्रन्थास्सन्ति। तेषु ब्राह्मणग्रन्थेषु प्रथमं ब्रह्मणं ताण्ड्यमहाब्राह्मणमस्ति। द्वितीयं ब्राह्मणं षड्विंशब्राह्मणमस्ति। षड्विंशब्राह्मणस्यानुसारेणालौकिक-विज्ञानस्य ज्ञानमेवं प्रकारेण कर्त्तुं शक्यते। षड्विंशब्राह्मणे अलौकिकं विज्ञानं द्विधा प्राप्यते। इष्टप्राप्तिसंज्ञकमलौकिकं विज्ञानम् अनिष्टपरिहारकमलौकिकं विज्ञानञ्च।

षड्विंशब्राह्मणे षट् अध्यायास्सान्ति। प्रथमे, द्वितीये, पञ्चमे चाध्याये सप्त-सप्त खण्डाः, तृतीयेऽध्याये नव, चतुर्थेऽध्याये षट्, षष्ठे चाध्याये द्वादश खण्डाश्च सन्ति। ग्रन्थेऽस्मिन् अनिष्टपरिहाराणां चर्चा षष्ठाध्याये प्राप्यते। षष्ठाध्यायस्यारम्भे प्रथमखण्डस्य प्रथमसूत्रस्य व्याख्यानावसरे तत्र लिख्यते - अथ[2] इष्टप्राप्तिसाधनकर्मनिरूपणानन्तरमनिष्टपरिहारसाधनकर्म-निरूपणस्य प्रस्तुतत्वादद्भुतानां दैविकानाम् अनिष्टप्राप्तिसूचकानां कर्मणां तत्सूचितदोषनिर्हरण-साधनात्मिकां शान्तिं व्याख्यास्यामः।

उक्तेन व्याख्यानेनेदं स्पष्टं भवति यत् षड्विंशब्राह्मणस्य पञ्चस्वध्यायेषु इष्टप्राप्त्युपायानां चर्चा अस्ति। षष्ठाध्याये अनिष्टपरिहाराणां चर्चा क्रियते। इष्टप्राप्त्युपायानामन्तरमनिष्टपरिहाराणां चर्चैवं संसूचयति अनिष्टपरिहाराणामनन्तरमेव इष्टप्राप्तिर्भविष्यति। इदमेवानुसृत्य पौरोहित्ये गणेशं पूजयेदादौ इति लिखितमस्ति। अनिष्टपरिहारार्थमुपायानां नाम अद्भुतशान्तिरस्ति। अत्रः प्राप्यते - अथातोऽद्भुतानां कर्मणां शान्तिं व्याख्यास्यामः।

---

१ वेद भा.यू.सू. पृ. २

२ ष.वि.ब्रा. ६.१.१

सूत्रमस्ति– [१]**पालाशानां समिधामष्टसहस्रं जुहुयात्।** अत्र एवं स्पष्टं जातं पालाशे अनिष्ट-परिहारकत्वमस्ति। पालाशसमिधायाः प्रयोगः पौरोहित्यस्य कृते नूतननास्ति। यज्ञोपवीतसंस्कार-प्रकरणेऽपि [२]**पालाशो ब्राह्मणस्य दण्डः** इति लिखितमस्ति। पलाशवृक्षोद्भवस्य दण्डस्य प्रदानं वटुकस्य कृते प्रदीयते येन निर्विघ्नतया ब्रह्मचारी स्नातको भवेत्। अत्राश्चर्यं प्रतीयते पालाशदण्डधारणेन स ब्रह्मचारी स्वोद्देशस्य पूर्तिं करोति। अत्र वैज्ञानिकदृष्ट्या किञ्चित् विचार्यते। विज्ञाने प्रायशः द्विविधानां द्व्याधिकानां वा वस्तूनां सम्मेलनं कार्यते। येन किञ्चिदपरं निर्मितं भवति। यथा जलस्य निर्माणे हाइड्रोजनऑक्सीजन इत्युभयोः मेलनं भवति। सुविज्ञातमस्ति - H_2 + O – H_2O (जलम्)। अत्रैका अभिक्रिया अभवत्। यया अभिक्रियया परिणामः आगतः। प्रकारेणानेन पालाशदण्ड-धारणेन दण्डस्य हस्तस्य चोभयोर्मध्ये दीर्घस्पर्शो जातः। यस्य प्रभावः तन्त्रिकातन्त्रमाध्यमेन मस्तिष्कोपर्यभवत्। येन स्वकार्यसाधने तस्य प्रवृत्तिः बलयुक्ता अभवत्। अतः अत्र अलौकिकत्वं दृश्यते। यतोहि अर्कः पलाशः खदिरः इत्यनेन पौरोहित्ये सोमस्य कृते पलाशदण्डः निर्धारितः। अर्थात् सोमस्य लक्षणं पलाशे विद्यते। लक्षणसाम्यवशात् कृतेनोपक्रमेण सोमस्य प्रीतिर्भवति। सामान्यरूपेण यथा भवन्तः वस्त्रधारणं करोति तथैव अन्यस्य तदा आकर्षणं जायते। अनेन अलौकिकत्वमुत्पद्यते।

अस्मिन् ब्राह्मणग्रन्थे लिखितमस्ति पालाशसमिद्भिः अष्टसहस्रम् अष्टोत्तरसहस्रं जुहुयात्। पौरोहित्ये हवनस्य विधानम् अष्टोत्तरसहस्रम् अष्टोत्तरशतम् अष्टाविंशतिम् अष्टौ वा जुहुयादिति लिखितमस्ति। अत्र विचार्यते कथं जुहुयादित्यस्य समाधाने प्राप्यते- [३]**एन्द्र-याम्य-वारुण-धानद-आग्नेय-वायव्य-सौम्य-वैष्णव्येत्यष्टौ।** सूत्रस्यास्य परिभाषायां तत्र प्राप्यते ऐन्द्रः इन्द्रादिदेवताः सर्वेऽपि देवतावाचकाः शब्दाः। ऐन्द्रादयो वैष्णव्यान्ता अष्टावृचः। ताभिर्जुहुयात्। अत्र इन्द्रस्य कृते [४]इन्द्रायेन्दो मरुत्वते, याम्यस्य कृते [५]**नाके सुपर्णमुप यत्पतन्तम्,** वरुणस्य कृते [६]**घृतवती भुवनानां**, धनदस्य कृत् [७]**अभि त्यं देवं सवितारमोण्योः**, आग्नेयस्य कृते [८]**अग्निं दूतं वृणीमहे**, वायव्यस्य कृते [९]**वात आ वातु भेषजम्,** सौम्यस्य कृते [१०]**सोमं राजानं वरुणम्,** वैष्णवस्य कृते [११]**इदं विष्णुर्विचक्रमे** इति।

१ ष.वि.ब्रा. ६.१.२
२ पा.गृ.सू. २.५.२५
३ ष.वि.ब्रा. ६.१.३
४ सा. ४६२
५ सा. ३२०
६ सा. ३७८
७ सा. ४६४
८ सा. ३.
९ सा. १८४
१० सा. ९१
११ सा. २२२

अत्र हवनस्य विधानं वर्णितमस्ति। अलौकिकविज्ञानस्याप्रतिममुदाहरणमस्ति हवनम्। अस्मिन् आहुतिः अग्नौ गच्छति परञ्च देवाः प्राप्नुवन्ति। कथम् ? इत्यस्य विनिवारणे सर्वे जानन्ति अग्निर्वै देवानां मुखम्। अग्निं दूतं वृणिमहे इत्यस्मिन् मन्त्रे देवानां दौत्ये विनियुक्तं दूतमिति लिखितमस्ति। हवनीयपदार्थानां प्रेषणस्य कार्यमग्निः करोति। यज्ञस्य परिभाषायां प्राप्यते -

[1]**देवानां द्रव्यहविषां ऋक्सामयजुषां तथा।**

ऋत्विजां दक्षिणानां च संयोगो यज्ञ उच्यते॥

अत्र संयोगः शब्दः लिखितमस्ति। वैज्ञानिकाभिक्रियायां संयोगः मुख्यः। संयोगे पदार्थानां मध्ये अभिक्रिया भवति। अत्र संयोगः केवलं पदार्थानां न अपितु अपदार्थानामपि विद्यते। पदार्थापदार्थयोः अभिक्रियाभ्यां फलमलौकिके विज्ञाने प्राप्यते।

अत्र हवनातिरिक्तं जपस्यापि विधानमस्ति। [2]एतानि सामप्रभृत्यष्टशतं जप्त्वा स्वस्ति वाचयित्वा स्वस्ति हैषां भवति। एतानि मन्त्रवाक्यानि सामप्रभृति सामगानपुरःसरम् अष्टशतम् अष्टोत्तरशतं प्रत्येकं जप्त्वा स्वस्ति वाचयित्वा पुण्याहवाचनं कुर्यादिति। तथा च सति एषां यजमानानां स्वस्ति अनिष्टपरिहारद्वारेण मङ्गलं भवत्येव। स्वस्तिवाचनमन्त्राणां प्रतीकप्रदर्शनमीत्थं प्राप्यते। **स्वस्तिदा विशस्पतिः**[3], **स्वस्त्ययेन तार्क्ष्यमिहा हुवेम**[4], **त्यमूषु वाजिनं देवजूतम्**[5], **आयुर्विश्वायुः**[6], **शतं जीव शरदो वर्धमान**[7] इति।

अत्र जपे अलौकिकं विज्ञानं दृश्यते। मन्त्राणामुच्चारणेन ध्वनिः निस्सार्यते। अस्य सम्बन्धः ध्वनिविज्ञानेन सह वर्तते। शब्दानामुच्चारणे यत्नः क्रियते। यत्नो [8]द्विधा आभ्यन्तरो बाह्यश्च। आद्यः पञ्चधा स्पृष्टेषत्स्पृष्टेषद्विवृतविवृत्संवृतभेदात्। स्पृष्टं प्रयत्नं स्पर्शानाम्। ईषत्स्पृष्टमन्तस्थानीम्, ईषद्विवृतमुष्मणां विवृतं स्वराणाम्। बाह्यप्रयत्नस्त्वेकादशधा। इत्थं बहुप्रकारेण प्रयत्नेनोद्भूतो ध्वनिः पर्यावरणं शुद्धं करोति। पौरोहित्ये आगमनार्थं तु [9]देवानां गमनार्थं तु रक्षसाम्। ..... घण्टानादः करोम्यहमिति लिखितमस्ति। अत्र देवानामागमनार्थं रक्षसां गमनार्थं च घण्टानादं क्रियते। देवानामागमनमस्ति दिव्यशक्तीनामागमनं रक्षसां गमनमस्ति दुर्वृत्तीनां गमनम्। कस्यापि

१ मत्स्यपुराणे १४४.४४

२ ष.वि.ब्रा. ६.१.५

३ ऋ.वे. १०.१५२.२

४ ऋ.वे. खि.२.४.१

५ ऋ.वे. १०.१७८.१

६ ऋ.वे. १०.१७.४

७ ऋ.वे. १०.१६१.४

८ लघुसिद्धान्तकौमुद्याम् - संज्ञाप्रकरणे।

९ हनुमद्यागपद्धतौ - घाण्टापूजनप्रकरणे।

पर्यावरणस्य शुद्धये दिव्यशक्तीनां प्रभावो भवेदिति पौरोहित्यिकाः मन्यन्ते। अतः मन्त्राणामुच्चारणं विधिपुरस्सरं क्रियते। कार्यक्रमस्यादौ वैदिकमङ्गलाचारणास्य विधानं दृश्यते। तत्र अलौकिकत्वं किमस्ति ? वेदमन्त्रोच्चारणेन तस्मिन् कार्यक्रमे उपस्थितानां दुर्वृत्तीनां निर्गमनं सुवृत्तीनामागमनं च भवति। तेन स कार्यक्रमः स्वकीयस्योद्देशस्य पूर्तिं करोति। अत्र अलौकिकविज्ञानरूपेण ध्वनिविज्ञानं प्राप्यते।

स्वास्थ्यताप्राप्तये अपि अलौकिकत्वं प्राप्यते। [१]**अथ यदास्य प्रजायां पशुषु शरीरे वाऽरिष्टानि प्रादुर्भवन्ति। व्याधयो वा अनेकविधा अतिस्वप्नमस्वप्नमतिभोजनमभोजनमालस्यं** - व्रणमजीर्णनिद्रा जागरणानीत्येवमादीनि। तान्येतानि सर्वाणि यमदेवत्यान्यद्भुतानि प्रायश्चित्तानि भवन्ति। सूत्रस्यास्य भाष्ये प्राप्यते यदास्य पुरुषस्य सम्बन्धिषु प्रजया पुत्रादिकया सहितेषु पशुषु पश्वादिषु स्वशरीरे वारिष्टानि पीडाः प्रादुर्भवन्ति, अतिस्वप्नं दुःस्वप्नं दृश्येत। अस्वप्नम् अनिद्रा। अतिभोजनं भस्मकरोगवशेन बहुतराभ्यव्यवहारः। अभोजनम् अरुच्यादिना, आलस्यं वृथालसता, व्रणं शस्त्रादिना ग्रन्थ्यादिना वा। अजीर्णं क्षुदभावेन भुक्तस्याहारस्याजरणम् निद्रा अतिनिद्रा च। इत्येवमादीनि नेत्रादिदोषाः, तान्येतानि सर्वाणि यमदैवत्यानि अद्भुतानि प्रायश्चित्तानि प्रायश्चित्त-निमित्तानि भवन्ति।

उक्तानां दोषाणां निवारणार्थं [२]**नाके सुपर्ण** इति [३]**स्थालीपाकं हुत्वा पञ्चभिराज्याहुतिभिरभिजुहोति, यमाय स्वाहा, प्रेताधिपतये स्वाहा, दण्डपाणये स्वाहा, ईश्वराय स्वाहा, सर्वपापशमनाय स्वाहा** इति व्याहृतिभिर्हुत्वथ साम गायेत्।

उपर्युक्तेषु वाक्येष्वेवं प्राप्यते रोगाणां विनिवारणे नाके सुपर्ण इति मन्त्रस्य गानपूर्वकमुच्चारणं क्रियते एवं मन्त्रोच्चारणपूर्वकं हवनादिकं क्रियते। प्रायशः जना अनुचरन्ति यदि निद्रा नागच्छति तर्हि शयनस्य गोलिकां नीत्वा शयनं कुर्वन्ति परञ्च यस्मिन् काले गोलिकाया आविष्कारं नासीत् तस्मिन् काले किं सम्भाव्यते ? तस्मिन् काले मन्त्रमाध्यमेन उपचारप्रक्रियायाः ज्ञानमासीदिति मन्ये। इदानीं जनाः गोलिकारूपेण औषधिसेवनं कुर्वन्ति। परञ्चेयमाङ्ग्लगोलिका प्रतिक्रियामपि करोति। तस्मिन् क्षणे तु निद्रा आगच्छति परञ्च अग्रे दुष्प्रभावोऽपि भवितुं शक्यते।

मन्त्राणामुपचारविधाने एवं मन्यते तस्य प्रयोगस्य किञ्चिदपि दुष्प्रभावो न भवति। अत्र विज्ञानमति शरीरस्य सर्वेषामीन्द्रियाणां सम्बद्धाः देवाः भवन्ति। ते देवा यदा यदा प्रसन्नाः भवन्ति तदा शरीरं स्वस्थः भवति। ते यदा अप्रसन्नाः भवन्ति तदा शरीरम् अस्वस्थ्यं भवति। देवानां प्रसन्नकरणार्थमुपायेषूत्कृष्टतम उपायोऽस्ति मन्त्राणामुच्चारणम्। यतोहि -

---

१ ष.वि.ब्रा. ६.४.२

२ सा. ३२०

३ ष.वि.ब्रा. ६.४.३

दैवाधीनं जगत्सर्वं मन्त्राधीना तु देवता।
ते मन्त्रा ब्राह्मणाधीना तस्माद् ब्राह्मणदेवता॥

यदा सम्बद्धमन्त्राणामुच्चारणां क्रियते तदा स देवः प्रसन्नो भूत्वा स्वकीयम् इन्द्रियं सम्यक्तया सञ्चालयति। अतः अत्र प्रत्यक्षतया अलौकिकत्वं दृश्यते।

निमित्तविशेषप्रायश्चित्तेऽपि विज्ञानस्य दर्शनमीत्थं भवति। अथ यदास्य कनकरजतवरवस्त्र-वज्रवैडूर्यमुक्तामणिवियोगो भवति। आरम्भा वा विपद्यन्ते। अथवा अन्यानि क्रूराणि मित्राणि वा विराजन्ते। अरिष्टानि वा वयांसि गृहमध्यासते। वाल्मीकभौमानि वा जयन्ते। छत्राकं वोपजायते। मधूनि वा निलीयन्ते। इत्येवमादीनि। तान्येतानि सर्वाणि वैंश्रवणदैवत्यान्यद्भुतानि प्रायश्चित्तानि भवन्ति।

अस्य व्याख्यायां प्राप्यते यदा कनकादिभ्यो वियोगो भवति अथवा आरम्भ उद्येगा विपद्यन्ते अथवा अन्यानि क्रूराणि पिशाचादिदर्शनानि अपि वा मित्राणि सुहृदो विराज्न्ते विद्विषन्ति, अरिष्टानि दुःखसूचकानि वयांसि काकादीनि स्वगृहमध्यासते। बाल्मीकभौमानि भूमौ भवानि प्राणिजातानि जयन्ते प्रादुर्भवन्ति अथवा छत्राकं सिलिगृह उपदृश्यते अथवा मधूनि सरघा वाभिनिलीयन्ते स्वगृहे। एवमादीनि तान्येतानि सर्वाणि अन्यान्यपि अद्भुतानि वैश्रवणदैवत्यानि कौबेराणि प्रायश्चित्तानि प्रायश्चित्तनिमित्तानि भवन्ति। अस्य कर्त्तव्यता उच्यते - [1]अभित्यं देवम् इति स्थालीपाकं हुत्वा पञ्चभिराज्याहुतिभिरभिजुहोति। वैश्रवणाय स्वाहा, यक्षाधिपतये स्वाहा, हिरण्यपाणये स्वाहा, ईश्वराय स्वाहा, सर्वपापप्रशमनाय स्वाहा इति व्याहृतिभिर्हुत्वाथ साम गायेत्।

अत्र दुःखोद्भवे काले सुखस्य व्याप्तिः कथं भवेदिति चिन्तनं कृतम्। अभित्यमित्यनेन मन्त्रेण हवनं कृत्वा मन्त्रस्यास्य गायनं वियोगजनितदुःखापहारकं भवति।

डॉ. रामराज उपाध्यायः
वेदपौरोहित्यविभागः

सहायकग्रन्थसूची -

षड्विंब्राह्मणम् (ष.वि.ब्रा.) सम्पा. नित्याग्निहोत्री, कुम्भघोणम् : जि.दी.पु. समिति, १९८२ ।

पारस्करगृह्यसूत्रम् (पा.गृ.सू.) सम्पा. सुधाकरपाण्डेयः, दिल्ली : चौखाम्बाप्रकाशन, २०१८।

मत्सपुराणम्, सम्पा. श्रद्धाशुक्ला, दिल्ली : नागपब्लिकेशन, २००४।

ऋग्वेदः, सम्पा. रामगोविन्दशास्त्री, वाराणसी : चौखाम्बाविद्याभवन, २००७।

वेदभाष्यभूमिकासंग्रहः, सम्पा. वलदेवोपाध्याय, वाराणसी : चौखाम्बासंस्कृतसंस्थान, १९८५।

१ सा. ४६४

अङ्क- ३४
जुलाई - दिसम्बर २०१९

वेदविद्या
ISSN-२२३०-८९६२
UGC 'CARE' list Sl.No. 97

ज्योतिषोक्तकालोपाधीनां वेदमूलत्वम्

डॉ. सुरेशशर्मा

भारतीयानां ज्ञानागाराः वेदाः सन्ति। सर्वेषामेव ज्ञानानां विद्यानाञ्च मूलं वेदेषु वर्णितं विद्यते। ज्योतिषशास्त्रस्यास्तित्वं वैदिकमन्त्रेषु सर्वप्रथमं विकीर्णरूपेण प्राप्यते। वेदेषु ग्रहनक्षत्रादीनां चर्चा प्रकीर्णरूपेण प्राण्यते। तत्र सूर्यादिग्रहाणां ध्रुवागस्त्यसप्तर्ष्यादितारकानां च देवत्वरूपे स्तुतिपरक-मन्त्राः प्राप्यन्ते। संहिताब्राह्मणग्रन्थेषु न केवलं ग्रहनक्षत्राणां प्रति देवत्वभावो दृश्यते, अपितु तस्मिन् काले ग्रहादीनां स्वरूप-गुण-प्रभावस्यापि विचारः प्रारब्ध आसीत्। वैदिकयज्ञसम्पादनार्थं वर्षायनर्तुमासपक्षादीनां विचारो भवति स्म। येनैतज्ज्ञायते यत्तदापि शास्त्रेऽस्मिन् मानवीयज्ञानं समृद्धमासीत्। तत्र गगनमण्डले सूर्यचन्द्रादिग्रहाणां नक्षत्राणां तारकाणां ऋतूनां मासानां दिवसानाञ्च यथावसरं चमत्कारिकं वर्णनं समुपलभ्यते।

ज्योतिषशास्त्रानुसारेण कालस्य नवभेदाः सन्ति। तद्यथा सूर्यसिद्धान्ते -

ब्राह्मं दिव्यं तथा पित्र्यं प्राजापत्यं च गौरवम्।
सौरं च सावनं चान्द्रमार्क्षं मानानि वै नव॥

सिद्धान्तदृष्ट्या विचार्यते चेत् कालस्य कल्प-युग-सम्वत्सर-वर्ष-अयन-मास-पक्ष-दिनादयः प्रमुखा अवयवाः सन्ति। ऐतेषां सर्वेषां भेदानामाधारः वेदाः एव सन्ति। वैदिकऋक्षु स्थाने स्थाने कालस्य चर्चा प्राप्यते।

ज्योतिषस्य त्रयो भेदाः संक्षेपेण ग्रहाणा गतिस्थितिसम्बन्धितगणितम् अर्थात् कः ग्रहः अस्मिन् सभागे कस्मिन् स्थाने कस्मात् स्थानात् दृश्यते इति गणितं संहिता-स्कन्धे विषयः तस्य ग्रहस्य इष्टस्थानात् अभीष्टकाले मानवजीवनोपरि कः प्रभावः भविष्यतिति ज्ञानं येन स्कन्धेन भवति घेरास्कन्धः तथा तस्य इष्टस्थानात् स्पष्टग्रहस्य स्मष्टिगतप्रभावविवेचनम् अर्थात् तत् स्थानोपरि भूखण्डोपरि ग्रामोपरि नगरोपरि कः प्रभावः भविष्यति इति विषयः संहितास्कन्दस्य अतः स्कन्धत्रयाणां मूल्य-कतिमगाति कालज्ञापकशास्त्रामिदं वर्तते। कालस्य कथमिति विचारः अथः विधीयते।

वेदे कल्पशब्दः

सम्प्रति पुराणेषु ज्योतिषशास्त्रेषु च ब्रह्मणो दिनबोधकः कल्पशब्दो यादृशमर्थं व्यनक्ति स वैदिकसाहित्ये नोपलभ्यते। तैत्तिरीयारण्यके कल्पशब्दस्य प्रयोगः कल्पसूत्रार्थे विद्यते। विष्णुपुराणे सहस्त्रयुगानां वेधसो दिनं कल्पशब्देनोच्यते। ब्रह्मणो शतवर्षात्मकमायुषो मानमेव महाकल्पशब्देनाभिधीयते।

वेदे युगविचारः

ऋग्वेदे कालमानस्य द्योतकत्वेन युगस्य प्रयोगो बहुलतया दृश्यते। कृतादियुगानां विषयेऽपि वेदेषु बहुचर्चितम् -

तदूचुषे मानुषेमा युगानि कीर्तेन्यं मधवा नाम विभ्रत्।

अस्य मन्त्रस्य व्याख्यां कुर्वन् सायणाचार्येण लिखितं यत् -

मनुष्याणां सम्बन्धीनि इमानि दृश्यमानानि युगानि अहोरात्रसंघनिष्पाद्यानि कृतत्रेतादीनि सूर्यात्मना निष्पादयतीति शेषः।[1] मन्त्रेऽस्मिन् सायणाचार्येण युगशब्दस्यार्थः कृतादिचतुर्युगमेव स्वीकृतम्। अनेन ज्ञायते, यद् वैदिककाले कृतादियुगानां प्रचार आसीत्। ऋग्वेदस्यैकस्मिन् मन्त्रे युगशब्दस्य प्रयोगोऽनेन प्रकारेण भ्यते -

दीर्घतमा मामतेयो जुजुवान् दशमे युगे।[2]

मन्त्रेऽस्मिन् एकाख्यायिका समायाति यस्यामुक्तं यत् ममतायाः पुत्रः दीर्घतमानामकः ऋषिः अश्विनः प्रभावेण स्वदुःखेभ्यो निवृत्य स्त्रीपुत्रादिबान्धवैः सह दशयुगपर्यन्तं सुखेनावसत्।[3] अत्र 'दशमे युगे' इदं विचारणीयमस्ति। वेदाङ्गकाले पञ्चवर्षाणां युगस्योल्लेखः प्राप्यते। अतोऽत्रानेन मन्त्रेण ज्ञायते यदस्या आख्यायिकायः प्रयोगानन्तरं दीर्घतमा ऋषिः दशयुगपर्यन्तं (१०×५=५०) पञ्चाशद्वर्षपर्यन्तं सुखेनातिष्ठत्। ऋग्वेदस्यान्यस्मिन् मन्त्रे युगशब्दस्यार्थः कालस्य तथाहोरात्रस्य कृतेऽभवत्। यथा हि तत्र - 'नहुषा युगा मन्हारजांसि दीयथः।[4] मन्त्रभागेऽस्मिन् युगशब्दस्यार्थः 'युगोपलक्षितान् कालान् प्रसरादिवसान् अहोरात्रदिकालान् वा' कृतोऽस्ति। अनेनेदं स्पष्टं यत् वैदिककाले वैदिकवाङ्मये युगाब्दस्यार्थोऽहोरात्रकालयोरर्थे प्रयुक्तोऽस्ति। ऋग्वेदस्य षष्ठमण्डले 'युगे-युगे' इत्यस्य पदस्यार्थः 'काले-काले' इति विहितम्। वाजसनेयिसंहितायाः द्वादशस्याध्यायस्य

---

१ भा. ज्यो. पृ. सं. ५३

२ ऋ. सं. १.१५८.६

३ भा. ज्यो. पृ. सं. ५३

४ भा. ज्यो. पृ. सं. ५४

दशमितायां कण्डिकायां 'दैव्यं मानुषा युगा' इति पदेन सिद्ध्यति यत्संहिताकाले देवमनुष्यौ द्वौ युगौ प्रचलितावास्ताम्।[१]

'या औषधीः पूर्वा जाता देवेभ्यस्त्रियुगं पुरा'।

अत्र 'त्रियुगम्' इत्यस्य शब्दस्य कृतादियुगत्रयमथवा वसन्तवर्षाशरदिति ऋतुत्रयमित्यर्थं स्वीकृतवान् सायणाचार्यः। एतेन निष्कर्षोऽयं निःसरति यद् युगमानमयुतादधिकं मन्यते स्म। 'किन्त्वयं निष्कर्षोऽधिकः निश्चितो नैव विद्यते' इति मैक्डानल-कीथमहाशययोर्विचारः। युगशब्दस्यैतादृशेषूल्लेखेषु क्वचिदपि तस्य स्पष्टः कालमानो न निश्चीयते।[२] वेदाङ्गज्योतिषकालिकपञ्चसंवत्सरात्मकं युगमिदमेव विद्यत इत्यपि स्पष्टं नास्ति। परञ्च दीर्घकालावबोधाय वेदे युगशब्दस्य प्रयोगोऽभूदिति तु सुनिश्चितम्।

वर्षविचारः

ऋग्वेदे वर्षस्य कृते शरद्हेमन्तशब्दयोः प्रयोगोऽभूत्। यतो हि शरदतोरनन्तरं पुनः शरदर्तुः, हेमन्तर्तोरनन्तरं पुनः हेमन्तर्तुः वर्षानन्तरं समायाति। अतः अनयोः प्रयोगः संवत्सरस्य कृतेऽभवत्। गोपथब्राह्मणे वर्षस्य कृतेऽयनशब्दस्य प्रयोगोऽभवत्। वाजसनेयिसंहितायां वर्षस्य कृते 'समा' इति शब्दस्य प्रयोगः कृतोऽस्ति। ऋग्वेदस्य दशममण्डले 'समानां मास आकृतिः' वाक्येऽस्मिन् समाशब्दस्य प्रयोगो वर्षस्य कृतेऽभवत्। शतपथब्राह्मणे संवत्सरव्युत्पत्तिविषये प्रोक्तम् -

ऋतुभिर्हि संवत्सरः शक्नोति स्थातुम्।

अर्थात् 'संवसन्ति ऋतवः यत्र' तदेव संवत्सरमित्युच्यते। ऋतुषु वसन्तस्य प्रथमोल्लेखदर्शनात् तत एव सौरवर्षस्यारम्भो भवति। अर्थान्मधुमासस्यारम्भत एव संवत्सराम्भः।[३]

अयनविचारः

वैदिकसाहित्ये अयनविषयेऽपि बहुप्रयुक्तं दृश्यते। वैदिकवाङ्मये अयनशब्दस्य प्रयोगः प्राचीनतमे ऋग्वेदेऽप्युपलब्धो भवति। शतपथब्राह्मणे अयनशब्दस्य प्रयोग उत्तरदक्षिणायनयोः कृतेऽभूत् -

वसन्तो ग्रीष्मो वर्षाः। ते देवा ऋतवः शरद्हेमन्तःशिशिरास्ते पितरो.....। स यत्रोद्गावर्तते देवेषु तर्हि भवति....। अथ यत्र दक्षिणावर्तते। पितृषु तर्हि भवति।[४]

१ भा. ज्यो. पृ. सं. ५४

२ भगणसमीक्षा पृ. सं. ५

३ भगणसमीक्षा पृ. सं. ५

४ भा. ज्यो. पृ. सं. ५२

अनेन प्रकारेण वसन्तग्रीष्मवर्षा इमाः तिस्र ऋतवः देवसंज्ञकाः, शरद्हेमन्तशिशिरश्च पितृसंज्ञकाः। सूर्यस्योत्तराभिमुखं गमनमुत्तरायणं दक्षिणाभिमुखञ्च गमनं दक्षिणायनं भवति। इत्थं वसन्तग्रीष्मवर्षासु देवभागे शरद्हेमन्तशिशिरेषु च पितृभागे सूर्यस्यावस्थितिवशात् शङ्करबालकृष्ण-दीक्षितमहोदयैः शतपथब्राह्मणस्योपर्युक्तवाक्ये 'उदगावर्तते' 'दक्षिणावर्तते' इत्यनेन विषुववृत्तादुदग्दिशि दक्षिणदिशि च गच्छतीत्यर्थं समामनीतम्। तैत्तिरीयसंहितायामुक्तं यत् सूर्यः षण्मासपर्यन्तं दक्षिणतः गच्छति षण्मासपर्यन्तमुत्तरतः गच्छति। उक्तञ्च तत्र -

तस्मादादित्यः षण्मासो दक्षिणेनैति षडुत्तरेण। [१]

अत्र स्पष्टरूपेण सूर्यस्य गतेः स्थितेश्च वर्णनं प्राप्यते। यदि सौम्यगोल एवोत्तारायणं याम्यगोलश्च दक्षिणायनमिति व्याख्या स्वीक्रियते तदा वेदपुराणयोरेकवाक्यता सिद्धयति। ज्योतिषशास्त्रदृष्ट्या तु गोलायनयोर्भेदो मन्यते। मकरतो मिथुनान्तं यावत् उत्तरायणं, कर्कतो धन्वन्तं यावद्दक्षिणायनं भवति। मेषादिराशिषट्के स्थिते सूर्ये उत्तरगोलो भवति। कन्याराशिषट्के स्थिते च सूर्ये दक्षिणगोलो भवति।

ऋतुविचारः

वैदिकसाहित्यस्य परिशीलनेनर्तुसंख्या षडेवास्तीति निश्चेतुं शक्यते। तैत्तिरीयसंहितायामुक्तम् -

मधुश्च माधवश्च वासन्तिकावृतू शुक्रश्च शुचिश्च ग्रैष्मावृतू नभश्च नभस्यश्च वार्षिकावृतू इषश्चोर्जश्च शारदावृतू सहश्च सहस्यश्च हैमन्तिकावृतू तपश्च तपस्यश्च शैशिरावृतू। [२]

ऋतुमधिकृत्य वैदिकसाहित्ये यत्र-कुत्रचित् हेमन्तशिशिरयोः समासेन पञ्चैवर्तवः प्रोक्ताः। यथा -

द्वादशमासाः पञ्चर्तवो हेमन्तशिशिरयोः समासेन। [३]

ऋग्वेदे प्रायः ऋतुत्रयस्योल्लेख एव प्राप्यते। वसन्तोऽस्यासीदाज्यं ग्रीष्म इध्म शरद्हविः। वसन्तस्य मुख्यत्वेऽपि पृथग्विधानं तैत्तिरीयब्राह्मणे लभ्यते - 'मुखं वा एतदर्तूनां तद्वसन्तः।' तत्रैव संवत्सरो पक्षित्वेनोपवर्णितः। यस्य वसन्तो हि शिरः, ग्रीष्मो दक्षिणपक्षः, शरद् उत्तरपक्षः, वर्षा पुच्छः, हेमन्तो मध्यमिति। ऋतुस्थितेः सूर्यावलम्बत्वेन् सौरमासतिथीनामनिश्चयेन च कस्यर्तोः कदारम्भो भवतीति दुष्करमेव वक्तुं शक्यते।

---

१ तै. सं. ६.५.३

२ तै. सं. ४.४.११

३ भा. ज्यो. पृ. ५०

मासविचारः

वर्षस्य द्वादशविभागात्मकस्य मासशब्दस्य प्रयोगः तैत्तिरीयसंहितायामनेकशः प्रयुक्तो दृश्यते। वेदे कुत्रचित् द्वादश त्रयोदश वा मासाः संवत्सरे इत्यप्युल्लेखो समुपलभ्यते। सौरमासानां त्रयोदशसंख्याया असम्भवत्वादेते चान्द्रा एव मासाः सम्भवितुमर्हन्ति। तैत्तिरीयसंहितायामेतेषां मासानां नामान्यपि निर्दिष्टानि सन्ति -

मधुश्च माधवश्च शुक्रश्च शुचिश्च नभश्च नभस्यश्च इषश्चोर्जश्च सहश्च सहस्यश्च तपश्च तपस्यश्चापयाम गृहीतोसि संसर्पोऽहस्पत्याय त्वा॥[१]

संसर्पशब्देन मलमासः, अहंस्पतिशब्देन च क्षयमासो गृह्यते। आचार्यलोकमणि- दाहालेन ज्योतिषशास्त्रस्येतिहासे प्राग्वैदिककाले मासगणनाविषये कथितम् - 'मासस्तु तदा चान्द्र एव आसीत्। तद्गणना च चन्द्रमसः पूर्णत्वाधारेण, तस्य द्विपूर्णत्वाभ्यन्तरवर्ती काल एव मासः।[२]

पक्षविचारः

वेदेषु पूर्वापरपक्षयोर्विचारे कर्त्तव्ये तस्य पूर्णिमान्तामान्तभेदेन द्वैविध्यदर्शनात् पक्षेऽपि तद्द्वैविध्यं स्वतः सिद्ध्यति। अर्थात् मासस्यामान्तत्वे स्वीकृते प्रथमं शुक्लपक्षः पश्चाच्च कृष्णपक्षः एवं तस्य पूर्णिमान्तत्वे सति प्रथमं कृष्णपक्षः पश्चाच्च शुक्लपक्षः स्वीक्रियते। तथा चोक्तम् -

पूर्वपक्षं देवाऽन्वसृज्यन्त। अपरपक्षमन्वसुराः। ततो देवा अभवन्। पराऽसुराः।[३]

अर्थात् पूर्वपक्षे देवानां परपक्षे चासुराणामुत्पत्तिवात् देवानां ज्योऽसुराणाञ्च पराजयोऽभूत्। अत्र विचारेण स्पष्टमाभासते यद् देवानां पूर्वपक्षः शुक्लपक्षो विद्यतेऽसुराणां परपक्षश्च कृष्णपक्षः। तथा च वेदे -

पूर्वपक्षाश्चितयः। अपरपक्षाः पुरीषम्।[४]

अनेन प्रकारेण वेदे पूर्वपक्षः शुभः अपरपक्षश्चाशुभ इति प्रतिपादितम्।

तिथिविचारः

दिनाङ्कज्ञापनार्थं वैदिककाले पक्षयोर्दिनरात्रीणां पृथक्पृथङ्नामान्यासन्। तैत्तिरीयब्राह्मणस्य निम्नलिखितवाक्येषु शुक्लकृष्णपक्षयोः दिनरात्र्योः भिन्न-भिन्ननामानि पठितानि सन्ति -

१ तै. सं. १.४.१४

२ ज्योतिषशास्त्रस्येतिहासः - पृ. सं. २३७

३ तै. ब्रा. २.२.३.१

४ तै. ब्रा. ३.१०.४.१

संज्ञानं विज्ञानं प्रज्ञानं जानदभिजानत्।
सङ्कल्पमानं प्रकल्पमानमुपकल्पमानमुपक्लृप्तम्।
श्रेयो वसीय आयत् सम्भूतं भूतम्। [१]

इमानि शुक्लपक्षस्य पञ्चदशादिनानां नामधेयानि सन्ति। अधस्ताच्छुक्लपक्षस्य रात्रीणां नामधेयानि कथ्यन्ते -

दर्शा दृष्टा दर्शता विश्वरूपा सुदर्शना।
अप्यायमाना प्यायमाना प्याया सूनृ तेरा।
आपूर्यमाणा पूर्यमाणा पूरयन्ती पूर्णा पौर्णमासी। [२]

अधस्तानुवाके कृष्णपक्षस्य दिनानां नामानि सन्ति।

प्रस्तुतं विष्टुतं संस्तुतं कल्याणं विश्वरूपम्।
शुक्रममृतं तेजस्वि तेजः समिद्धम्।
अरुणं भानुमन् मरीचिमदभितपत् तपस्वत्॥ [३]

कृष्णपक्षस्यस्य रात्रीणां नामानि निम्नलिखितक्रमेण विद्यन्ते।

सुता सुन्वती प्रसुता सूयमानाऽभिषूयमाणा।
पीती प्रपा सम्पा तृप्तिस्तर्पयन्ती।
कान्ता काम्या कामजाताऽऽयुष्मती कामदुधा॥ [४]

एवं प्रकारेण वक्तुं शक्यते यत् कालज्ञापकस्य ज्योतिषशास्त्रस्य मूलं वैदिकवाङ्मयमेवास्ति। ज्योतिषं हि कालज्ञापकं शास्त्रं कालस्य च मूलं वेदाः।

डॉ. सुरेशशर्मा
ज्योतिषविभागः
राष्ट्रियसंस्कृतसंस्थानम्
श्रीरघुनाथकीर्तिपरिसरः
देवप्रयागः (उत्तराखण्डः)

१ तै. ब्रा. ३.१०.१.१
२ तै. ब्रा. ३.१०.१.१
३ तै. ब्रा. ३.१०.१.२
४ तै. ब्रा. ३.१०.१.३

सहायकग्रन्थसूची -

तैत्तिरीयसंहिता, सम्पा., टि.धर्माधिकारी, पुणे : वैदिकसंशोधनमण्डल, १९११।

ऋग्वेदः, सम्पा. रामगोविन्दशास्त्री, वाराणसी : चौखाम्बाविद्याभवन, २००७।

तैत्तिरीयमहाब्राह्मणम्, सम्पा.सत्यव्रतसामश्रमी, मैसुर : १९२१।

शास्त्री, नेमिचन्द. *भारतीय ज्योतिष,* नई दिल्ली : भारतीय ज्ञानपीठ, २००९।

प्रसाद, गोरख. *भारतीय ज्योतिष का इतिहास,* लखनऊ : उत्तरप्रदेश सरकार, १९३५।

अङ्क- ३४ वेदविद्या
जुलाई - दिसम्बर २०१९ ISSN-२२३०-८९६२
UGC 'CARE' list Sl.No. 97

वैदिकवाङ्मये वास्तुविद्यासमीक्षा

डॉ. अशोकथपलियालः

न केवलं भारतीयसाहित्ये अपितु विश्वसाहित्येऽपि वैदिकसाहित्यं सर्वाधिकप्राचीनम् । तस्मिन् स्थापत्यसम्बन्धिनः विविधोल्लेखाः प्राप्यन्ते। अनेन ज्ञायते यत् भारतवर्षे अत्यन्तप्राचीनकालादेव भवननिर्माणस्य सम्यक् ज्ञानमासीत्। तत्र एतादृशाः समुल्लेखाः प्राप्यन्ते, यद्वास्तोः विविधाङ्गानि व्यनक्ति। विशेषतः ऋग्वेदे अथर्ववेदे च भवनविन्यासस्य यद्रूपं समुपलभ्यते तस्य परम्परा भारते अनवरतरूपेण प्रचलिता अस्ति। स्थापत्यवेदरूपे अथर्ववेदस्योपवेदत्वेन शास्त्रमिदं प्रसिद्धमस्ति। वेदास्तु वास्तुशास्त्रविषयकाः स्वतन्त्रग्रन्थाः न सन्त्यपितु तेषु तत्कालिकसामाजिक-राजनीतिक-धार्मिक-दार्शनिकादिविषयाणामुपरि विवेचनसमये प्रसङ्गवशादेव वास्तुविषयेऽपि यत्किञ्चित् वर्णनमुपलभ्यते तेनैव वैदिककालिकवास्तुशास्त्रस्य समृद्धज्ञानस्य परिचयः प्राप्यते।

वैदिककालादेव वास्तुपुरुषस्य अवधारणा दरीदृश्यते, यस्याराधनया गृहे सुखमागच्छति। अस्य देवस्य निर्माणादिकार्ये सम्बन्धः नास्ति परन्तु गृहस्य रक्षणाय पालनाय चास्य महत्त्वपूर्ण-भूमिका दरीदृश्यते। ऋग्वेदे ऋषिः वास्तोष्पतिं समाराधयन् कथयति यत् –

वास्तोष्पते प्रति जानीह्यस्मान्त्स्ववेशो अनमीवो भवा नः ।
यत्त्वे महे प्रति तन्नो जुषस्व शं नो भव द्विपदे शं चतुष्पदे॥
वास्तोष्पते प्रतरणो न एधि गयस्फानो गोभिरश्वेभिरिन्दो।
अजरासस्ते सख्ये स्याम पितेव पुत्रान् प्रति नो जुषस्व॥
वास्तोष्पते शग्मया संसदा ते सक्षीमहि रण्वया गातुमत्या।
पाहि क्षेत्र उत योगे वरं नो यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः॥[१]

एषु मन्त्रेषु रक्षार्थं, पालनाय, धनप्राप्त्यर्थं, सुखाप्तये, गृहकल्याणं च मुख्यरूपेण प्रार्थना अस्ति। अनेन प्रकारेण ऋग्वेदस्य अस्मिन् मन्त्रे कामना वर्तते यदस्माकं निवासस्थानं सर्वप्रकारेण सुरक्षितो भवेत्। तद्यथा -

सुप्रावीरस्तु स क्षयः प्र नु यामन्त्सदानवः।[२]

---

१ ऋग्वेदः, ७.५४.१-३

२ ऋग्वेदः, ७.६६.०५

अपि च- **ताँस्त्रायस्व सहस्य द्रुहो निदो यच्छा नः शर्म दीर्घश्रुत्।**[१]

अर्थादस्माकं गृहं द्रोहकारिभ्यः निन्दकेभ्यः सुरक्षितं भूत्वा दीर्घकालपर्यन्तं सुस्थिरो भवेदिति। एवं प्रकारेण अश्विनीकुमाराभ्यां प्रार्थनास्ति यदस्माकं यशः छर्दिश्च स्थिरो भवेत्।[२] तत्रैवोल्लिखितमस्ति यदतिथि-उपासकौ धनधान्यपुत्रपौत्रादिभिः सुसम्पन्ने गृहे एव निवासाय इच्छतः।[३] अतः ऋग्वेदे सन्तति-यश-धन-धान्यादिभिः पूर्णगृहस्य कामना अस्ति। अनेन सिद्ध्यति यत् तस्मिन् काले मानवः पूर्णगृहसुखाय प्रयत्नशीलो भवति स्म। सुन्दरं समृद्धं विशालं सुरक्षितं च गृहं भवेदिति कामनायुक्तः मानवः प्रार्थयति यदहं तु मृण्मयगृहे न अपितु तव बृहत्परिमाणयुक्ते सहस्त्रद्वारयुते गृहे गन्तुकामोऽस्मि।[४] अनेन प्रकारेण तदा मृण्मयगृहतः विशालसहस्त्रद्वारयुक्तगृहस्य परिकल्पना दृश्यते। तस्मिन् काले त्वष्टृ-ऋभू प्रसिद्धवास्तुकारौ आस्ताम्।[५]

ऋग्वेदे वास्तुशब्दस्यार्थः निवासः गृहं वास्ति।[६] तत्र 'गृह' शब्दः मुख्यरूपेण निवासार्थे प्रयुक्तो दृश्यते। यथा -

अपाः सोममस्तमिन्द्र प्र याहि कल्याणीर्जाया सुरणं गृहे ते।
यत्रा रथस्य बृहतो निधानं विमोचनं वाजिनो दक्षिणावत्॥[७]

अपि च- **सोममिन्द्राबृहस्पती पिबतं दाशुषो गृहे। मादयेथां तदोकसा॥**[८]

यत्स्थो दीर्घप्रसद्मनि यद्वादो रोचने दिवः ।
यद्वा समुद्रे अध्याकृते गृहेऽत आ यातमश्विना।[९]

अथर्ववेदे[१०] ब्राह्मणग्रन्थेषु[११] अपि अस्मिन्नेवार्थे शब्दोऽयं प्राप्यते। ऋग्वेदे गृहस्यार्थे वास्तु-शरण-शर्म-गय-वरुथ्य-सदन-दुरोणादीनां[१२] प्रायः त्रिंशच्छब्दानां प्रयोगः दरीदृश्यते।[१३] निरुक्ते

---

१ ऋग्वेदः ७.१६.०८

२ ऋग्वेदः ७.७४.५

३ ऋग्वेदः ७.६७.१०, ७.४०.५

४ ऋग्वेदः ७.१.११

५ ऋग्वेदः ७.८९.०१, ७.८८.५

६ ऋग्वेदः ८.१९.३६

७ ऋग्वेदः ३.५३.६

८ ऋग्वेदः ४.४९.६

९ ऋग्वेदः ८.१०.१

१० अथर्ववेदः ७.८३.१, १०.६.४

११ ऐतरेयब्राह्मणम् ८.२१

१२ ऋग्वेदः २.३.८, १.१५४.६, ६.१६.३३, १.१२१.२, ४.५३.६, ८.१०१.५, १०.११.९, ७.९२.३

१३ वास्तुशास्त्रविमर्श तृतीयपुष्प भूमिका पृ.११

द्वाविंशति-प्रकाराणां दम-गृह-गय-पस्त्या-सदन-सम-दुरोण-हर्म्य-शाल-अगारआयतनादिसंज्ञकानां गृहाणां वर्णनं प्राप्यते।[1] तत्र गयस्याभिप्रायः पूर्णगृहस्थस्य आवासयोग्यस्थानादासीत्। यथा -

यः स्त्रीहितीषु पूर्व्यः यजग्मानासु कृष्टिषु। अरक्षद्दाशुषे गयम्।[2]

एवमेव आवस्थशब्दः अतिथिगृहार्थं प्रयुक्तो दृश्यते।[3] विशालभवनं तु राजप्रासादः[4] सामान्य-गृहाद्विपुलं गृहं सदननाम्ना प्रसिद्धमासीत्।[5] अथर्ववेदे सुन्दरगृहाय सुवास्तु तथा च गृहाभावाय अवास्तु शब्दः प्राप्यते।[6] यजुर्वेदसंहितासु वास्तुशब्दस्य प्रयोगः यज्ञवास्तोः सन्दर्भे दरीदृश्यते, किन्तु सूत्रग्रन्थेषु सामान्यनिवासरूपे कौशिकगृह्यसूत्रे च वास्तोः तात्पर्यं मृतकसंस्कारस्थलरूपे प्राप्यते।[7] अथर्ववेदस्य शालासूक्ते[8] भवननिर्माणवर्णनं दृश्यते।

तत्र वैदिककाले गृहस्य प्रमुखभागाः द्वाराणि (आवागमनस्य मुख्यमार्गः), सदस् सभा वा (आस्थानमण्डपवत् पुरुषाणामुपवेशनकक्षः), पत्नीसदनं (अन्तःपुरः अथवा स्त्रीणां कक्षः), कोष्ठः (भण्डारगृहम्), अग्निशाला (यज्ञमण्डपम्), पशुशाला (अश्वमती गोमती शाला)[9], कोषगृहं[10] चासन्। शतपथब्राह्मणे गृहस्य विभिन्नकक्षाणां रोचकवर्णनं प्राप्यते।[11] तैत्तिरीयारण्यके **धनधानी**[12] शब्दस्य प्रयोगः प्राप्यते। यत्तु सम्भवतः कोषागारार्थं विशेषकक्षो भवति स्म। एवमेव अथर्ववेदे पत्नीनां सदनमिति उल्लिखितं वर्तते, येन गृहे स्त्रीणां कृते विशेषभवनस्य व्यवस्था दृश्यते।[13] त्रिवरुथगः[14] त्रिभुजशयानः[15] त्रिधातुशर्मन्[16] त्रिधातुशरणम्[17] वा संज्ञा त्रितलयुक्तभवनानामासीत्।

---

१ निघण्टु ३.४, निरुक्तम् ३.१३.९

२ ऋग्वेदः १.७४.२ एवमेव द्रष्टव्यं ५.१०.३, ५.४४.७ च; अथर्ववेदः ३.६.३, ६.८४.१

३ छान्दोग्योपनिषद् ४.१.१

४ बृहदारणोपनिषद् ४.३.३७

५ वाजसनेयिसंहिता १२.७९

६ अथर्ववेदः १२.७.७

७ उद्धृत वास्तुशास्त्रविमर्श तृतीयपुष्प सम्पादकीय पृ. x

८ अथर्ववेदः ३.१२, ९.३

९ अथर्ववेदः ३.१२.२ अपि च गोभ्यो अश्वेभ्यो नमो यच्छाशालां विजयते - अथर्ववेदः ९.३.१३

१० कोषे कोषाः समञ्जिताः - अथर्ववेदः २.३.२०

११ शतपथब्राह्मणम् ३.५.१.११

१२ (i) तैत्तिरीयारण्यकम् १०.६७; (ii) भारतीय वास्तुकला का इतिहास पृ. ४०

१३ ए स्टडी ऑन वास्तुविद्या-तारापद भट्टाचार्य उद्धृत भारतीय वास्तुकला का इतिहास पृ. ४०

१४ ऋग्वेदः ८.२०.२१

१५ अथर्ववेदः ८.९.२

१६ ऋग्वेदः ८.४०.१२

१७ अथर्ववेदः २०.८३.१, डॉ. पी.घोषालमहोदयमतानुसारेण शीतातपवर्षाभ्यः सुरक्षितं गृहमेव त्रिधातुशरणमस्ति - Li Festyle of Vedic People, Page ६०

सामान्यभवनेषु गृहस्य मुख्यतः त्रीणि अङ्गानि आसन् – गृहद्वारं सभा पत्नीसदनं च। तदा गृहसुरक्षार्थं गृहाणि आवरणितान्यपि भवन्ति स्म।[१] अथर्ववेदे एकस्मिन् स्थले गृहस्योपमा अलङ्कृतहस्तिन्या कृतास्ति।[२] हस्तिन्याः पृष्ठभागसदृशः वैदिकगृहाणाम् आच्छादन भवति स्म। गृहाणाम् आन्तरिकासु बाह्यासु च भित्तिकासु विविधप्रकारकाणामालेखनं भवति स्म। तत्र सुन्दरगृहस्य तुलना सुसज्जितवधुना सह कृतास्ति।[३] शोभार्थसर्वाणि वस्तूनि गृहे उपलब्धानि आसन्। यथा -

पूर्णं नारी प्रभरकुम्भमेतत् घृतस्य धाराममृतं तेन सम्भृताम्... गृहानुप प्रसीदाम्यमृतेन सहाग्निना।[४]

तस्मिन् काले भवनानां निर्माणे प्रायः काष्ठवंशादीनां प्रयोगो भवति स्म। यथाथर्ववेदे प्राप्यते -

उपमितां प्रतिमितामथो परिमितामुत।

शालया विश्ववाराया बद्धानि विचृतामसि॥[५]

तदा वंशः (बांस) - स्थूणम् (स्तम्भः) - उपमितम् (स्तम्भभेदः) - प्रतिमितम् (बीमम्) - परिमितः (कासबीमः) वंशशालाजालम् (खिडकी फेम) - रथूणराजः (सिरदल) प्रभृतयः गृहनिर्माणे मुख्याङ्गानि आसन्।[६] शतपथब्राह्मणे वर्णनमस्ति यत् तस्मिन्काले स्थूणराजः दक्षिणतः उत्तरं प्रति भवति स्म । तद्यथा -

तस्मान्मनुष्या उदीचीनवंशमेव शालां वा विमितं वा।[७]

छदिस्[८] (छत) इत्यस्य वर्णनं तत्रोपलभ्यते। तदा वंशान् परस्परं ग्रन्थित्वा गृहस्याच्छादनं भवति स्म।[९] यस्योपरि तृणघासादिकानां विषुवन्तस्य [१०] प्रयोगः अनुमीयते। एवमेव **अक्षु** [११] अर्थात् आच्छादनं, **'ग्रन्थींश्चकार ते दृढान्'**[१२] अर्थात् वंशानां दृढग्रन्थिविषये वर्णनं दरीदृश्यते। तदा गृहाणाम् आच्छादनं गजपृष्ठाकारे अनुमीयते।[१३] **अपस्थूण**शब्देन अनुमीयते यत् तस्मिन् काले यदा

---

१ उद्धृतभारतीयवास्तुकला का इतिहास पृ. ३९

२ अथर्ववेदः ९.३.१७

३ अथर्ववेदः ९.३.२४

४ अथर्ववेदः ३.२०.८-९

५ अथर्ववेदः ३.५.११

६ भारतीयवास्तुशास्त्र एक चिन्तन-वास्तुशास्त्रविमर्श प्रथम पुष्प पृ. १७

७ शतपथब्राह्मण ३.१.१७

८ ऋग्वेदः १०.८५.१०, अथर्ववेद ३.१२.३

९ वंशानां ते नहानानाम् - अथर्ववेद ९.३.४

१० अथर्ववेदः ९.३.८, उद्धृतं वास्तुशास्त्रविमर्शः प्रथम पुष्प पृ. १७

११ ऋग्वेदः १.१०८.५, अथर्ववेद ८.८.१८, उद्धृतं वास्तुशास्त्रविमर्शः प्रथम पुष्प पृ. १७

१२ अथर्ववेदः ९.३.३, उद्धृतं वास्तुशास्त्रविमर्शः प्रथम पुष्प पृ. १७

१३ अथर्ववेदः ९.३.२४, उद्धृतं वास्तुशास्त्रविमर्शः प्रथम पुष्प पृ. १७

कदा स्वर्णादिधातूनामपि प्रयोगः अलङ्करणाय दृढार्थं च भवति स्म।[१] तस्मिन् काले पलद-तृण-मुञ्ज-शर-कुशा-वीरणादिवस्तुप्रभेदानुसारेण गृहस्याच्छादनं भवति स्म।

वैदिकसभ्यता ग्रामप्रधानसभ्यतासीत्। अतः ग्रामशब्दः तत्र बहुषु स्थानेषु समुपलभ्यते। शतपथ-ब्राह्मणानुसारेण केचन ग्रामाः परस्परं सन्निकटे आसन्।[२] केचन ग्रामाः दूरवर्तिनः आसन् ये परस्परं मार्गेण सम्बद्धाः आसन्।[३] ग्रामे प्रायः शुद्धवायुजलादीनां कृते सुन्दरव्यवस्थासीत्। अतः ग्रामे गृहाणि विरलानि आसन्। तदा बहुजनसंख्यायुक्तग्रामाः महाग्रामनाम्ना प्रसिद्धाः आसन्।[४] हैवेलमहोदयस्य मतानुसारेण एते ग्रामाः आयताकाराः आसन् तथा तस्य परितः चतुर्दिक्षु एकमेकं द्वारमासीत्।[५] पर्सी ब्राउनमहोदस्य मतमस्ति यत् वैदिकग्रामान् परितः काष्ठस्य वेष्टनमासीत् तत्र वेष्टनस्य पुरतः एकमथवा अधिकानि तोरणानि द्वाराणि वा निर्मितानि भवन्ति स्म।[६]

तत्र ऋग्वैदिककाले पुरशब्दः मुख्यतः दुर्गस्य कृते प्रयुक्तो दृश्यते। अपि च प्राकारस्य कृतेऽपि अनुमीयते।[७] परवर्तिवैदिकसाहित्येऽपि शब्दोऽयं प्राचुर्येण दरीदृश्यते। तदा नगरस्य अर्थे प्रयुक्तोऽस्ति। **'पुर'** शब्दस्य प्रयोग: ऋग्वेदे बहुषु स्थलेषु प्राप्यते ।यथा -

युधा युधमुप घेदेषि धृष्णुया पुरा पुरं समिदं हंस्योजसा[८]।

ऋग्वेदे पुरोपरि आक्रमणं कृत्वा तेषां विनाशस्य वर्णनं प्राप्यते। प्रतीयते तस्मिन् काले पुराणां संख्या अधिकास्ति । सुगमतया तेषां रचना भवति स्म। प्रारम्भे मृत्तिकातः एतेषां निर्माणं भवति स्म।[९] इन्द्रस्य कृते पुरन्दरशब्दस्य प्रयोगः संस्कृतसाहित्ये लभ्यते। तेन पुराणां भेदनं कृतम्। यथा-

अध्वर्यवो यः शतं शम्बरस्य पुरो विभेदाश्मनेव पूर्वीः॥[१०]

तत्र पुराणाम् अश्म-आयसीभेदेन द्वौ प्रकारौ लभ्येते।[११] एतेषां कृते एकस्मिन् स्थले शारदीशब्दस्य प्रयोगः दृश्यते।[१२] सम्भवतः शरदृतौ बाह्याकमणेभ्यः ग्रामरक्षार्थमेतेषां प्रयोगो भवति स्म। तदा भित्तियुक्तपुराणामुल्लेखोऽपि दरीदृश्यते। यथा -

---

१ ऋग्वेदः ५.६२.८, उद्धृतं वास्तुशास्त्रविमर्शः प्रथम पुष्प पृ. १७

२ शतपथब्राह्मणम् १३.२.४.२

३ छान्दोग्योपनिषद् ८.६.२

४ वैदिक इण्डेक्स जिल्द १, पृ. २४४-४५; भारतीयवास्तुकला का इतिहास पृ. ३६

५ भारतीयवास्तुकला का इतिहास पृ. ३६

६ भारतीयवास्तुकला का इतिहास पृ. ३६

७ वैदिक इण्डेक्स जिल्द-१, पृ. ५३८-५३९; भारतीयवास्तुकला का इतिहास पृ. ३७

८ ऋग्वेदः १.५३.७, एवमेव द्रष्टव्यं १.१३१.१, १.१३१.४, १.१३२.४, १.१७४.२ इत्यादयः

९ दि वैदिक एज; भारतीयवास्तुकला का इतिहास पृ. ३७

१० ऋग्वेदः २.१४.६२

११ द्रष्टव्यम् ऋग्वेदः २.१४.६ एवं च २.२०.८

१२ ऋग्वेदः १.१७४.२

शतभुजिभिस्तमभिनुतेरघात्पूर्वी रक्षता मरुतो यमावत।[१]

अतः वैदिकपुराः मुख्यतः बाह्याकमणेभ्यः रक्षासाधनानि आसन्। ते प्रकारादिभ्यः सुरक्षिताः दृढमृत्तिकाप्राचीरेभ्यः युक्ताः भवन्ति स्म।[२]

वैदिककाले धार्मिकवस्तुनः प्रयोगः मुख्यरूपेण यज्ञवेदिकारूपे दृश्यते। इष्टिकानामनेक-नामानि तेषां प्रकार: प्रयोगः मापानि च तत्र समुपलभ्यन्ते। यजुर्वेदे[३] वास्तुशब्दानां प्रयोगः प्रायः यूप-स्तूप-आसन्दिका-पर्यङ्कादिनिर्माणप्रसङ्गे प्राप्यते। शतपथब्राह्मणे यज्ञादिप्रसङ्गे चिति-इष्टिकादि वर्णनं प्राप्यते।[४] यज्ञवेदिकानिर्माणे शुल्वसूत्राणां विशिष्टस्थानमस्ति। अत्र शुल्वशब्दस्यार्थः रज्जुः। रज्जुना एव वेदीनिर्माणस्य कार्याणि सम्पादितानि भवन्ति स्म। यज्ञवेदीनिर्माणे बौधायन-आपस्तम्ब-कात्यायन-शुल्वसूत्राणां तथा च भूमिचयन-भूशोधन-भूमिपूजनादिके शाङ्खायन-पारस्कर-आश्वलायन-गृह्यसूत्राणां महत्त्वमस्ति।[५] अनेन तत्कालिकवास्तुशास्त्रस्य स्थितिविषये ज्ञायते।

ऋग्वेदस्य मन्त्रेण ज्ञायते यत् तदा वेदिका प्रायः वर्गाकारा भवति स्म -

चतुष्कपर्दा युवतिः सुपेशा घृतप्रतीका वयुनानि वस्ते।
तस्यां सुपर्णा वृषणा नि षेदतुर्यत्र देवा दधिरे भागधेयम्॥[६]

अस्यामृचायां प्रयुक्तः 'सुपर्ण'शब्दः गरुडाकारवेदिकायाः (श्येनचितिः) प्राशस्त्यविषये सङ्केतयति। शतपथब्राह्मणे[७] वेदिकायाः वर्णनप्रसङ्गे कथितमस्ति यत् वेदिका पूर्वं प्रति त्रिविधवितस्तिमिता दीर्घा भवेत्। पश्चिमी प्रति तस्याः विस्तृतिरधिका तथा च मध्ये तस्याः आकारः सङ्कुचितो भवेत्। एवमेव चितीनामर्थात् अग्निप्रज्वलितयज्ञवेदिकानां निर्माणम् इष्टिकाभिः भवति स्म।[८] अनुमीयते सर्वप्रथममपक्वेष्टिकाभिः चितीनां निर्माण भवति स्म परन्तु शनैः शनैः पक्वेष्टिकाभिरपि वेदिकानां निर्माणं जातम्। शतपथब्राह्मणे यज्ञादिप्रसङ्गे चितिवर्णनम्[९], इष्टिकानिर्माणम्[१०] इष्टिकाप्रमाणानि प्रकाराश्च[११] विस्तरेण वर्णिताः सन्ति। तत्र स्कम्भयूपशब्दौ

---

१ ऋग्वेदः १.१६८.८ अपि च अधा मही न आयस्यनाधृष्टो नीपीतये। पूर्भवा शतभुजि। - ऋग्वेदः ७.१५.१४

२ वैदिक इण्डेक्स जिल्द १ पृ. ५३८-५३९, उदघृतं भारतीयवास्तुकला का इतिहास पृ. ३७

३ तै.सं. १.३.६.३, वाजसनेयीसंहिता ३.५, १९.४६, २०.१

४ द्रष्टव्यं शतपथबाह्मणम् ७.१.२०, ८.१.५, ६.१.२.२२-२३-२९

५ उद्धृत वास्तुशास्त्रविमर्श तृतीयपुष्प सम्पादकीय पृ. xi

६ ऋग्वेदः १०.११४.३

७ शतपथब्राह्मणम् १.२.५

८ शतपथब्राह्मणम् ८.१

९ शतपथब्राह्मणम् ७.१.२०, ८.१-५

१० शतपथब्राह्मणम् ६.१.२., २२, २३, २९ इत्यादि

११ शतपथब्राह्मणम् ८.७.२.१७

स्तम्भाय प्रयुक्तौ स्तः। ऋग्वेदस्य एकस्मिन् मन्त्रे इन्द्राय सर्वोच्चस्तम्भ-युक्तदेवः कथितः[1]। तत्रैव सहस्रस्तम्भयुक्तभवनस्य वर्णनं प्राप्यते -

राजानावनभिद्रुहा ध्रुवे सदस्युत्तमे। सहस्रस्थूण आसाते।[2]

यजुर्वेदे वास्तुप्रयोगः यज्ञपरकः। तत्र यूपनिर्माणं[3] स्तूपनिर्माणम्[4] आसन्दिकापर्यङ्कादि-निर्माणं[5] च विस्तरेण वर्णितमस्ति। कृष्णयजुर्वेदे कथितमस्ति यत् यूपस्य यद्भागः भूमेरन्तः भवति तत्तु पितृणां भवति। भूमेरुपरि मेखलापर्यन्तं मनुष्याणां, मेखला तु वनस्पतीनां, मेखलोर्ध्वं शीर्षस्याधोभागश्च सर्वदेवानां, शीर्षस्थानं इन्द्रस्य एवं शेषभागः साध्यानां भवति।[6] अनेन कारणेन स्तम्भानामुपरि पितृणां, मनुष्याणां, वनस्पतीनां, देवादीनां च चित्राङ्कनस्य प्रथा समुपन्ना जाता। तदारभ्य यूपस्य धार्मिकमहत्त्वं दरीदृश्यते। तस्यारोपणात्पूर्वमेव केषाञ्चित् मन्त्राणामुच्चारणं भवति स्म। एभिः मन्त्रैः यूपस्याकारादिविषये ज्ञायते। तस्य वनस्पतिसंज्ञा, यूपनिर्माणाय कस्यचित् पवित्र-वृक्षस्य काष्ठस्य प्रयोगो भवति स्म, इति संसूचयति। यूपस्य स्थापना अग्निवेदिकायाः (चितितः) पूर्वे भवति स्म।[7] ब्राह्मणग्रन्थेषु यूपानाम् उच्छ्रायादिविषये वर्णनं प्राप्यते। तत्र अष्टकोणीययूपस्योल्लेखः समुपलभ्यते। सम्भवतः एभिः स्तम्भैरेव अनन्तरमष्टकोणीयप्रस्तरस्तम्भानां विकासोऽभवत्।[8] ऋग्वेदे परवर्तिसाहित्येषु च यूपस्य विशेषप्रकारस्योल्लेखाः लभ्यन्ते। एषु यूपेषु बलिपशवः बद्धाः भवन्ति स्म।[9]

एतदतिरिक्तं तत्र श्मशानस्यापि उल्लेखो प्राप्यते।[10] अथर्ववेदे बहुषु स्थलेषु शब्दस्यास्य प्रयोगः लभ्यते।[11] श्मशानशब्दः तस्य समाधिस्थलस्य द्योतकः यस्याधोभागे मृतकस्य अस्थीनि स्थापितानि भवन्ति। शतपथब्राह्मणे शवान्नम् (शवस्य कृते अन्नम्) अथवा श्मशान्नम् (पितृणां भोजनम्) इत्यर्थे शब्दस्यास्य प्रयोगः कृतः[12]। यास्केन शवशयनार्थे अर्थात् मृतकस्य विश्रामस्थलार्थे श्मशानशब्दः

---

१ ऋग्वेदः १०.११.१५, उद्धृतं भारतीयवास्तुकला का इतिहास पृ. ४२

२ ऋग्वेदः २.४१.५

३ तैत्तिरीयसंहिता १.३.६.३

४ वाजसनेयीसंहिता ३५

५ वाजसनेयिसंहिता १९.८६, २०.१

६ कृष्णयजुर्वेदः ६.३.४, उद्धृतम् भारतीयवास्तुकला का इतिहास पृ. ४३

७ भारतीयवास्तुकला का इतिहास पृ. ४२

८ भारतीयवास्तुकला का इतिहास पृ. ४२

९ वैदिक इण्डेक्स जिल्द २, पृ. १९४; भारतीयवास्तुकला का इतिहास पृ. ४२

१० वैदिक इण्डेक्स जिल्द १ पृ. ३९७; भारतीयवास्तुकला का इतिहास पृ. ४३

११ अथर्ववेदः २.११.१७, ८.३३.६, १०.२३.१

१२ शतपथब्राह्मणम् १३.८.१.१

स्वीकृतः[1]। बेवर महोदयमतेन अश्मन् शयनम् इत्यनेन श्मशानशब्दोत्पत्तिः स्वीकृता[2]। शतपथब्राह्मणे श्मशाननिर्माणविषयकाः नियमाः कथिताः सन्ति[3]। वैदिकवाङ्मये रथ[4]-चिति[5] पशुसद्म[6] प्रभृतिरचनानामपि वर्णनं समुपलभ्यते। येषां निर्माणादिविधयः न केवलं प्राचीनवास्तु-शास्त्रस्य अपितु अर्वाचीनवास्तुकलायाः अपि मूलाधारे अवस्थिताः सन्ति।

डॉ. अशोकथपलियालः
सहायकाचार्यः वास्तुशास्त्रे
श्रीलालबहादुरशास्त्रिराष्ट्रियसंस्कृतविश्वविद्यालयः
नईदिल्ली

सहायकग्रन्थसूची -

तैत्तिरीयसंहिता, सम्पा., टि.धर्माधिकारी, पुणे : वैदिकसंशोधनमण्डल, १९११।

निरुक्तम्, सम्पा.मुकुन्दझा, वाराणसी : चौखाम्बासंस्कृतप्रतिष्ठान,२००५।

शतपथब्रह्मणम्, सम्पा.हरिस्वामी, दिल्ली : नागपब्लिशर्स, २००२।

अथर्ववेदः , सम्पा.दमोदरसातवलेकरः, वलसाड : स्वध्यायमण्डलः, १८६५।

ऋग्वेदः, सम्पा. रामगोविन्दशास्त्री, वाराणसी : चौखाम्बाविद्याभवन, २००७।

ऐतरेयब्रह्मणम्, सम्पा.सत्यव्रतसामश्रमी, कोलकाता : १८९५।

शुक्लयजुर्वेद (माध्यन्दिनसंहिता), सम्पा. रामकृष्णशास्त्री, वाराणसी : चौखम्बाविद्याभवन, २०१३।

त्रिपाठी, देवीप्रसादः. *वास्तुशास्त्रविमर्शः,* नईदिल्ली : श्री.ला.वा.शा. रा. सं.वि.वि, 2016।

वाजपेयी, कृष्णदत्त. *भारतीय वस्तुकला का इतिहास,* लखनऊ : हिन्दी समिति, 1972।

Bhattacharya, Tarapad. *A History on Bāstuvidyā,* Delhi : South Asia Books, 1986.

---

१ निरुक्तम् ३.५

२ उद्धृत भारतीयवास्तुकला का इतिहास पृ. ४३

३ शतपथब्राह्मणम् १३.८.१-४

४ ऋग्वेदः १.१२९.१

५ शतपथब्राह्मणम् ८.१

६ अथर्ववेदः ९.३.१३

अङ्क- ३४ वेदविद्या
जुलाई - दिसम्बर २०१९ ISSN-२२३०-८९६२
UGC 'CARE' list Sl.No. 97

आधुनिककाले वेदविहितकर्मानुष्ठानस्य प्रासङ्गिकता

विरूपाक्षकौण्डिन्यशर्मा

श्रीमद्वागीश लक्ष्मीश गौरीशाद्यखिलामरैः।
यः पूज्यते मदानित्यन्तं वन्दे द्विरदाननम्॥

भो भोः वैदिककर्मानुष्ठानतत्पराः वरिवस्या पुरःस्सरं विद्वदभ्यर्थनं मदीयम्। आधुनिककाले-वेदविहितकर्मानुष्ठानम् अवश्यं कर्तव्यमेव। इत्येवं प्रतिपादयामि। तत्र धर्म-अर्थ-काममोक्षाणां सिद्धिः भवति। मणि-मन्त्र-औषधजाः सिद्धयः। इत्युक्तेपि। स्यमन्तकमणिः, चिन्तामणिः इत्यादयः दिव्यमणयः अद्य अन्तर्हिताः। शेषाः जपहोमादिभिः वैदिकमन्त्रैः सशक्तीकृत्य सिद्धिं प्राप्नुवन्ति।

अपरा औषधजा-सञ्जीविनी-विशल्यकरणी इत्यादयः दिव्याः अन्तर्हिताः। शेषाः अञ्जन-लेपनादयः रसविष-पाषाणादयः अपि पूर्वोक्तमणिवत् सिद्धिं यच्छन्ति।

तथा मन्त्रसिद्धिः विदितैव। सा श्रौत-स्मार्त-पुराण-मन्त्र-आगमः प्राप्यते। इदं सर्वं वेदविहितमेव। अत्र श्रौतस्मार्त कर्मानुष्ठाने-केचन संस्काराः आवश्यकाः। ते नैमित्तिकाः वार्षिकाः मासिकाः नित्याः। निषेकादि श्मशानान्ताः तेषां वैमन्त्रतः क्रियाः। एवं सति आधुनिककाले यावत् अधिकारः कर्तव्यमेव। इत्येव विशद्यते स्कान्देकलिधर्मोत्तरेः "विश्वेश्वर उवाच" भो विप्राः कलिकालोस्मिन् आस्तिक्यं बहुदुर्घटम्।

जीवनं दुर्लभं नृणां धार्मिके पथि नान्यथा।
कलेराज्ञा हरेराज्ञा कलेरिष्टं मदीप्सितम्।
कलौत्वब्दसहस्राणि यावत्पञ्चगतानि च॥
धार्मिकः कष्टमाप्नोति पापिष्ठः सुखमेधते।
अद्याहंताधिके जाताः कलौ विंशतिवत्सराः॥
अनूचानुकुलं नष्टं वेदो नष्टश्च सत्पथः।
शिल्पानिसंप्रदश्यैव कुराजावञ्चयन्ति वः।
सर्वथा वैदिकी वृत्तिः भवताम् अद्य दुर्लभा।
तस्मात् कालोचितं वक्ष्येश्शृण्वन्तु अद्य मदीरितः।
कृषिकर्मापि वाणिज्यं विप्रः कुर्यात्तथापदि॥

तत्राप्युचितमार्गेण धान्यं धनमुपार्जयेत्।
भवन्तः तेनकुर्वन्तु षट् कर्माण्यपि शास्त्रतः।
यथावलं यथायोगः सर्वं वः सुगमं भवेत्।

तथा **कुर्वन्तु बुधवारेषु व्रतं दारिद्र्यनाशम्।**
आयुर्हिरण्यसूक्ताभ्यां आवहन्त्यादिभिस्तथा।

तथा धनुशून्यस्य

व्रतं मानसिकं प्रोक्तं धनधान्यप्रवर्धकं।
.... इति व्यासेनोक्तं। तस्मात् अद्यापि वेदोक्तानि षट् कर्माणि कर्तव्यान्येव ॥

तथा **तान्येतानि प्रवीणैस्तु न हन्तव्यानिहेतुभिः। इति।**

तथा **पुराणं मानवो धर्मः सांगोवेदः चिकित्सितम्।**
आज्ञा सिद्धानि चत्वारि न हन्तव्यानि हेतुभिः॥

इति पारिजाते।

तस्मात् वेदविहितकर्म कर्तव्यमेव।

अपि च :- देवलवचनेन "यावत् वेदः प्रवर्तते" इत्यनेन संन्यासस्य, आधानस्य च उपजीव्यत्वात् वेदाध्ययनं, तदर्थं संस्काराः वेदविहितकर्मानुष्ठानं च अवश्यं भवति।

अपि च :- श्री विष्णुमहापुराणे षष्ठांशे

यदा यदा सतां हानिः वेदमार्गानुसारिणाम् ।
यदा यदा न यज्ञानाम् ईश्वरः पुरुषोत्तमः ।
इज्येत पुरुषैः यज्ञः तदा ज्ञेयं कलेवरम् ।
न प्रीतिः वेदवाक्येषु पाषाण्डेषु यदा रतिः ।
कलेवृद्धिः तदा प्राज्ञैः अनुमेया विचक्षणैः ॥

इति। इत्युक्तत्वात्

तस्मात् आधुनिककाले वेदविहितकर्मानुष्ठानं कलेः प्रावल्यरोधाय भवति।

अपि च तत्रैव अग्रे :- आधुनिककाले वेदविहितकर्मानुष्ठानम् अल्पप्रयासेन अतीव धर्मोत्कर्षाय भवतीति च प्रतिपादितम् :-

यत्कृते दशभिः वर्षैः त्रेतायां हायनेन तत्।
द्वापरे तच्चमासेन ह्यहोरात्रेण तत्कलौ॥

तपसो ब्रह्मचर्यस्य जपादेश्च फलं द्विजाः।
प्राप्नोति पुरुषस्तेन कलिः साध्विति भाषितम्॥

ध्यायन् कृते यजन्यज्ञैः त्रेतायां द्वापरे अर्चयन्।
यदाप्नोति तदाप्नोति कलौ संकीर्त्य केशवम् ॥

धमोत्कर्षमतीवात्र प्राप्नोति पुरुषः कलौ।
अल्पायासेन धर्मज्ञाः तेन तुष्टोस्म्यहं कलेः॥

भक्ष्या भक्ष्येषु नास्यास्ति पेयापेयेषु वैयतः ।
नियमो मुनिशार्दूलाः तेनासौ साध्वितीरितः॥

इत्यादिश्लोकैः प्रपञ्चितम्।

एवं विचार्य आधुनिककाले वेदविहितकर्मानुष्ठानम् अवश्यमेवेति प्रतिभाति। इति शम्॥

इत्थम् -

विरूपाक्षकौण्डिन्यशर्मा
साङ्गोपाङ्गऋग्वेदसलक्षणघनपाठी
दशग्रन्थी अभिनवाश्वलयानः

सहायकग्रन्थसूची -

मीमांसक, युधिष्ठिर. *श्रौतयज्ञमीमांसा,* हरियाणा : रामलालकपूरट्रस्ट, १९८७।

शर्मा, वेणीराम., *यज्ञमीमांसा,* दिल्ली : चौखाम्बाप्रकाश, १९९८।

शास्त्री, पट्टभिराम. *यज्ञतत्त्वप्रकाशः,* कोलकाता : मोतीलालपब्लिशर्स, १९८९।

चैवे, ब्रजविहारी. *संस्कृतवाङ्मय का बृहद इतिहास,* लखनऊ : उत्तरप्रदेशसंस्कृतसंस्थान, १९९६।

पाण्डे, चन्द गोविन्द. *वैदिक संस्कृति,* इलाहावाद : लोकभारतीप्रकाशनम्, २००१।

अङ्क- ३४
जुलाई - दिसम्बर २०१९

वेदविद्या
ISSN-२२३०-८९६२

आधुनिकसामाजिकन्यायस्य अवधारणा : चिन्तनस्य दृष्टिः

डॉ. अजयकुमारमिश्रः

सामाजिकन्यायस्यार्थः परिभाषा -

मनुष्यः यदा अस्यां पृथिव्याम् अजीजन तदा तस्य सामाजिकविकासः तादृशः नासीत् यादृशः सम्प्रति दृश्यते। विकासक्रमानुसारेण अनुदिनं मनुष्याः विकासशीला अभवन्। ते जीवनं सहज-सरलरूपेण अरण्येषु नद्याः तटे समीपे वा यत्र पर्याप्तरूपेण जलं समिधा च प्राप्तं भवतिस्म तत्रैव व्यतितवन्तः। तदानीं परस्परं हिंसाद्वेषयोः भावना मन्ये न्यूना आसीत्। अन्यो अन्यं प्रीणातिस्म। सामाजिकन्यायस्य अवधारणा भारतीयसमाजे विस्तृता वर्तते। यस्यां सामाजिक-कल्याणम्, सामाजिकसमानत्वम्, आर्थिकसमानत्वं सांस्कृतिकसमानत्वं, सामाजिकस्वातन्त्र्यम्, राजनैतिक-न्यायस्य तत्त्वानि समाहितानि सन्ति। एतदतिरिक्तं परस्परं बन्धुत्वं समागच्छती। समदृष्टिः समभावेन च वयं पश्यामः। समानभावेन दण्डव्यवस्था भवेत्। यथा अपराधः तथा दण्डः भवेत्।

अधुना आधुनिकराजनीतिकसिद्धान्तेषु सामाजिकन्यायस्य स्थानं नवीनं प्रतिभाति। आधुनिक-राजनैतिकवैज्ञानिकाः वदन्ति यत् मनुष्येषु परस्परं सामाजिकार्थिकविभेदयोः यद् असमानत्वं वर्तते तस्योन्मूलनाय निष्फलो अभवदयं उदारवादीलोकतन्त्रः। अयं लोकतन्त्रः सर्वेषां स्वातन्त्र्ये सुनिश्चितः। परञ्च व्यवहारे अनुभूयते यद् सामाजिकविभेदः आर्थिकसंसाधनानामभावकारणात् वर्द्धते। सम्प्रति राजनीतिकलोकतन्त्रः अव्यवहारिकः प्रतिभाति। अयं लोकतन्त्रः सर्वेषां कृते न्यायसङ्गतसामाजिकव्यवस्थाकरणाय असफलोऽभवत्। यस्मात् कारणात् सामाजिकव्यवस्थायाम् असमानत्वं दृश्यते। अद्य समाजे अनाचारदुराचारभ्रष्टाचाराणां साम्राज्यं दृश्यते। अनुदिनं हिंसा वलात्कारो भवति। तस्य न्यायिकव्यवस्था काऽपि न दृश्यते। रक्षकाः घटनास्थलं गच्छन्ति तत्रत्यी चित्रं नयन्ति। तत्र पत्रकाराः अपि शीघ्रातिशीघ्रं गच्छन्ति। तेऽपि तत्रत्या चित्राणि चित्वा दूरदर्शने समाचारपत्रे च प्रयच्छन्ति। समाजे परस्परं जनाः वार्तालापं कुर्वन्ति यदस्याः घटनायाः आभ्यन्तरे अमुकव्यक्तेः हस्तः वर्तते। परञ्च तस्य किमपि न भवति। ये किमपि न कृतवन्तः ते दोषयुक्ताः भविन्त। रक्षकैः तेभ्यः एव दण्डविधानं क्रियते। ये मूलरूपेण अपराधिनः सन्ति ते सर्वे आपणेषु महानगरेषु च स्वतन्त्ररूपेण विचरन्ति। एतेभ्यः दण्डव्यवस्था न्यायव्यवस्था च सर्वकारस्य सन्निधौ न दृश्यते। ते एव सर्वकाराः। ते स्वबुद्धया संविधानसंरक्षणाय मीमांसां कुर्वन्ति। तर्हि केन प्रकारेण आस्मिन् समाजे न्यायव्यवस्था दण्डव्यवस्था च स्थास्यति। रक्षकाः एव समाजस्य भक्षकाः सन्ति। अस्य समाजस्य विकासः कथं भवितुमर्हति। सम्प्रति नारीणां असुरक्षा सर्वत्र दरीदृश्यते। अस्माकं शास्त्रेषु नारीणां स्थानं सर्वोपरि वर्तते। एभिः शास्त्रैः अनुमीयते यत् तत्कालिकसमाजे नारीणां

सर्वश्रेष्ठं स्थानमासीत्। नारी पुरुषस्य सहयोगिरूपेण वर्तते। सा भीषणे समरेऽपि सेनानीत्वम् अलञ्चकार। यथोच्यते – **संहोत्रं स्म पुरा नारी समनं वाव गच्छति।**[१] अधुनापि दृश्यते एव। मनुनाऽपि उच्यते –

यत्र नार्यस्तु पूज्यन्ते रमन्ते तत्र देवताः।
यत्रैतास्तु न पूज्यन्ते सर्वास्तत्राफलाः क्रियाः॥[२]

परञ्च अयं आधुनिकभोगवादिसमाजः स्वस्वार्थपूर्तये अनाचारेण सर्वं करोति। सम्प्रति ये अनाचारिणः सन्ति तेभ्यः मृत्युदण्डः भवेत्। ऋषयः स्त्री न अबला इति मन्यन्ते। सा दुर्जनं कामुकं धृष्टं च सुवीरेव शूरपत्नीव धर्षयति घातयति च।

सामाजिकन्यायस्य आवश्यकता -

कस्यापि देशस्य सामाजिकव्यवस्था तदा एव स्थातुं शक्नोति यदा सा न्यायाधारिता भवेत्। एतदपि आवश्यकं यद् तस्यां व्यवस्थायां कस्यापि मनुष्यस्य वर्गस्य वा विशेषाधिकारः न भवेत्। अस्याः आवश्यकतायाः चर्चा निम्नलिखितप्रकारैः कर्तुं शक्यते।

१. समाजः असमानत्वेन ग्रस्तः-

यत्र वैदिकऋषयः **'सङ्गच्छध्वं संवदध्वम्'** इत्यस्य उद्घोषं कुर्वन्ति स्म। तस्मिन्नेव समाजे असमानत्वं दृश्यते। इदं मानवसमाजस्य दुर्भाग्यमेव वर्तते। यत्र परस्परं सहयोगभावना वर्तते तथापि असमानत्वं दृश्यते। अनेन सामाजिकवैषम्येण सामाजिकान्यायः प्रादुर्भूतः। अस्मिन् समाजे अभावग्रस्ताः मनुष्याः स्वविकासप्रक्रियायाम् अनुगताः अभवन्। अस्यां स्थितौ विचारणीयः विषयः अयं वर्तते यत् शोषितसमाजस्य विकासाय समाजस्य राज्यस्य च या मूलधारा वर्तते तया साकं सम्बन्धः भवेत्। एतदर्थं सामाजिकन्यायस्य अवधारणा आवश्यकी वर्तते।

२. सामाजिकविकासाय न्यायस्य आवश्यकता –

सामाजिकविकासाय सामाजिकन्यायस्य आवश्यकता अनुभूयते। कथमिति चेत् ? यः वर्गः अपेक्षाकृतसामाजिकविकासस्य नीचैः सोपाने विद्यते। तस्य अन्यवर्गैः साकं समत्वं भवेत्।

समानी व आकूतिः समाना हृदयानि वः।
समानमस्तु वो मनो यथा वः सुसहासित॥[३]

अस्य भावस्य व्याख्या यजुर्वेदस्य ऋषिः अनेन प्रकारेण करोति। यथा -

१ अथर्व. वे. २०.१२६.१०

२ मनु. ३.५.६

३ ऋ.वे. १०.१९१.४

यस्तु सर्वाणि भूतान्यात्मन्नेवानुपश्यति।
सर्वभूतेषु चात्मानं ततो न विचिकित्सति॥
यस्मिन् सर्वाणि भूतान्यात्मैवाभूद्विजानतः।
तत्र को मोहः कः शोक एकत्वमनुपश्यतः॥[१]

आत्मदर्शिनः ये सिन्त तेषां कृते कः शोकः कः मोहः। वैदिकऋषेः दृष्टिः उदात्तपरिपूर्णा वर्तते। आरक्षणस्य आवश्यकता तदानीं नासीत्। योग्यतानुसारेण कार्यव्यवस्था आसीत्। सर्वजाति-धर्मसमुदायानां कृते एक एव जलाशयः भोजनालयः चासीत् । यथोच्यते - **समानी प्रपा सह वोऽन्नभागः समाने योक्त्रे सह वो युनज्मि।**[२] अन्यच्च **सग्धीश्च मे सपीतिश्चमे**[३] सामाजिकन्यायः ऋषीणां समतावादी धारणा आसीत्। समानत्वमेव सामाजिकन्यायस्य प्राणतत्वमिस्त। समाजोत्पन्नवैषम्यं शमनाय ये वञ्चिताः शोषिताः सन्ति तेभ्यः कृतेऽपि सुलभव्यवस्था भवेत् ।

३. समाजस्य सदस्यरूपेण समानत्वम् -

सामाजिकन्यायस्य अभिप्रायः अयं वर्तते यत् मनुष्येषु विभेदः न भवेत्। समेषां कृते समानरूपेण आत्मीयविकासस्य अवसरो भवेत्। अनेन प्रकारेण सर्वे नागिरकविधेः समक्षं समानत्वमवाप्स्यन्ति।

सहृदयं सांमनस्यमविद्वेषं कृणोमि वः।
अन्यो अन्यमभिहर्यत वत्सं जातिमवाघ्न्याः॥[४]

४. सामाजिकन्यायः समानत्वञ्च -

सामाजिकन्यायः सम्पूर्णरूपेण एकः समतावादिनी अवधारणा वर्तते। व्यवहारिकदृष्ट्या समानत्वमेव सामाजिकन्यायस्य आधारोऽस्ति। सामाजिकन्यायः समानत्वञ्चेति उभयोर्मध्ये किञ्चित् पार्थक्यं दृश्यते। यथा – समानतायाः अभिप्रायः सर्वकारेण निर्धारितनियमानां समक्षं समानत्वं तथा तेषां संरक्षणं भवेत्। अस्य आशयः अयं वर्तते यत् केनापि साकं विभेदः न भवेत्। सर्वैः साकं समानव्यवहारः भवेत् ।

५. सामाजिकन्यायस्य भेदाः -

मूलरूपेण अस्य द्वौ भेदौ विद्येते। (क) नकारात्मकविभेदः (ख) सकारात्मकविभेदः।

१ यजु.वे. ४०.६-७

२ अथर्व वे. ३.३०.६

३ ऋ.वे. १८.९

४ अथर्व. वे.३.३०.१

क) नकारात्मकविभेदाश्रितसामाजिकन्यायः -

सामाजिकन्यायस्य नियमानां परिपालनाय यदा कदा सर्वकारः नकारात्मकविभेदम् आश्रयते। अस्य विभेदस्य उद्देश्यः नकारात्मको भवति। यथा विकसितसमुदायस्य कृते सर्वकारेण प्रदत्तं सौविध्यं निषिध्यते। तदेव सौविध्यं अन्येषां दलितसमुदायानां कृते प्रदाय सामाजिकसद्भावः स्थाप्यते। अनेन व्यवहारिकदृष्ट्या समानत्वमागच्छति।

ख) सकारात्मकविभेदाश्रितसामाजिकन्यायः -

अस्य मूलोद्देश्यं भवति ये समाजे शोषितसमुदायाः विद्यन्ते तेषां विकासाय संवर्धनाय च विशेषरूपेण अनुदानं प्रदाय सहाय्यं करणीयम्। येन सर्वेषु समानत्वं समागच्छेत्। अधुना सकारात्मकविभेदाश्रितसामाजिकन्यायः एव व्यवहारे प्रयोगदशायां च दृश्यते ।

सर्वेषु सह-अस्तित्वपरिपालनाय वैदिकऋषिः वदति -

सङ्गच्छध्वं संवदध्वं सं वो मनांसि जानताम्।[1]

अधुना सामाजिकन्यायस्य अभावः दृश्यते। सर्वत्र अशिक्षा अशान्तिः कोलाहलो निर्धनत्वं चिकित्सायाः अभावः। चिकित्सालये चिकित्सकाः न विद्यन्ते। कार्याणामभावः एतेषां दोषाणां निवारणाय कोऽपि उपायः सर्वकारेण न क्रियते। सम्प्रति कुटीरोद्योगाः न दृश्यन्ते। कुटीरोद्योगेन लघूद्योगेन च दुर्बलानां निर्धनानां हीनानां च कृते वृत्तिव्यवस्था क्रियते। ते उद्योगाः सम्प्रति विलुप्ताः। ये धनपशवः सन्ति तेषां हस्ते इदानीं सर्वं प्रदत्तं सर्वकारेण। ते स्वमनसा कर्मचारिणां नियोगं कुर्वन्ति। अधुना लोकतान्त्रिकसमाजे सर्वत्र भयाक्रान्ताः मानवाः दृश्यन्ते। कुत्रापि अभयस्य वातावरणं नास्ति यदि एतादृशी एव स्थितिः स्यात् तर्हि समाजे न्यायव्यवस्था केन प्रकारेण स्थास्यति। राष्ट्रियविकासाय अभयम् आवश्यकं वर्तते। यथोच्यते ऋषिणा -

अभयं नः करन्त्यन्तरिक्षमभयं द्यावापृथिवी उभे इमे।
अभयं पश्चादभयं पुरस्तादुत्तराधरादभयं नोऽस्तु॥
अभयं मित्रादभयममित्रादभयं ज्ञातादभयं पुरो यः।
अभयं नक्तमभयं दिवा नः सर्वा आशा मम मित्रं भवन्तु ॥[2]

अस्य समाजस्योत्थानं तदा एव सम्भाव्यते यदा समेषां वर्गाणां सन्तुलितविकासः भवेत्। यावत् पर्यन्तं बाह्याभ्यन्तरयोः शुद्धिः मनुष्याणां न भविष्यति तावत् पर्यन्तं सामाजिकन्यायव्यवस्था सम्यक् प्रकारेण न स्थास्यति। अतः वैदिकऋषिणा उच्यते –

१ ऋ.वे.१०.१९१.२

२ अथर्व वे. १९.१५.५-६

वाचं ते शुन्धामि प्राणं ते शुन्धामि चक्षुस्ते शुन्धामि श्रोत्रं ते शुन्धामि नाभिं ते शुन्धामि मेढ्रं ते शुन्धामि पायुं ते शुन्धामि चरित्राँस्ते शुन्धामि॥[1]

आचारतत्त्वैः मनस्थितदुर्भावनां संशोध्य समाजे न्यायव्यवस्था कर्तुं शक्यते।

डॉ. अजयकुमारमिश्रः

सहाचार्यः, संस्कृतविभागः

सिधो-कानहो वीरसा विश्वविद्यालयः, पुरूलिया (प.बं.)

सहायकग्रन्थसूची -

अथर्ववेदः, सम्पा. दमोदरसातवलेकरः, वलसाड : स्वध्यायमण्डलः, १८६५।

ऋग्वेदः, सम्पा. रामगोविन्दशास्त्री, वाराणसी : चौखाम्बाविद्याभवन, २००७।

शुक्लयजुर्वेद (माध्यन्दिनसंहिता), सम्पा.रामकृष्णशास्त्री, वाराणसी : चौखम्बाविद्याभवन, २०१३।

पाण्डे, गोविन्द चन्द्र. *वैदिक संस्कृति,* इलाहावाद : लोकभारतीप्रकाशनम्, २००१।

मनुसंहिता, सम्पा. मानवेन्दुवन्दोपाध्यायः, कोलकाता : संस्कृतपुस्तकभाण्डार, २०१२।

दत्त, भगवत्. *वैदिकवाङ्मय का इतिहास,* सम्पा.सत्यश्रवा, दिल्ली : प्रणवप्रकाशन, १९९८।

उपाध्याय, बलदेव. *वैदिकसाहित्य और संस्कृति,* वाराणसी : शारदासंस्थानम् ,२०१०।

१ शुक्लयजु.वे. ६.१४

अङ्क- ३४ वेदविद्या
जुलाई - दिसम्बर २०१९ ISSN-२२३०-८९६२

अथर्ववेदस्य पैप्पलादसंहिता - एकं विहङ्गावलोकनम्

डॉ.सोमनाथदाशः

[सारांशः – संस्कृतसाहित्यस्य सर्वप्राचीनपरम्परायाः मौलिकाः धर्मग्रन्थाः भवन्ति चत्वारो वेदाः। यथा – ऋग्वेदः, यजुर्वेदः, सामवेदः, अथर्ववेदश्च। एतेषां सर्वेषामपि वेदानां प्रयोगः अधुना कर्मकाण्डसन्दर्भेषु संस्कारेषु च यज्ञेषु च क्रियते। होता, अध्वर्युः, उद्गाता, ब्रह्मा इति चत्वारः ऋत्विजः यजमानाहूताः क्रमशः ऋग्यजुस्सामाथर्वणां प्रातिनिध्यं कृत्वा सर्वं कार्यं सम्पादयन्ति। एतेषु सर्वेष्वपि वेदेषु अथर्ववेदस्य आधुनिकसमाजे महद्वैशिष्ट्यं वर्तते। अस्य शौनकाद्याः नैकाः शाखाः प्राचीनकाले आसन्। किन्तु कालगर्भे ताः विलीनाः जाताः। अधुना अस्याथर्ववेदस्य शाखाद्वयमेव प्राप्यते। यथा - शौनकशाखा, पैप्पलादशाखा च। अनयोर्मध्येऽपि पैप्पलाद-शाखावलम्बिनः न्यूनसंख्याका एव भारतवर्षे सन्ति। अस्य प्रचारः प्रसारश्च अपेक्षते। प्रकृते शोधपत्रे अस्या एव पैप्पलादशाखायाः विषये विशेषचर्चा क्रियते। प्रामुख्येनात्र अथर्ववेदस्य महत्त्वम्, अस्य विविधशाखानां परिचयः, पिप्पलादमुनेः जीवनवृत्तान्तः, उत्कलेषु पैप्पलादशाखायाः पुनरुद्धारः, काश्मीरराज्ये पैप्पलादशाखायाः स्थितिः, पैप्पलादसंहितायाः प्रकाशिताः ग्रन्थाः, पैप्पलाद-संहितायाः विषयवस्तु इत्यादयो विषयाः चर्चितास्सन्ति।]

[कूटशब्दाः (Key Words) – पैप्पलादसंहिता, अथर्वा, त्रयी, नव शाखा, जीवनवेदः, दधीचिः, राजतरङ्गिणी, कुञ्जविहारी उपाध्यायः, जोनराजः इत्यादिः]

भारतवर्षस्य सर्वप्राचीनसंस्कृतेराधारस्तम्भाः अध्यात्मविद्याया ईश्वरतत्त्वस्य संस्कारानुष्ठान-विधीनां मूलसिद्धान्तसिद्धाः परब्रह्मणोऽनवद्यसृष्टिसम्भाराः प्रकृति-परिवेश-समाज-सभ्यता-शिक्षा-दीक्षा-तन्त्रमन्त्राणां निदर्शनभूतास्सर्वेषां शास्त्राणां साहित्यानाञ्च मूलस्रोतांसि भवन्ति चत्वारो धर्मग्रन्थाः ऋग्यजुस्सामाथर्वाख्याः ज्ञानविज्ञाननिधयो वेदाः। एतेषां सृष्टिविषये नैतावता कोऽपि प्रामाणिकं निर्णयं कर्त्तुं समर्थोऽस्ति। केचित्पौरुषेया अपरे चापौरुषेया इति विवदन्तस्सन्दिहानाः भ्रान्तिचक्रे नितरां भ्रमन्ति इति सुविदितोऽयं विषयः। मन्त्रद्रष्टृभिः ऋषिभिः प्रज्ञाचक्षुषा दृष्टाः वैदिकमन्त्राः कालक्रमेण गुरुशिष्यपरम्परया दर्शन-श्रवण-मनन-निदिध्यासनैः प्रचारिताः प्रसारिताश्च एकविंशशतकेऽस्मिन् नैकैः पाठभेदैः बहुभिः संस्थाभिः सम्पादिताः प्रकाशिताश्च सन्ति। एतेषु सर्वेष्वपि वेदेषु त्रयीति नाम्ना प्रथितेभ्यः ऋग्यजुस्सामाख्येभ्यः वेदेभ्यः भिन्नो गणित-विज्ञान-आयुर्वेद-समाजशास्त्र-कृषिविज्ञान-प्राणिविज्ञानादिभिः नैकैर्विषयैः समुपबृंहितो ब्रह्मज्ञानप्रदायको

विंशतिकाण्डैर्विभक्तोऽथर्ववेदः आधुनिकैहिकसुखसम्पत्तये किञ्चिद्वैशिष्ट्यं नूनमावहति। शान्तिकानि पौष्टिकानि च अपरिमितानि फलानि अथर्ववेदसन्दर्भैः परिपुष्टिं यान्तीति बहुभिः समालोचकैः सडिण्डिमनादः क्रियते। विष्णुपुराणे उच्यते – "पौरोहित्यं शान्तिकपौष्टिकादि-राज्ञामथर्ववेदेन कारयेद् ब्रह्मत्वञ्च" इति। ऐहिकफलभोगार्थमथर्ववेद एव सर्वातिशायि साधनमिति मार्कण्डेयपुराणे कथ्यते। तद्धि – "अभिषिक्तार्थमन्त्रैर्महीं भुङ्क्ते ससागराम्" इति। यस्मिन् राष्ट्रे शान्तिपारगाः अथर्ववेदाध्यायिनो भवन्ति तद्राष्ट्रं निरुपद्रवं नित्यं समृद्धिपथे अग्रे सरति इति अथर्वपरिशिष्टे प्रतिपाद्यते। अतः राजा दानसम्मानादिभिः जितेन्द्रियान् अथर्ववेदपारगान् नित्यं पूजयेत्। तदुच्यते-

यस्य राज्ञो जनपदे अथर्वा शान्तिपारगः ।
निवसत्यपि तद्राष्ट्रं वर्धते निरुपद्रवम् ॥
तस्माद्राजा विशेषेण चाथर्वाणं जितेन्द्रियम् ।
दानसम्मानसत्कारैर्नित्यं समभिपूजयेत् ॥[१]

अथर्ववेदस्सर्वेषु वेदेषु श्रेष्ठतमोऽस्ति, यत्र विविधतया जीवनोपयोगिनः विषयाः एकत्र समुपलभ्यन्ते। अत्र भैषज्यविद्या, आभिचारिकविद्या इत्यादयोऽपि प्राप्यन्ते। जीवनारम्भात् मरणं यावत् योग-भोग-मोक्षाणां चरमं साधनं वेदेऽस्मिन् वर्णितमस्ति। यदि ऋग्वेदः भाववेदः, यजुर्वेदः कर्मवेदः, सामवेदश्च गानवेद इत्युच्यते, तर्हि अथर्ववेदः जीवनवेद इति निरुच्यते। उच्यते च -

"श्रेष्ठो हि वेदस्तपसोऽधिजातो ब्रह्मज्ञानं हृदये सम्बभूव"

"एतद्वै भूयिष्ठं ब्रह्म यद् भृग्वङ्गिरसः। योऽङ्गिरसः स रसः।
योऽथर्वाणस्तद्भेषजम्। यदमृतं तद् ब्रह्म।" इति।

एवमथर्ववेदः सारभूतब्रह्मात्मकत्वात् ब्रह्मकर्तव्यसम्पादनात्मकत्वाच्च "ब्रह्मवेद" इत्यप्युच्यते। सोऽयं वेदः कल्पतरुतमः सर्वसिद्धिदोऽस्तीति अथर्ववेदपरिशिष्टे उच्यते। तद्धि -

न तिथिर्न च नक्षत्रं न ग्रहो न च चन्द्रमा।
अथर्वमन्त्रसम्प्राप्त्या सर्वसिद्धिर्भविष्यति॥ इति।

स्कन्देऽप्युच्यते -

यस्तत्राथर्वणान् मन्त्रान् जपेच्छन्दस्समन्वितः।
तेषामर्थोद्भवं कृत्स्नं फलं प्राप्नोति स ध्रुवम्॥

अथर्वशब्दनिरुक्तिः

यास्कप्रणीते निरुक्तग्रन्थे उच्यते – "अथर्वाणोऽथर्वन्तः। थर्वतिश्चरतिकर्मा, तत्प्रतिषेधः।"[२] अत्र थर्वधातुः गत्यर्थे प्रयुक्तः। अतः अथर्वन् इत्यस्यार्थो भवति - गतिहीनः, स्थिरो वा। यो वेदः

१ अ.वे.परि. ४/३२/३-४

स्थिरताविषये चित्तवृत्तिनिरोधविषये च योगोपदेशं ददाति सः वेदः "अथर्वन्" इति फलितार्थः । एवमेव गोपथब्राह्मणानुसारेण अथर्वशब्दः "अथार्वाक्" इति शब्दस्य संक्षिप्तरूप इति। अथ अर्वाक् इति अथर्वा। अर्थात् अथर्ववेदे आत्मसाक्षात्कारस्योपदेशः लभ्यते। शतपथब्राह्मणे अथर्ववेदः "प्राण" इत्युच्यते। अङ्गिरावंशजोऽथर्वामहर्षिः अस्य वेदस्य द्रष्टा इति हेतोः "अथर्ववेद" इति नामापि प्रसिध्यति। काशिकावृत्तौ थर्वधातुः हिंसार्थे प्रयुज्यते । थर्व-कौटिल्यहिंसायाम् इति धातोः निष्पन्नः नञर्थकोऽथर्वशब्दः अहिंसार्थं द्योतयति। एवमथर्ववेदोऽयं "ब्रह्मवेदः", "अमृतवेदः", "अङ्गिरोवेदः", "अङ्गिरसवेदः", "अथर्वाङ्गिरसवेदः", "भृग्वङ्गिरोवेदः", "क्षत्रवेदः", "भैषज्यवेदः", "छन्दोवेदः", "महीवेद" इत्यप्युच्यते।

अथर्ववेदस्य शाखाः

विविधवैशिष्ट्यसमन्वितस्याथर्ववेदस्य द्रष्टा कर्ता वा कोऽस्ति ? कथं वा विविधशाखाभिस्तस्य प्रसारो जातः ? इति महान् अयं प्रश्नः। अस्याथर्ववेदस्य सृष्टिविषये प्रसिद्धा एका कथाऽस्ति। एकदा सृष्टिं विधातुं ब्रह्मा तपश्चरणमकार्षीत्। तपश्चरणं कुर्वतस्तस्य रोमकुपेभ्यः स्वेदधारा प्रावहत्। तासु स्वेदधारासु रेतःस्रावोऽभवत्। तद्रेतःसहिता आपो द्विरूपा अभूवन्। तत्रैकतः स्थितं रेतो भृज्यमानं सद् भृगुर्नाम महर्षिर्बभूव। स एव भृगुः ब्रह्मणो दर्शनाय अथर्वाग् एनम् एतास्वेव अप्सु अन्वैच्छत् इति गोपथब्रह्मणे उच्यते। अशरीरया वाचा उक्तत्वात् अथर्वाऽभवत्। ततः अवशिष्टरेतोयुक्ताभिरद्भिः आवृत्तस्य वरुणशब्दस्य सर्वेभ्योऽङ्गेभ्यो रसोऽक्षरत्। सोऽङ्गरसभूतत्वात् अङ्गिरा नाम महर्षिरभवत्। ततः ब्रह्मा तमथर्वाणमहिरसं चाभ्यतपत्। एवं विंशतिसंख्यकाः अथर्वाणोऽङ्गिरसश्चोत्पन्नाः।

महाभाष्यस्य पस्पशाह्निके **"नवधा आथर्वणो वेदः"** इति महर्षिपतञ्जलिवचनात् अथर्ववेदस्य प्रधानाः नवशाखाः आसन् इति ज्ञायते। ताः शाखाः यथा – पैप्पलादः, दान्तः, प्रदान्तः, स्नातः, सौत्रः, ब्रह्मदावनः, शौनकः, देवदर्शिनी, चारणविद्या च। सायणभाष्य-प्रपञ्चहृदय-चरणव्यूह-स्रोतस्सु अथर्ववेदस्य शाखानां संख्या नवधा एव स्वीक्रियते। परन्तु नामसु भिन्नता दृश्यते। शौनकशाखा एव सर्वाधिकप्रचलिता प्रामाणिकी चाधुना सर्वैः समाद्रीयते। पुराणानुसारेण महर्षिवेदव्यासः सुमन्तुनामकं शिष्यम् अथर्ववेदम् अध्यापयामास इत्युच्यते। भागवतपुराणानुसारेण सुमन्तुः अभिचारप्रधानवेदस्य मुख्यप्रचारक आसीदित्युल्लिख्यते। तत्र सुमन्तोः द्वौ शिष्यौ आस्ताम् - पथ्यः, वेददर्शश्चेति। वेददर्शस्य शौल्कायनिः, ब्रह्मबलिः, मौदः, पिप्पलायनिः इति चत्वारः शिष्याः बभूवुः। पथ्यस्य च कुमुदः, शुनकः, ब्रह्मन्, जाजलिश्चेति चत्वारः शिष्या आसन्। एवमेव एतान् विहाय अङ्गिरसः, बभ्रुः, सैन्धवायनः, कश्यपः इत्यादयो महर्षयोऽपि अथर्वशाखाऽनुयायिनो भवन्तीति श्रीमद्भागवतपुराणे स्पष्टतया उल्लिख्यते । यथा -

२ निरुक्तम् - अ.११/सू.१८

अथर्ववित्सुमन्तुश्च शिष्यमध्यापयत्स्वकाम्।
संहिता सोऽपि पथ्याय वेददर्शाय चोक्तवान्॥
शौक्लायनिर्ब्रह्मबलिर्मोदोषः पिप्पलायनिः।
वेददर्शस्य शिष्यास्ते पथ्यशिष्यानथो शृणु॥
कुमुदश्शुनको ब्रह्मञ्जाजलिश्चाप्यथर्ववित्।
बभ्रुश्शिष्योऽथाङ्गिरसः सैन्धवायन एव च॥
अधीयेतां संहिते द्वे सावर्णाद्यास्तथापरे।
नक्षत्रकल्पः शान्तिश्च कश्यपाङ्गिरसादयः।
एते आथर्वणाचार्याः .... ॥[३]

विष्णुपुराणेऽपि अनयोः पथ्य-वेददर्शयोर्नाम उल्लिखितमस्ति। किन्तु तत्र वेददर्शस्थाने "देवदर्श" इति नाम प्राप्यते। उभयोर्मध्ये देवदर्श इति नाम एव प्रसिद्धमस्ति। यथोक्तं विष्णुपुराणे -

शिष्यमध्यापयामास कबन्धं सोऽपि तं द्विधा।
कृत्वा तु देवदर्शाय तथा पथ्याय दत्तवान्॥[४]

एवमेव तत्र मौद-ब्रह्मबलि-शौक्लायनि-पिप्पलाद-जाजलि-कुमुद-शौनक-बभ्रु-सुन्धवायन-मुञ्जि-केशादयः महर्षयः परम्पराक्रमेण उल्लिखिताः वर्तन्ते ।[५]

वायुपुराणाधारेण अथर्ववेदस्य शाखाः अधोलिखितप्रकारेण वर्णिताः । यथा -

आथर्वणं द्विधा कृत्वा सुमन्तुरदद् द्विजाः ।
कबन्धय पुनः कृत्स्नं स च विद्याद्यथाक्रमात् ॥
कबन्धस्तु द्विधा कृत्वा पथ्ययैकं पुनर्ददौ।
द्वितीयं वेदस्पर्शाय स चतुर्द्धाऽकरोत्पुनः ॥
मौदो ब्रह्मबलश्चैव पिप्पलादस्तथैव च।
शौक्लायनिश्च धर्मज्ञश्चतुर्थस्तपनः स्मृतः ॥
वेदस्पर्शस्य चत्वारः शिष्यास्त्वेते दृढव्रताः।
पुनश्च त्रिविधं विद्धि पथ्यानां भेदमुत्तमम् ॥
जाजलिः कुमुदादिश्च तृतीयः शौनकः स्मृतः।
शौनकस्तु द्विधा कृत्वा ददावेकन्तु वभ्रवे॥
द्वितीयां संहितां धीमान्सैन्धवायनसंज्ञिने॥[६]

३ श्रीमद्भा. - १२/७/१-५
४ वि.पु. ३/६/९
५ तत्रैव - ३/६/१०-१३
६ वा.पु.पूर्वार्धम् - ६१/४९-५३

अग्निपुराणानुसारेण -

सुमन्तुर्जाजलिश्चैव श्लोकाय निरथर्वके।
शौनकः पिप्पलादश्च मुञ्जकेशादयोऽपरे॥[७]

स्कन्दपुराणस्य नागरखण्डे अथर्ववेदस्य शतशाखानां नामान्युपलभ्यन्ते। यथा -

अथर्ववेदो यश्चैष शतशाखो विनिर्मितः। इति ।[८]

ब्रह्माण्डपुराणे उच्यते

शौनकस्तु द्विधा कृत्वा ददावेकान्तु बभ्रवे।
द्वितीयां संहितां धीमान्सैन्धवायनसंज्ञिने॥
सैन्धवो मुञ्जकेश्यश्च भिन्नामाधाद् द्विधा पुनः।
नक्षत्रकल्पो वैतानस्तृतीयः संहिताविधिः॥[९]

मुण्डकोपनिषदि उच्यते यत् विश्वनियन्ता ब्रह्मविद्यारूपम् अथर्ववेदं सर्वादौ स्वज्येष्ठपुत्राय अथर्वाय दत्तवान् इति। चरणव्यूहोपनिषदनुसारेण पिप्पलादशाखाऽथर्ववेदस्य प्रथमशाखा इति प्रतिपाद्यते। गुह्यकाल्युपनिषदि तु "चतुर्थी शौनकी प्रोक्ता पञ्चमी पैप्पलादिका" इति वचनानुसारेण शौनकपैप्पलादशाखयोः स्थाननिर्धारणं क्रियते। एवमेव वारतन्तवी, मौञ्जायनी, तार्णवैन्दवी, सौमन्नवीति शाखानां नामानि अपि गुह्यकाल्युपनिषदि प्राप्यन्ते[१०]। मुक्तिकोपनिषदि अथर्ववेदस्य पञ्चाशद्भेदाः भवन्तीति निर्धार्यते। यथा – **"अथर्वणस्य शाखाः स्युः पञ्चाशद्भेदतो हरे"**[११] इति । सीतोपनिषदि अहिर्बुध्न्यसंहितायाञ्च अस्य पञ्चशाखाः प्रतिपादिताः । एवं प्रकारेण आप्राचीनकालात् अथर्ववेदस्य प्रचारे प्रसारे च तच्छाखागतशिष्याणां महती भूमिका अविद्यत। परम्पराक्रमेण कदाचित्तस्य लोपोऽप्यनुभूतः। अथर्ववेदस्य बहुलप्रचारः भारतदेशस्य उत्कलराज्ये तथा कश्मीरराज्ये अवलोक्यते। एतासु सर्वास्वपि शाखासु पैप्पलादशाखायाः ऐतिहासिकपृष्ठभूमिविषये किञ्चिदत्र पर्यालोच्यते।

अथर्ववेदस्य पैप्पलादशाखा

पिप्पलादमुनिसम्बन्धात् शाखाया अस्या नाम "पैप्पलादशाखा" इत्युच्यते। पिप्पलादमहर्षिः उपनिषत्कालिकः एको महान् ऋषिरासीत्, योऽसौ अथर्ववेदस्य सर्वप्रथमसङ्कलनकर्ता इत्युच्यते। पिप्पलफलं खादित्वा जीवितत्वादस्य नाम पिप्पलाद इति ख्यातमस्ति । प्रश्नोपनिषदः कथाऽऽधारेण

---

७ (अ.पु. २७१/८)

८ (स्क.पु.ना.ख.१७४/५०)

९ (ब्रह्माण्ड. अनुषङ्गपादे - ३५/६०-६१)

१० (उ.सं.गु.का.उ. - ५९/१-४)

११ (उ.सं.मुक्ति.उ. - १/श्लो.१३)

एकदा सुकेशा-भारद्वाज-प्रमुखाः षड्ऋषयः अध्यात्मविद्याविषयकसंशयनिवारणार्थं पिप्पलादमहर्षेः समीपे समाजग्मुः। पिप्पलादमहर्षिः तेषां सर्वेषामपि संशयानां निवारणं चकार। तेन दत्तानि सर्वाणि उत्तराणि प्रश्नोपनिषदि सुरक्षितानि वर्तन्ते। परमविदुषः ब्रह्मज्ञानिनः पिप्पलादस्य पित्रोर्विषये भिन्नानि मतानि प्राप्यन्ते। तत्र केचित् अयं दधीचि-प्रातिथेय्योः पुत्र इति, अपरे अस्य मातुर्नाम सुवर्चा अथवा सुभद्रा इति, अन्यत्र स्कन्दपुराणादिषु अयम् याज्ञवल्क्यस्य पुत्र इति इतरे अस्य मातुर्नाम गभस्तिनी इति विवदन्ति। किन्तु अयं दधीचेः पुत्र इति सर्वसम्मतं मतं प्रचलति। पिप्पलादमहर्षेः विषये नैकाः पौराणिकाः कथाः प्राप्यन्ते। ब्रह्मपुराणे अस्य महर्षेः कथा अतीव प्रसिद्धाऽस्ति।

पुरा दधीचिरिति नाम महर्षिः पवित्रगङ्गानद्याः दक्षिणप्रान्ते आश्रमं विधाय निवसति स्म। तस्य पत्नी लोपामुद्रा, लोपामुद्रायाश्च भगिनी गभस्तिनी तदाश्रममधिवसति स्म। एकदा देवताः दानवान् युद्धे पराजित्य दधीच्याश्रममाजग्मुः। तत्र मुनेरातिथ्यं स्वीकृत्य स्वीयानि अस्त्राणि तत्रैव गोपनीयरूपेण संस्थाप्य प्रतिनिवृत्ताः। परन्तु लोपामुद्रा अनेन कार्येण असन्तुष्टाऽभुत्। शतं वर्षाणि व्यतीतानि। देवताः पुनस्तत्र प्रत्यागत्य स्वीयास्त्राणि न स्वीचक्रुः। अस्त्राणि जीर्णानि जातानि। तदा दधीचिः तेषु तेजः सुरक्षितं स्यादिति विचिन्त्य तानि स्वीकृत्य पवित्रजलेन प्राक्षालयत्। अनेन सर्वेषामस्त्राणां शक्तिः जले क्षीणा विलीना च जाता । दधीचिः एतद् दृष्ट्वा तज्जलमपीबत्। अन्ते देवतास्तत्रागत्य स्वीयास्त्राणि अपृच्छन्। तदा दधीचिः स्वप्राणत्यागपूर्वकं स्वास्थीनि समर्पयामास। तैरेवास्थिभिः इन्द्रस्य वज्रं निर्मितमभूत्। किन्तु लोपामुद्रा पतेः मृत्युना हतोत्साहा तस्य शवेन साकमात्माहूतिं दातुमियेष। तदा सा गर्भवती आसीत् । तत्क्षणमेव सा स्वगर्भविदारणं कृत्वा शिशुं बहिर्निष्कास्य पिप्पलवृक्षस्याधः संस्थाप्य च पतिव्रतधर्मानुसारेण दधीचेः शवदाहेन सह सतीत्वमवाप्नोत्। पशुपक्षिणः तस्याः पुत्रस्य रक्षणावेक्षणं चक्रुः। एवं पिप्पलादवृक्षस्याधस्ताद् उद्भूतोऽयं बालः पिप्पलादनाम्ना परिचितोऽभूत्। चन्द्रः सर्वेषां वृक्षाणां राजा भवति। अतः पिप्पलादवृक्षः शिशोः रक्षणार्थं चन्द्रात् अमृतं प्रार्थयामास। तस्मात् अमृतं सम्प्राप्य पिप्पलादः शक्तिशाली अभूत्।

शनिग्रहदेवतायै अयं दण्डं प्रादात् इत्यपि कथा प्रसिद्धाऽस्ति। स्वपित्रोः मृत्युकारणं शनिदेवताऽस्तीति मत्वा पिप्पलादः शनिमाकाशमार्गात् अधः निक्षिप्तवान्। द्वादशवर्षात् न्यूनायुस्सम्पन्नान् बालकान् न पीडयितुं शनिग्रहं निर्दिष्टवान्। श्रूयतेऽपि भारतीयसमाजे यत् विश्वामित्रस्य पितुः गाधेः, पिप्पलादस्य, कौशिकस्य च स्मरणेन शनिपीडा कदाऽपि न भवतीति देवानां सहयोगेन पिप्पलादः पितृभ्यां सह मेलनार्थं स्वर्गलोकमगमत्। प्रत्यावर्तनकाले गौतमस्य कन्यया सह तस्य विवाहोऽभवत्। महाभारतेऽसौ भीष्मशरशय्यासमीपे उपस्थित आसीदिति उच्यते।

अनेन महर्षिणा सङ्कलितोऽथर्ववेदः पैप्पलादशाखानाम्ना प्रसिद्धोऽस्ति । अधुना अथर्ववेदस्य द्वे शाखे समुपलभ्येते। यथा- पैप्पलादशाखा, शौनकशाखा च। पिप्पलादः सुमन्तोः शिष्य आसीत्। प्रपञ्चहृदयस्य कथनानुसारेण पिप्पलादशाखायाः मन्त्रसंहिता विंशतिकाण्डैर्विभक्ताऽस्ति तथा तस्याः ब्राह्मणेऽष्टाध्यायाः वर्तन्ते । पिप्पलादशाखायाः सम्पादितग्रन्थाः न्यूनसंख्यका एव भवन्ति। उत्कलप्रान्तस्य पुरीनिवासिश्रीकुञ्जविहारि-उपाध्यायमहोदयेन काञ्चीकामकोटिशङ्करमठानुकूल्येन २०१० तमे खीष्टाब्दे पैप्पलादशाखायाः संहिता महता परिश्रमेण सम्पादिता प्रकाशिता च । अस्य ग्रन्थस्य सम्पादनार्थं प्राप्तप्रेरणायाः विषये तेन प्रस्तावनाभागे विस्तृतं विवरणं प्रस्तुतमस्ति । तदाधारेण ज्ञायते यत् अथर्ववेदस्य पैप्पलादशाखायाः मौलिकसंहिता तालपत्रपोथिरूपेण आविष्कृत्य सर्वादौ पूर्वबङ्गप्रान्तस्य प्रसिद्धेन विदुषा श्रीमता दुर्गामोहनभट्टाचार्येण सम्पादनार्थं प्रयत्नः विहितः । किन्तु दुःखस्यायं विषयो यत् तस्याः काण्डचतुष्टयस्यैव सम्पादनं विधाय विद्वत्प्रवरोऽसौ दिवंगतः । परवर्तिकाले तस्य सुपुत्रेण श्रीमता दीपकभट्टाचार्येण अवशिष्टानां काण्डानां सम्पादनमकार्षीत् येन पैप्पलादसंहितेयं विश्वस्तरीयगवेषकाणां दृष्टिमाकर्षयामास । एतदपि ग्रन्थरत्नं साम्प्रतिकस्थितौ नैवोपलभ्यते ।

ततः परं १९७३ खीष्टाब्दस्य शेषार्द्धे काञ्चीकामकोटीपीठाधीश्वराः जगद्गुरुश्रीजयेन्द्र-सरस्वतीमहाभागाः यदा पदयात्रया समग्रस्योत्कलप्रान्तस्य परिक्रमामकार्षुस्तदा तत्र स्थितान् बहुसंख्यकान् पैप्पलादशाखाध्यायिब्राह्मणान् दृष्ट्वा तथा तेषामवस्थितिविषये विचारं विधाय पैप्पलादशाखायाः कृते एकां पाठशालां समारब्धवन्तः । एषा पाठशाला इदानीमपि तत्र निरवच्छिन्नतया प्रचलति । गुरुकरुणया पैप्पलादशाखायाः पुनरुद्धारः सञ्जातः । समग्रोत्कलदेशस्य ग्रामेषु निवसन्तः अथर्ववेदिब्राह्मणाः इदानीं सचेतनाः दृश्यन्ते । अधुनाऽपि उत्कलप्रदेशे महर्षिसान्दीपनीराष्ट्रियवेदविद्याप्रतिष्ठानानुकूल्येन नैकासु वेदपाठशालासु अथर्ववेदपैप्पलादशाखायाः अध्ययनम् अध्यापनं प्रचलति।

ततः परं २००७ तमे वर्षे ईश्वरस्य चलदवतारभूत-अवधूतदत्तपीठाधिपति-जगद्गुरुपरमपूज्य-श्रीश्रीगणपति-सच्चिदानन्दस्वामिजि-महोदयस्य प्रोत्साहनेन प्रकल्पितयोजनया च तदाश्रमनिवासिनः विशिष्टविदुषः वंशीकृष्णघनपाठिमहोदयस्य सहयोगेन श्रीअवधूतदत्तपीठे अखिलभारतवेद-सम्मेलनशुभावसरे प्रथमपञ्चदशकाण्डविशिष्टा अथर्ववेदस्य पैप्पलादशाखासंहिता पुनः प्रकाशिता ।

एवमेव हार्वार्डविश्वविद्यालयस्य प्रोफेसर् मैकेल् ह्विजील्, डा.कार्ल्सलोपेज; जुरिच् विश्वविद्यालयस्य प्रोफेसर् थोमास् जेण्डार्, डा.यासुके इकारी; लेइडेन्विश्वविद्यालस्य प्रोफेसर् वोडेविज्, डा.लुवास्कि, डा.अर्लो ग्रीफित्स इत्यादयः प्रमुखाः अथर्ववेदस्य पैप्पलादशाखायाः सम्पादने कृतभूरीपरिश्रमा आसन् ।

एवं श्रीकुञ्जविहारी उपाध्यायमहोदयः १९९८ खीष्टाब्दात्प्रारभ्य २००२ खीष्टाब्दं यावत् डा.ग्रीफित्समहोदयेन सह पाण्डुलिपिसंग्रहाभियानावसरे ओडिशाराज्यस्य दक्षिणसीमान्तर्वर्त्ति-

गञ्जाममण्डलतः उत्तरसीमान्तर्गतकेन्दुझर-मयूरभञ्जमण्डलं यावत् एवमेव दक्षिणपश्चिमसीमान्ते वर्तमानेषु नरसिंहपुर-वाङ्कि-बडम्बा-ग्रामेषु तथा बालेश्वर-भद्रख-केन्द्रापडाप्रभृतिषु उपकूलवर्त्तिषु प्रायशः षष्ट्यधिकेषु ग्रामेषु परिभ्रमणं कृत्वा तत्रत्यैः पैप्पलादशाखाकर्मकाण्डविद्भिः सह आलोचनामकरोत् । बहुमासव्यापिपरिभ्रमणहेतोः पैप्पलादसंहितायाः तालपत्रलेखैस्सह नैके कर्मकाण्डपाण्डुलिपयः, आङ्गिरसकल्पः, कर्मपञ्जिका, कर्मसमुच्चयः इत्याख्याः गुरुत्वपूर्णाः तालपत्रलेखाः तेन आविष्कृताः।

एतद्विहाय श्रीयुक्तोपाध्यायवर्यः १८७० तमे खीष्टाब्दे काश्मीरराज्यात् संगृहीतायाः शारदालिपिविशिष्ट-भूर्जपत्रपोथिकालिखितायाः पैप्पलादसंहिताया अनुसन्धानमपि अकरोत् । इयं तालपोथिका लेरोयकार् वेरट् महोदयेन सम्पादिताऽऽसीत् । अपि च परवर्त्तिकाले प्रोफेसर् डा.रघुवीरमहोदयेनापि सम्पादितैषा दिल्लीस्थितार्षसाहित्यप्रचारसंस्थाऽऽनुकूल्येन १९९० तमे खीष्टाब्दे प्रकाश्यमानीता । एतेषु सर्वेष्वपि प्रकाशितेषु ग्रन्थेषु पाठाशुद्धयः, स्वरयोजनाभावः दरीदृश्यन्ते । अतः एतच्छाखीयानां शिष्याणां पाठाभ्यासे महान् क्लेशः अनुभूयते । सन्दर्भेऽस्मिन् विचारविमर्शं कृत्वा सम्पादकः कुञ्जविहारी उपाध्यायः कठिनपरिश्रमेण मौलिकपाठस्य त्रुटिसंशोधनपूर्वकं ग्रन्थममुं सम्पाद्य २०१० खीष्टाब्दे फरवरीमासस्य २८ दिनाङ्के प्रकाशितवान् । एवं पैप्पलादसंहितायाः ये केचन अपरे ग्रन्थाः प्रकाशिताः ते यथा –

१) ग्रन्थस्य नाम – अथर्ववेदीयपैप्पलादसंहिता (प्रथमभागः)
सम्पादकः – दुर्गामोहनभट्टाचार्यः
प्रकाशकः – संस्कृत कालेज्, कालकाट्टा ; सम्पादनवर्षम् – १९६४

२) ग्रन्थस्य नाम – अथर्ववेदीयपैप्पलादसंहिता (द्वितीयभागः)
सम्पादकः – दुर्गामोहनभट्टाचार्यः
प्रकाशकः – संस्कृत कालेज्, कालकाट्टा ; सम्पादनवर्षम् – १९७४

३) ग्रन्थस्य नाम – अथर्ववेदीया पैप्पलादसंहिता
सम्पादकः/परिष्कारकः – वेदालङ्कारः आचार्यरघुवीरः
मुद्रकः - रवीन्द्रा अफसेट् प्रेस्, नारायण औद्योगिकक्षेत्रम्
सम्पादनवर्षम् – सृष्टिसंवत् १,९६,०।४३,०९१, विक्रमसंवत् : पौष, २०४७, जनवरी, १९९१

(अस्मिन् ग्रन्थे सर्वत्र पृष्ठेषु त्रयः कोष्ठाः कल्पिताः। तत्र प्रथमे टीप्पणम्। तत्र च संहिताब्राह्मणकल्पानां सदृशवचोनिर्देशभूयिष्ठम्। द्वितीयस्मिन् कोष्ठे यथाशक्यं परिष्कृता पैप्पलाद-संहिता प्रदत्ता। मन्त्रकाण्डानुवाकाः यत्र क्वचिदेव कोशे दृश्यन्ते। अध्येतॄणां सौकर्यं यथा भवेत् तथा एकैकशः मन्त्राः विभक्ताः संख्याश्च दत्ताः। तृतीयस्मिन् कोष्ठे कोशापपाठाः निवेशिताः। ग्रन्थस्य पश्चाद्भागे पैप्पलादशौनकशाखयोः तुलनात्मिका मन्त्रानुक्रमणिका एका सम्यङ्निवेशिताऽस्ति। अनया उभयोः शाखयोः समानासमानविवेचनं कर्तुं शक्यते।

४) ग्रन्थस्य नाम – अथर्ववेदीया पैप्पलादसंहिता (प्रथमो भागः) (१-१५ काण्डानि)
सम्पादकः – दीपकभट्टाचार्यः ; सम्पादनवर्षम् – १९९७
प्रकाशकः - The Asiatic Society, 1 Park Street, Kolkata

५) ग्रन्थस्य नाम – अथर्ववेदीया पैप्पलादसंहिता (द्वितीयो भागः) (षोडशकाण्डम्)
सम्पादकः – दीपकभट्टाचार्यः ; सम्पादनवर्षम् - February, 2008
प्रकाशकः – The Asiatic Society, 1 Park Street, Kolkata

६) ग्रन्थस्य नाम – अथर्वणवेदः पैप्पलादसंहिता
सम्पादकः – कुञ्जविहारी उपाध्यायः ; सम्पादनवर्षम् – २८ फरवरी २०१०
प्रकाशकः – काञ्चीकामकोटिशङ्करमठम्, निजिआप्रकाशनम्, पुरी

७) ग्रन्थस्य नाम – अथर्ववेदीया पैप्पलादसंहिता (तृतीयो भागः) (सप्तदशाष्टादशकाण्डे)
सम्पादकः – दीपकभट्टाचार्यः ; सम्पादनवर्षम् – २०११
प्रकाशकः – The Asiatic Society, 1 Park Street, Kolkata

दीपकभट्टाचार्यः दुर्गामोहनभट्टाचार्यस्य पुत्रो भवति । पितुः यदसम्पूर्णं कार्यमासीत् तत्तेन सम्पूर्णं कृतम् । अतः ग्रन्थारम्भे तेनोक्तं – "त्वदीयं वस्तु गोविन्द ! तुभ्यमेव समर्प्यते" इति ।

काश्मीरराज्ये पैप्पलादशाखा

भारतवर्षस्योत्कलेष्विव काश्मीरराज्येऽपि पैप्पलादशाखायाः बहुधा प्रचार आसीत् । अस्मिन् सन्दर्भे जोनराजप्रणीता राजतरङ्गिणी प्रमाणभूताऽस्ति । इतिहासानुसारेण १४११ खीष्टाब्दात्पूर्वं काश्मीरदेशस्येतिहासः अत्यन्तं सङ्घर्षपूर्णो दुर्विसहश्चासीत् । प्रायशः १३८९ खीष्टाब्दात् १३१४ खीष्टाब्दं यावत् तुर्कदेशस्य राज्ञः सिकन्दरस्य शासनसमये **सूहभट्ट** इति कश्चन काश्मीरयुवकः इस्लामधर्मेण दीक्षितः सन् सेनाध्यक्षपदव्यां नियुक्तोऽभवत् । परवर्त्तिनि काले स एव स्वीयनाम्नः परिवर्तनं कृत्वा मल्लिक-सैफ-उद्दीन् इति नाम्ना परिचितः जातः । अयमत्यन्तं कठिनो निष्ठुरश्च हिन्दुधर्मस्य विरोधं कृत्वा ब्राह्मणानां बहूपादेयग्रन्थानां विनाशमकरोत् । तेषु वेद-वेदाङ्ग-ज्योतिषादयः प्रधाना आसन् । न केवलमेतावता तात्कालिकपारम्परिकशिक्षानुष्ठानानामपि ध्वंसतां विधाय भारतीयानाम् आजन्ममृत्युपर्यन्तं परिपालितानां संस्काराणां निषेधविषयेऽपि दुःशकोद्घोषणं चकार । आबालवृद्धवनितास्तेन बहुधा पीडिताः । यथोक्तं राजतरङ्गिण्याम् -

स्वयं ब्रह्मक्रियाद्वेषी म्लेच्छैश्च प्रतिबोधितः ।
सूहभट्टः प्रभुं जातु देवभङ्गार्थमैरयत् ॥[१२]

१२ (द्वि.राज.त. – श्लो.७५०)

जना(द्विजा)तिपीडया शास्त्रनिन्दया द्रोहचिन्तया ।
चिकित्सया च तस्याब्देर्यातं त्रिचतुरैस्तथा ॥[१३] इति ।

१४१३ ख्रीष्टाब्देऽसौ तुर्कदेशस्य राज्ञः मृत्योरनन्तरम् अलिशाह इत्यभिधानस्य राज्ञः शासनकाले हिन्दुधर्मस्य विनाशे प्रधानभूमिकां निर्वहन् प्रधानमन्त्रिपदवीं प्राप्तवान् । १४१८ ख्रीष्टाब्दे जैन्-उल्-आबिदीन् इति नाम्ना राजा काश्मीरस्य सिंहासनमारुह्य देशस्य शान्तिप्रतिष्ठायै प्रायतत । तदानीं काश्मीरदेशे हिन्दुधर्मस्य मौलिकग्रन्थानां पुनरुद्धारोऽभवत् । तदुच्यते राजतरङ्गिण्याम् -

दोषाकरेण सूहेन येषां सङ्कोचिता स्थितिः ।
व्यकासयत्ततो भास्वान् गुणिनस्तान् महीपतिः ॥[१४]

रन्ध्रैरधोगतिं प्राप्ता कुल्येवोद्धृत्य भूभुजा ।
विद्या प्रवाहिता तेन गुणिना गुणरागिणा ॥[१५]

श्रीकुञ्जविहारि-उपाध्यायवर्येण उद्धृतात् अधोलिखितात् श्लोकादपि ज्ञायते यत् शिर्यभट्टेन काश्मीरे ब्राह्मणानां भारतीयशास्त्राणाञ्च पुनरुत्थानं विहितम् इति । यथा -

नाशितं सूहभट्टेन यद्यत् काश्मीरमण्डले ।
योजितं शिर्यभट्टेन राजप्रार्थनयाऽथ तत् ॥[१६]

शिर्यभट्टः जैन-उल-आबिदीनशासकस्य समकालिक आसीत् । अयमेव जोनराजाय राजतरङ्गिणीं लेखितुं प्रेरयामासेति ऐतिहासिकाः वदन्ति । जोनराजस्य राजतरङ्गिण्यामपि अस्य नामोल्लेखः प्राप्यते । एकदा राजा व्याधिग्रस्तोऽभूत् । तद्व्याधिनिराकरणं गरुडशास्त्रविशारदेन विषवैद्येन अनेनैव शिर्यभट्टेनाक्रियत । यथोक्तं द्वितीयराजतरङ्गिण्यां -

स्वयं दत्ताभयो राज्ञा प्राप्तस्तमुदमूलयत् ।
शिर्यभट्टो विषस्फोटं करीव विषपादपम् ॥[१७]

अयं धर्मवित् शीर्यभट्टः गुरुकुलं संस्थाप्य शिष्येभ्यः अन्नवस्त्राणि प्रदाय द्विजपुत्रान् अथर्ववेदं पाठयामास । अस्य सम्बन्धः कर्णाटैस्सह निरवच्छिन्नतयाऽऽसीत् । उच्यते च जोनराजकृत-राजतरङ्गिण्याम् -

दत्तस्वकीयवस्त्रान्नश्शिर्यभट्टोऽथ धर्मवित् ।
तेनैवाथर्ववेदं तं द्विजपुत्रानपाठयत् ॥

---

१३ (द्वि.राज.त. – श्लो. ८९०)
१४ (द्वि.राज.त. – श्लो. ९९५)
१५ (द्वि.राज.त. – श्लो. ९९६)
१६ (द्वि.राज.त. - श्लो.१०५१)
१७ (द्वि.राज.त.श्लो.१०४३)

सा धर्मिष्ठा तु शालाऽस्य शिर्यभट्टस्य धीमतः।
कर्णाटानामपि परमागमत्स्पृहणीयताम्॥[18]

महाभारते आचार्यः द्रोणः अथर्ववेदाश्रयणेन कुरुबलैस्सह रणं व्यधात्। तस्य मरणोपरान्तञ्च अथर्वा निराश्रयो जातः। ततः परम् अयं वेदः कर्णाटान् शरणीकृतवान् इति राजतरङ्गिण्यामुच्यते। यथा-

त्रिपञ्चाङ्गमिते वर्षवृन्दे याते कलेः किल।
अथर्वकौशलाद् द्रोणो रणं कुरुबलैर्व्यधात्॥
कुरुभिर्निहते द्रोणे तदाथर्वा निराश्रयः।
शरणीकृतवान्वेदः कर्णाटान्पटुचेतनान्॥[19]

श्रीकुञ्जविहारिमहोदयः सूहभट्टभयाकुलस्य युद्धभट्टस्य विषयेऽपि कांश्चन श्लोकान् उद्धृत्य लिखति यत् कश्मीरदेशे अथर्ववेदज्ञानप्राप्त्यर्थं तद्राज्यवास्तव्यानां चिरं मनोरथ आसीत्। यथोच्यते-

शास्त्रेष्वथर्ववेदस्य माहात्म्यं परिपश्यताम् ।
काश्मीरिकानां तत्प्राप्त्यै चिरमासीन्मनोरथः ॥[20]

समयानुरोधेन सूहभट्टपीडितः यजुर्वेदविद्विद्वान् युद्धभट्टः कश्मीरराज्यं त्यक्त्वा कर्णाटप्रदेशं प्रति गतवान् । तत्रत्यानां विदुषां सकाशात् अथर्ववेदमधीत्य पुनः श्रीजैनोल्लाबिदीनशासने स्वराज्यं समागत्य तद्वेदस्य प्रचारं प्रसारञ्च अकरोत् । तदुच्यते -

कालेऽथ विपुले जाते सूहभट्टभयाकुलः।
युद्धभट्टाभिधो मानी देशान्तरमगात् गुणी ॥
यजुषः पठनात्प्रीतैः कर्णाटैस्सोऽथ पाठितः ।
सरहस्यमथर्वाणं निजां प्रत्यागतो भुवम् ॥
श्रीजैनोल्लाभदेनस्य गुणिनो गुणरागिणः ।
उपधीकृत्य तं वेदं परां तुष्टिमजीजनत् ॥[21]

एवं प्रकारेण कश्मीरदेशेऽपि अथर्ववेदस्य प्रचारप्रसारसन्दर्भे उल्लेखः प्राप्यते। पञ्चदश-शताब्द्याः प्रारम्भकाले कर्णाटप्रदेशात् युद्धभट्टसङ्गृहीता ७८९९ मन्त्रसङ्कलात्मिका संहिता आंशिक-स्वरसङ्केतैस्सह प्राप्यते। अत्र प्रदत्तस्वरविधिः पैप्पलादशाखायाः प्रातिशाख्यानुसारेण अथवा शिक्षाशास्त्रानुसारेण वर्तते इति निर्णयः अतीव दुष्करो भवतीति श्रीकुञ्जविहारिमहोदयैः प्रतिपाद्यते।

---

१८ (तत्रैव - श्लो.१२७३-१२७४)

१९ (द्वि.राज.त.श्लो.१२६७-१२६८)

२० (द्वि.राज.त. – श्लो.१२६९)

२१ (तत्रैव - १२७०-१२७२)

पैप्पलादसंहितायाः सामान्यपरिचयः

साधारणतः अथर्ववेदस्य रचनाक्रमः द्विधा विभक्तोऽस्ति। यथा - काण्ड-सूक्त-मन्त्राः इति प्रथमः क्रमः। काण्डानुवाकप्रपाठक-सूक्तमन्त्राः इति द्वितीयक्रमः। सम्पूर्णे अथर्ववेदे विद्यमानेषु २० काण्डेषु मुख्यतः विषयत्रयं प्रतिपाद्यते। यथा - (१) भेषजविज्ञानम् अथवा रोगनिवारकौषधीनां प्रतिपादनम् (२) अमृतसिद्धिः अर्थात् मृत्युनिवारणसाधनप्रतिपादनम् (३) ब्रह्मज्ञानप्राप्त्युपायश्च। यथोक्तं गोपथब्राह्मणे – **"येऽथर्वाणस्तद्भेषजम् । यदमृतं तद्ब्रह्म ।"** इति । सायणाचार्यः अथर्ववेदस्य वर्ण्यविषयान् चतुर्दशभागेषु परिकल्पितवान् । कौशिकसूत्रानुसारेण अथर्ववेदस्य १४ वर्ण्यविषयाः भवन्ति। यथा - (१) यज्ञानुष्ठानं संस्काराश्च (२) पौष्टिककर्म (३) अनिष्टनिवारणं शान्तिकर्म च (४) समृद्धिः (५) राज्यव्यवस्था (६) अभ्युदयः अभीष्टसिद्धिश्च (७) शिक्षा (८) सामञ्जस्यमैक्यभावो वा (९) भैषज्यम् (१०) आभिचारिकप्रयोगः (११) स्त्रीकल्याणम् (१२) गृहसज्जा (१३) प्रायश्चित्तविधानम् (१४) भविष्यकथनम् इति। कालानुक्रमेण एते विषयाः परिशीलिता अन्ततो गत्वा २९ भागेषु विभक्ताः। पाकयज्ञ - मेधाजननप्रयोग - ब्रह्मचर्यसिद्धि - ग्रामनगरसंवर्द्धन -पुत्रकलत्रप्रज्ञापशुसमृद्धि - ऐक्यभाव - राजकर्म - शत्रुसादन - सङ्ग्रामविजय - शस्त्र - परिहरण - सैन्यस्तम्भन - सैन्यपरीक्षण - जय - पराजयविचार - सेनापत्यादिकर्म - सैन्यभेदनीति - राजस्थापन - प्रायश्चित्तकर्म - कृषिसंवर्द्धन - गृहस्थाभ्युदय - भैषज्यकर्म - संस्कार - सभाजयसाधन - वृष्टिप्रयोग - अभ्युदयकर्म - वाणिज्यकर्म - ऋणविमोचन - अभिचार - निवारण - आयुष्यकर्म - यज्ञानुष्ठानानि च प्रसिद्धानि प्रतिपाद्यानि तत्त्वानि भवन्ति। एतेषामुल्लेखः पण्डित-श्रीरामशर्माचार्येण सम्पादिताथर्ववेदग्रन्थे भूमिकाभागे उल्लिखितास्सन्ति।

कुञ्जबिहारिउपाध्यायैः सम्पादिते अथर्ववेदस्य पैप्पलादसंहिताग्रन्थे विद्यमान-काण्ड-अनुवाक-सूक्त-मन्त्रसंख्यासारणी यथा –

काण्डम्	अनुवाकसंख्या	सूक्तसंख्या	मन्त्रसंख्या
प्रथमकाण्डम्	२२	११२	४८५
द्वितीयकाण्डम्	१८	९१	४८३
तृतीयकाण्डम्	८	४०	२८२
चतुर्थकाण्डम्	८	४०	३०२
पञ्चमकाण्डम्	८	४०	३५३
षष्ठकाण्डम्	४	२३	२३७
सप्तमकाण्डम्	४	२०	२११
अष्टमकाण्डम्	४	२०	२१०
नवमकाण्डम्	४	२९	३०६
दशमकाण्डम्	३	१६	१४५

एकादशकाण्डम्	३	१६	१४५
द्वादशकाण्डम्	२	२२	१९८
त्रयोदशकाण्डम्	२	९	६५
चतुर्दशकाण्डम्	३	९	८४
पञ्चदशकाण्डम्	५	२३	२२७
षोडशकाण्डम्	२०	१५५	१३४६
सप्तदशकाण्डम्	८	५५	४१५
अष्टादशकाण्डम्	१२	८२	४५६
उनविंशकाण्डम्	१४	५६	९०५
विंशकाण्डम्	१०	६५	९१९
योगः –	१६२	९२३	७७५९

इदानीं समुपलब्ध्योरथर्ववेदस्य द्वयोः शाखयोर्मध्ये पैप्पलादसंहिताशाखा सर्वप्राचीनेति विदुषामभिप्रायः । तत्र "शं नो देवीरभिष्टय आपो भवन्तु पीतये०" इति पैप्पलादसंहितायाः प्रथममन्त्रमाश्रित्य अस्य प्राथम्यमेवाङ्गीक्रियते । यतो हि भारतीयपरम्परायां पञ्चमहायज्ञेषु यदा ब्रह्मयज्ञस्यायोजनं क्रियते तदा सर्वादौ अस्यैव मन्त्रस्योच्चारणमक्रियत इति बौद्धायनगृह्यसूत्रे (२/९/५), भारद्वाजगृह्यसूत्रे (३/१५), वैखानसगृह्यसूत्रे (६/१७) च प्रमाणानि प्राप्यन्ते । नैकेऽपि विद्वांसः अनिरुद्धभट्ट-गुणविष्णु-रामनाथादयः मुक्तकण्ठेन अथर्ववेदस्य प्रथमो मन्त्रः "शं नो देवी०" इत्यादिरेव भवतीति उद्घोषयन्ति । अथर्ववेदस्य प्रथममन्त्रोऽयं पिप्पलाददृष्टः इति छान्दोग्योपनिषदि अपि प्रतिपाद्यते । यथा – **"अथर्ववेदादिमन्त्रोऽयं पिप्पलाददृष्टः"**[२२] ।

एवं चतुर्षु वेदेषु अथर्ववेदस्य महत्त्वपूर्णं स्थानं वर्तते । अस्य वेदस्य विषयवस्तु युगोपयोगि भवति । परन्तु इदानीं जनानामभिरुचिः वेदेषु प्रायः न दृश्यते । विशिष्टतया अथर्ववेदस्य शौनकसंहितायाः यथा प्रचारः प्रसारश्चास्ति तथैव पैप्पलादसंहितायाः प्रचारः नावलोक्यते । लुप्तप्रायायाः पैप्पलादशाखायाः पुनरुद्धारः विद्वद्भिः करणीय एव । अस्य संहिताग्रन्थस्य पुनः सस्वरपाठैस्सह सम्पादनमपेक्ष्यते । अत्र वैदिकाः विद्वांस एव समाश्रयणीयाः । इत्यलं पल्लवितेन ।

डॉ. सोमनाथदाशः

सहायकाचार्यः,

अनुसन्धानप्रकाशनविभागः

राष्ट्रियसंस्कृतविश्वविद्यालयः, तिरुपतिः

२२ (छा.म.भा. – संस्कृतसाहित्यपरिषत्, कोलकाता, पृ.११७)

सहायकग्रन्थसूची -

अथर्ववेदसंहिता (शौनकीयः) (सायणभाष्यसहिता) - सम्पा. - विश्वबन्धुः, विश्वेश्वरानन्दवैदिक-शोधसंस्थानम्, होशियारपुरः, पञ्जाबः ।

निरुक्तम् (यास्काचार्यः) - सम्पा. - आचार्य श्रीभगीरथशास्त्री, मेहरचन्द लछमनदास पब्लिकेशन्स, नवदेहली, संस्करणम् - २००९ ।

महाभाष्यम् (पतञ्जलिः) - सम्पा. डा.आत्मदेवमिश्रः, चौखम्बा सुरभारती प्रकाशन, वाराणसी, प्रथमसंस्करणम् (२०१०) ।

श्रीमद्भागवतमहापुराणम् - सम्पा. - डा.ब्रह्मानन्द त्रिपाठी, चौखम्बा संस्कृत प्रतिष्ठान, देहली, संस्करणम् - २०१३ ।

वैदिकवाङ्मयस्येतिहासः - लेखकः - आचार्य जगदशीशचन्द्रमिश्रः, चौखम्बा सुरभारती प्रकाशनम्, वाराणसी, संस्करणम् - २०१६ ।

संस्कृतवाङ्मयम् - प्रणेता - डा.हरिकृष्णशास्त्रिदातारः, कीर्त्तिसौरभप्रकाशनम्, वाराणसी, प्रथमसंस्करणम् (१९८९)

संस्कृतवाङ्मयैतिह्ये वैदिकवाङ्मयम् - प्रणेता - डा.अशोकचन्द्रगौडशास्त्री, नाग पब्लिशर्स, देहली, प्रथमसंस्करणम् (२००७) ।

जोनराजप्रणीता राजतरङ्गिणी (E-Book) – https//epustakalay.com/book/ 269972 -dwitiya-rajatarangini-by-jonaraja-prajya-bhatt/

अथर्ववेदपरिशिष्टम् - सम्पा. - जार्ज मेलवीलबोलिंग, चौखम्बा ओरियन्टालिया, दिल्ली, 110007

विष्णुपुराणम् - सम्पा. - डॉ.श्रद्धाशुक्ला, नागप्रकाशनम्, दिल्ली

वायुपुराणम् - अनुवादकः - रामप्रतापत्रिपाठी शास्त्री, हिन्दी साहित्यसम्मेलनं, प्रयागः, 12, सम्मेलनमार्गः, इलाहाबादः, 1987

स्कन्दपुराणम् – गीताप्रेस, गोरखपुरम्, जनवरी, 1951

अथर्वणवेदः पैप्पलादसंहिता - सम्पा. कुञ्जविहारी उपाध्यायः - काञ्चीकामकोटिशङ्करमठम्, निजिआप्रकाशनम्, पुरी, 2010

अङ्क- ३४ वेदविद्या
जुलाई - दिसम्बर २०१९ ISSN-२२३०-८९६२
UGC 'CARE' list Sl.No. 97

प्राचीनभारतीयविद्याकेन्द्राणि, विश्वगुरुः भारतवर्षं च

विरूपाक्ष वि. जड्डीपाल्

अनादिनिधना नित्या वागुत्सृष्टा स्वयं भुवा।
आदौ वेदमयी दिव्या यतः सर्वाः प्रवृत्तयः[१] ॥

इत्यनेन अस्य प्रपञ्चस्य सर्वाः प्रवृत्तयः वेदेभ्य एव इति भगवान् वेदव्यासः महाभारते निरदिशत्। मानवस्य ज्ञानस्य प्रवृत्तेश्च विकासः वेदात् एव अभवत् इति च भगवान् वेदव्यासः प्रोवाच। उपनिषद्वाङ्मये विद्या अविद्या चेति ज्ञनम् उपासना चेति प्रकारौ श्रुतिपथं नीतौ। तौ एव अद्यत्वेऽपि विद्यार्जनस्य, उपासनायाश्च मार्गौ प्रवर्तेते। उपनिषदि

विद्यां चाविद्यां च यस्तद्वेद उभयं सह।
अविद्यया मृत्युं तीर्त्वा विद्यया अमृतमश्नुते[२]॥

इत्यनेन मन्त्रेण विद्यया अमरत्वप्राप्तिः, अविद्यया-लौकिककर्मोपासनया-जीवनभरणमिति उभयोः प्रकारयोः विद्याऽविद्ययोरावश्यकता प्रतिपादितैव, उपनिषदुपदेशः अद्यत्वेऽपि समाजे अनुभूतः एव फलैकदृष्टिभिर्मानवैः।

बृहदारण्यकोपनिषदि "अस्य महतो भूतस्य निःश्वसितम् एतत् यत् ऋग्वेदः, यजुर्वेदः, सामवेदः, अथर्वाङ्गिरसः, इतिहासः, पुराणं विद्या, उपनिषदः, श्लोकाः, सूत्राणि, अनुव्याख्यानानि, व्याख्यानानि, अस्यैव एतानि, निःश्वसितानि[३]" इत्यनेन ब्रह्मणो निःश्वसिताः सर्वा अपि विद्याव्यवस्था इत्येव उपदिश्यते।

मुण्डकोपनिषदि "द्वे विद्ये वेदितव्ये इति ह स्म यद्ब्रह्मविदो वदन्ति परा चैवापरा च। तत्रापरा ऋग्वेदो यजुर्वेदः सामवेदोऽथर्ववेदः शिक्षा कल्पो व्याकरणं निरुक्तं छन्दो ज्यौतिषमिति। अथ परा

---

१ महाभारतम्, शान्तिपर्व, २३२.५
२ ईशावास्योपनिषद्, ११
३ बृहदारण्यकोपनिषद्, २.४.१०, समानः पाठः ४.५.११ पुनः अत्र उपलभ्यते।

यया तदक्षरमधिगम्यते[१]" इति च वेदवेदाङ्ग विद्यानिर्देशो दृश्यते। मानवसंस्काराय विद्याव्यवस्था, न तु धनार्जनाय इति भारतीयविद्यामार्गोपदेशः।

एतद्देशप्रसूतस्य सकाशादग्रजन्मनः ।
स्वं स्वं चरित्रं शिक्षेरन् पृथिव्यां सर्वमानवाः[२] ॥

इत्यनेन श्लोकेन चरित्र्यशिक्षणे विद्याविधाने च भारतस्य, भारतीयानां चाग्रेसरत्वं जेगीयते मनुना महर्षिणा। विद्यानां पारदृश्वानो मनीषिणो हि मानवसंस्काराय बुद्धिवैशद्याय च चतुर्दशविद्यास्थानानां व्यवस्थामन्वकार्षुः। तानि चतुर्दश विद्यास्थानानि-

पुराणन्यायमीमांसाधर्मशास्त्राङ्गतिस्तराः ।
वेदाः स्थानानि विद्यानां धर्मस्य च चतुर्दश[३] ॥ इति

मुण्डकोपनिषदि "तद्विज्ञानार्थं गुरुमेवाभिगच्छेत् श्रोत्रियं ब्रह्मनिष्ठम्[४]।" इत्यनेन गुरुकुल-प्रणाल्यां विद्यार्जननिर्देशो दृश्यते। तैत्तिरीयोपनिषदः शिक्षावल्ली विद्यार्जनसरणिं निर्दिशति, तद्यथा "अथाधिविद्यम्। आचार्यः पूर्वरूपम्। अन्तेवास्युत्तररूपम्। विद्यासन्धिः। प्रवचनं सन्धानम्। इत्यधिविद्यम्[५]" इति।

छान्दोग्योपनिषदि नारदसनत्कुमारयोः संवादे नारदेन अधीतानां विविधविद्यानां समुल्लेखः दृश्यते, ते विषयाः भारतीयविद्यार्जने पाठ्यविषया आसन् इति ज्ञातुं शक्नुमः। "ऋग्वेदं भगवोऽध्येमि यजुर्वेदँ सामवेदमाथर्वणं चतुर्थमितिहासपुराणं पञ्चमं वेदानां वेदं पित्र्यँ राशिं दैवं निधिं वाकोवाक्यमेकायनं देवविद्यां ब्रह्मविद्यां भूतविद्यां क्षत्रविद्यां नक्षत्रविद्यां सर्पदेवजन-विद्यामेतद्भगवोऽध्येमि[६]"॥

अत्र चत्वारो वेदाः ऋग्यजुस्सामाथर्वनामानः, इतिहासः, पुराणानि, वेदानां वेदः, षड्सु वेदाङ्गेषु प्रधानं व्याकरणं, पितृश्राद्धकल्पः, गणितम्, दैवम्, निधिविद्या, वाकोवाक्यम्-तर्कविद्या, एकायनन्नीतिः राजनीतिः च, देवविद्या, ब्रह्मविद्या-वेदाङ्गविद्या, भूतविद्या (तत्त्वविद्या), क्षत्रविद्या, युद्धविज्ञानम्,

---

१ मुण्डकोपनिषद् 1.1.4-5
२ मनुस्मृति 2.20
३ याज्ञवल्क्यस्मृतिः, आचाराध्यायः – उपोद्घातप्रकरणम्, 1.3
४ मुण्डकोपनिषद् 1.2.12
५ तैत्तिरीयोपनिषद्, शिक्षावल्ली, अनुवाकसंख्या
६ छन्दोग्योपनिषत् 7.1.2

नक्षत्रविद्या-ज्यौतिषविद्या, खगोलविज्ञान, सर्पविद्या, देवविद्या, जनविद्या- विविधजनविद्या च सर्वा उल्लिखिताः सन्ति[१]। आधुनिककाले विद्याप्रपञ्चः सुविस्तृतः सूक्ष्मः अपि एतासु विद्याविधासु एव परिवर्तते।

इत्थं चरित्र्यशिक्षणे विद्याविधाने च भारतस्य, भारतीयानां चाग्रेसरत्वं चिरात् प्रवर्तते, तत्र विद्याग्रहणे गुरुकुलप्रणाली एव सर्वोत्कृष्टतया समादृता।

---

[१] term Veda also included the study of its six auxiliary sciences, the Science of correct pronunciation, Aphoristic literature guiding the performance of various rites and sacrifices, Grammar, Astronomy, Prosody and Etymology. The study of these auxiliary sciences had necessarily to precede the comprehension of the mcaningof the Vedas. ....According to one source, the Silpas or crafts were as follows: Holy tradition and secular law, Sankhya, Nyaya (Logic), Vaiseshika (Atomic theory of creation), Arithmetic, Music, Medicine, four Vedas, Puranas (Antiquities), Iti- hasas (History), Military Art, Poetry and Conveyancing. But this list includes the Vedasand many other subjects which cannot be termed aa crafts and seems to be very loosely given. A study of various references shows that the following crafts were taught in this university: Conveyancing or Law, Mathematics, Accountancy, Agriculture, Commercej Cattle breeding, Smithy, Carpentry, Medicine arid Surgery, Archery and allied Military arts. Astro? norriy, Astrology., Diviiiation, Ma^ic, Snake cl^afti^ring, Art of finding hidden treasures, Music, Dancing ' and Painting. It is obvious that the number eighteen need not be taken too literally. Universities in Ancient India, D G Apte, page no.12-13.
Along with instruction in the Buddhist doctrines Brahmanical sciences also used to be taught at this place. We find references to Brahmana students coming from the Gangetic plains to learn at this university. Over and above religious subjects, there was also instruction imparted in subjects like Niti (Political science. Statesmanship), Varta (Business, Agriculture), Administration. Theology, Law, Economics and Accountancy. In some cases students, after studying at this university were employed by kings for assisting in the government of their kingdom, Universities in Ancient India, D G Apte, page no.44.

प्राचीनभारतस्य गुरुकुलपरम्परा, ऋषिकुलपरम्परा च ।

महर्षेः वाल्मीकेः तमसा-तीरस्थितः आश्रमः (वर्तमानः चित्रकूटप्रदेशः), महर्षेः पराशरस्य सरस्वती-तीरदेशे आश्रमः (वर्तमानः हरियाणा-पश्चिमराजस्थानप्रदेशः), महर्षेः व्यासस्य कृष्णद्वैपायनस्य बदरिकाश्रमः (वर्तमानः बद्रीनाथः) महर्षेः वसिष्ठस्य ब्रह्मर्षिदेशे सरस्वत्याः समीपे कुरुक्षेत्रे स्थितः आश्रमः (वर्तमानः कुरुक्षेत्रप्रदेशः) महर्षेः विश्वामित्रस्य कुशिकदेशे गङ्गातीरे स्थितः आश्रमः (वर्तमानः बक्सर-बलिया क्षेत्रम्-बिहार-उत्तरप्रदेशः), महर्षेः कण्वस्य मालिनी-नदीतीरे स्थितः आश्रमः (वर्तमानः कोटद्वारसमे उत्तराखण्डः) महर्षेः गौतमस्य गोदावरीतीरे ब्रह्मगिरौ स्थितः आश्रमः (वर्तमानः नासिकप्रदेशः) महर्षेः भारद्वाजस्य प्रयागसमीपे स्थितः आश्रमः (वर्तमानः प्रयागराजः) महर्षेः अत्रेः चित्रकूटपर्वतप्रदेशे आश्रमः (वर्तमानः चित्रकूटः) महर्षेः अगस्त्यस्य विन्ध्य-दक्षिणप्रदेशे स्थितः आश्रमः (वर्तमानः ताम्रपर्णीतीरः, तिरुनेल्वेली तमिलनाडु), महर्षेः पिप्पलादस्य पिप्पलवनस्थितः आश्रमः (बुन्देलखण्डप्रदेशः), महर्षेः गार्ग्यस्य मिथिलापरिसरस्थः आश्रमः (उत्तरबिहारः), महर्षेः ताण्ड्यस्य सामवेदीयाश्रमः (अधुना मध्यदेशः) महर्षेः शुकाश्रमः अधुना बदरिकाश्रमपरम्परा उत्तराखण्डे) आचार्यस्य सान्दीपनेः आश्रमः अवन्तिकायां (वर्तमानस्थानम् उज्जयिनी (उज्जैन), मध्यप्रदेशः), महर्षेः जैमिनेः नैमिषारण्ये स्थितः आश्रमः (वर्तमानः सीतापुरप्रदेशः, उत्तरप्रदेशः), महर्षेः पाणिनेः शालातुरग्रामे स्थितः आश्रमः (वर्तमानः लाहोरप्रदेशस्य समीपे प्राचीनः गान्धारदेशः), महर्षेः शाण्डिल्यस्य कौशिकी-तीरप्रदेशः, (वर्तमानः उत्तरबिहार–नेपालसीमा), महर्षेः उद्दालकस्य आरुणेः पाञ्चालदेशे स्थितं गुरुकुलं (वर्तमानकाले पश्चिमउत्तरप्रदेशे), महर्षे याज्ञवल्क्यस्य मिथिलाश्रमः (वर्तमानः विदेहप्रदेशः, उत्तरबिहार-नेपाल), महर्षेः कपिलस्य सागरतीरस्थः आश्रमः (वर्तमानः गङ्गासागरः, पश्चिमबङ्गालः) महर्षेः कश्यपस्य कश्मीरदेशे नीलमततीरे आश्रमः (वर्तमानः कश्मीरघाटी) महर्षेः दुर्वाससः नर्मदातीरे तपोवनम् (वर्तमानः मध्यप्रदेशः) महर्षेः नारदस्य सनत्कुमारस्य नैमिषारण्ये तथा बदरिकाश्रमे आश्रमः (वर्तमानः सीतापुर (उ.प्र.) तथा, बद्रीनाथः), महर्षेः शौनकस्य आश्रमः, नैमिषारण्याधिष्ठितः शौनकाश्रमः (वर्तमानपरिचयः : सीतापुरजनपदः, उत्तरप्रदेशः), महर्षेः अंगिरसः सरस्वती-दृषद्वती-मध्यदेशः (हरियाणा-राजस्थानसीमा), महर्षेः भृगोः भृगुक्षेत्रे आश्रमः, (सरस्वती-तीरम्, वर्तमानपरिचयः : भृगुकच्छः (भरुच), गुजरात), महर्षेः पुलस्त्यस्य आश्रमः गन्धमादनपर्वत-प्रदेशे वर्तमानकाले हिमालयप्रदेशे (उत्तराखण्ड-नेपाल) प्रान्तयोः, महर्षेः मार्कण्डेयस्य आश्रमः नर्मदा-तटस्थितः मार्कण्डेयाश्रमः (वर्तमानकाले अमरकण्टक-मध्यप्रदेशः), महर्षेः मतङ्गस्य आश्रमः ऋष्यमूकपर्वतसमीपे (वर्तमानकाले हम्पीप्रदेशः, कर्नाटके), महर्षेः देवलस्य आश्रमः उत्तरापथे

(वर्तमानकाले पंजाब-गान्धारयोः), महर्षेः अष्टावक्रस्य आश्रमः मिथिलाप्रान्ते (वर्तमानकाले उत्तरबिहार-नेपालयोः), महर्षेः ऋष्यश्रृङ्गस्य आश्रमः अङ्गदेशीयवनप्रदेशे (वर्तमानकाले भागलपुरक्षेत्रम्, बिहारः), आचार्यस्य मेधातिथेः आश्रमः सरस्वती-तीरदेशे, (वर्तमानकाले ब्रह्मावर्तक्षेत्रम्) इति प्राचीनकाले अनेकानि गुरुकुलानि ऋषिकुलानि चासन्। तेषु तेषु आबहोः प्राचीनकालात् दृढा विद्याव्यवस्था आसीत्।

घटिकास्थानानि (घटिका) — प्राचीनभारतीयविद्याकेन्द्राणि

घटिकास्थानानि घटिकाः वा प्राचीनभारते उच्चस्तरीयशिक्षायाः प्रतिष्ठिताः संस्थाः आसन्। एतेषां केन्द्राणां शिलालेखीयसन्दर्भैः सह संक्षिप्तं विवरणम् अत्र प्रस्तूयते। एतेषु मुख्यतया वेदाः, वेदाङ्गानि, दर्शनशास्त्राणि, मीमांसा, व्याकरणम्, तर्कशास्त्रं च अध्याप्यन्ते स्म। विशेषतः दक्षिण-भारते घटिकाः ब्राह्मणानां विदुषां च आवास-अध्ययन-अध्यापन-केन्द्ररूपेण विख्याताः आसन्।

काञ्चीपुरस्य घटिका अतीव प्रसिद्धा आसीत्। पल्लवकालस्य शिलालेखेषु "काञ्ची–घटिका" इति स्पष्टः निर्देशः दृश्यते, यत्र नानाप्रदेशेभ्यः विदेशेभ्यश्च आगताः विद्वांसः अध्ययनार्थं निवसन्ति स्म। पल्लवेश्वरमहेन्द्रवर्मणः तथा नृसिंहवर्मणः च शिलालेखेषु घटिकायै दत्तानां दानानाम् उल्लेखाः सन्ति। **चिदम्बरम्, श्रीरङ्गम्, तञ्जावूरु, मदुरै** इत्यादिषु चोलकालिकशिलालेखेषु अपि "घटिका", "शालै" अथवा "ब्राह्मणविद्यास्थान" इत्यादयः शब्दाः प्रयुक्ताः दृश्यन्ते। चोलराजस्य राजेन्द्रचोलदेवस्य शिलालेखेषु शिक्षार्थं ब्राह्मणानां निर्वाहाय भूमिदानवृत्तयः निर्दिष्टाः सन्ति। भारतस्य विविधभागेषु **वलभी, नालन्दा, विक्रमशिला** इत्यादीनि प्राचीनानि विद्यास्थानानि महाविद्यालयरूपेण प्रसिद्धानि, यद्यपि "घटिका" इति शब्दः तत्र न्यूनतया प्रयुक्तः। तथापि तेषां शिलालेखेषु गुरुकुलरूपा बौद्धसंघरूपा च शिक्षाप्रणाली स्पष्टा भवति।

भारतबाह्येषु प्रदेशेषु अपि भारतीयशिक्षापरम्परायाः प्रभावः दृश्यते। **कम्बोज (कम्बुजदेश), जावा, काम्बोडिया, थाईलैंड, वियतनाम, बाली, श्रीविजय** इत्यादिषु देशेषु प्राप्तेषु संस्कृत-शिलालेखेषु आश्रमः, विद्यास्थानम्, ब्राह्मणाधिवासः इत्यादीनाम् उल्लेखाः सन्ति, ये भारतीय-घटिकापरम्परायाः प्रसारं सूचयन्ति। कम्बुजदेशीयेषु शिलालेखेषु वेदाध्ययन-ब्राह्मणसंरक्षण-दानव्यवस्था च स्पष्टतया निरूपिता दृश्यते।

एवं घटिकास्थानानि न केवलं शिक्षाकेन्द्राणि आसन्, अपि तु भारतीयबौद्धिकपरम्परायाः संरक्षणस्य संवर्धनस्य च प्रमुखाः आधारस्तम्भाः आसन्, येषां प्रमाणं शिलालेखेषु अद्यापि सुरक्षितम् अस्ति।

प्राचीनानि विश्वविद्यालया सदृशामि केन्द्राणि

तक्षशिलाविद्यास्थानम् नालन्दाविद्यास्थानम् विक्रमशिलविद्यास्थानम्, वलभीविद्यास्थानम्, पुष्पगिरिविद्यास्थानम्, ललितगिरिविद्यास्थानम्, पुरी-ब्रह्मपुरविद्यास्थानम्, जगद्दलविद्यास्थानम्, ओदन्तपुरीविद्यास्थानम्, सोमपुरविद्यास्थानम्, श्रीपत्तनविद्यास्थानम्, मान्यखेट-विद्यास्थानम्, काश्मीरक-अवन्तिपुरविद्यास्थानम्, काश्मीर-शारदाविद्यास्थानम्, अवन्तिका-विद्यास्थानम्, वाराणसीविद्यास्थानम्, काञ्चीविद्यास्थानम्, कंतलूर-शाला, नागार्जुनविद्यापीठम्,, धारानगरीयविद्यास्थानम्, धारेश्वरविद्यास्थानम् इत्येतत्-प्रभृतिभिः नामभिः प्रथितानि आधुनिकविश्वविद्यालयसदृशानि आवासीयानि विद्यास्थानानि आसन् इति, तत्र च विद्यामधिजिगांसवः छात्राः चीन-तिब्बत-नेपाल-सुवर्णभूमि(थाईलेंड)-एशियामाईनर्-गान्धार-ताष्केण्ट-श्रीलंका-प्रभृतिभ्यः नानाप्रदेशेभ्यः भारतस्य विविधप्रदेशेभ्यः च विद्यमकरन्दलोलुपाः छात्रमरन्दाः समायान्ति स्म[१] । तत्र छात्रेषु लौकिक्यः अलौकिक्यश्च विद्याः संक्राम्यन्ते स्म इति ऐतिहासिकप्रामाण्य-चिन्तनेन अद्यापि लेख्य प्रमाणानि उपलभामहे ।

"अविद्यया मृत्युं तीर्त्वा विद्यया अमृतमश्नुते" इति उपनिषदाघोषं कार्यरूपं नीतवद्भिः विद्याचिन्तकैः राजभिः तदुपदेशकैः आचार्यैश्च अद्यतनविश्वविद्यालयप्रत्नरूपाणि आधुनिक-विश्वविद्यालयसदृशानि विद्यास्थानानि स्थापितान्यासन् ।

---

१ ....the students who came to learn in ancient Indian universities were approximately sixteen to twenty years of age. Taksha§ila was so well known for its teachers that hundreds of students went to this place in search of knowledge, leaving aside the comforts and safety of their home. Their parents' sacrifice in sending them to this place was indeed great, particularly when one takes into consideration the risk involved in long journeys in those days when travel was slow, dangerous and uncertain. Numerous references show that students in hundreds used to flock to this city from distant places like Banaras, Rajagrha, Mithila, Ujjain, Koiala, Madhya Desa and from the Kuru Kingdoms in the north. Takshasila was thus the intellectual capital of India, a central university that exercised suzerainty over the world of letters in India. Universities in Ancient India, D G Apte, page no.11

पारम्परिक-विश्वविद्यालयानां स्वरूपम्-

तत्र हर्षचरिते बाणभट्टः दिवाकरमित्रस्य आश्रमपदं वर्णयन् पारम्परिकं विश्वविद्यालयसदृशं विद्यापीठं विद्यास्थानं वा वर्णयति । तथा हि –

> *तेषां तरूणां मध्ये नानादेशीयैः नानास्थानेषु स्थाणूनाश्रितैः शिलातलेषूपविष्टैर्लताभवनान्यावसद्भिररण्यानी-निकुञ्जेषु निलीनैर्विटपच्छायासु निषण्णैः तरुमूलानि निषेवमाणैर्वीतरागैरार्हतैर्मस्करिभिः श्वेतपटैः, पाण्डुर-भिक्षुभि-र्भागवतैर्वर्णिभिः केशलुञ्चनैः कापिलैर्जैनैर्लोकायतिकैः काणादैरौपनिषदैरैश्वरकारणिकैः, कारन्धमिभिर्धर्मशास्त्रिभिः, पौराणिकैः, साप्ततन्तवैः, शाब्दिकैः, पाञ्चरात्रिकैरन्यैश्च,* **स्वान् स्वान् सिद्धान्तान् शृण्वद्भिरभियुक्तैः, चिन्तयद्भिश्च प्रत्युच्चरद्भिश्च संशयानैश्च निश्चिन्वद्भिश्च व्युत्पादयद्भिश्च विवदमानैश्च अभ्यसद्भिश्च व्याचक्षाणैश्च** शिष्यतां प्रतिपन्नैर्दूरादेवावेद्यमानम् - --------दिवाकरमित्रमद्राक्षीत्[१]।

अत्र प्राचीनकालिकानां नानाशास्त्रचिन्तनविश्वविद्यालयानां रूपं साक्षत्कृतं भवति। ***"स्वान् स्वान् सिद्धान्तान् शृण्वद्भिरभियुक्तैः, चिन्तयद्भिश्च प्रत्युच्चरद्भिश्च संशयानैश्च निश्चिन्वद्भिश्च व्युत्पादयद्भिश्च विवदमानैश्च अभ्यसद्भिश्च व्याचक्षाणैश्च"*** इत्यनेन ज्ञानसंक्रमणप्रविधयः अपि सुनिर्दिष्टा इति ज्ञायते।

दिवाकरमित्रस्य आश्रमः दूरात् एव दृष्टिगोचरः आसीत्, यतः सः केवलं निवासस्थानं न, अपि तु विद्यानां महत् केन्द्रम् आसीत्। तस्मिन् आश्रमे बहवः तरुणाः विद्याभ्यासे निरताः आसन्। तेषु केचित् नानादेशीयाः आसन्, अन्ये विविधप्रदेशेभ्यः आगताः आसन्, केचित्तेषु शिलातलेषु उपविष्टाः आसन्, केचित् वृक्षच्छायासु निषण्णाः आसन्, अन्ये लताभवनानि आश्रित्य अरण्यनिकुञ्जेषु निलीनाः आसन्, अपरे तरुमूलानि सेवमानाः शान्तचित्ताः आसन्।

तेषां मध्ये वीतरागाः संन्यासिनः, श्वेतपटधारिणः अर्हतः, पाण्डुरवसनधारिणः भिक्षवः, भागवतमतानुयायिनः, वर्णिनः ब्रह्मचारिणः, बौद्धाः केशलुञ्चनाः, कापिलाः, जैनाः, लोकायत-दर्शनानुयायिनः, काणाददर्शनविशेषज्ञाः, औपनिषदः, ईश्वरकारणवादिनः, धर्मशास्त्रेषु निपुणाः, पौराणिकाः, सांख्यदर्शनानुयायिचिन्तकाः, शाब्दिकाः वैयाकरणाः, पाञ्चरात्रमतावलम्बिनः च अन्ये अपि बहवः पण्डिताः आसन्। ते सर्वे स्वं स्वं सिद्धान्तं शृण्वन्तः, स्वाध्यायं कुर्वन्तः, अन्येषां मतानि चिन्तयन्तः, तानि प्रत्युच्चरन्तः, तेषु उत्पन्नान् संशयान् निवारयन्तः अर्थं निश्चिन्वन्तः, शिष्यान्

[१] हर्षचरितम्, अष्टमः उच्छ्वासः

व्युत्पादयन्तः, परस्परं विवदमानाः, अभ्यासं कुर्वन्तः, व्याख्यानं कुर्वन्तः च दृश्यन्ते स्म। बहवः शिष्याः गुरुत्वेन तान् स्वीकृत्य विद्यां गृह्णन्ति स्म। एवं विद्यानां चर्चया, तर्कैः, विचारैः, विवादैः, अध्ययनाध्यापनैः च परिपूर्णः सः आश्रमः दूरात् एव प्राचीनकालिकः महाविद्यालय इव प्रकाशपथम् अवतीर्णः आसीत्। तेन एव दिवाकरमित्रस्य आश्रमः प्राचीनं महत् शिक्षाकेन्द्रम् इति ज्ञायते स्म।

दिवाकरमित्रस्य आश्रमे शिक्षा गुरुकुलपरम्परया प्रवर्तते स्म, यत्र गुरुशिष्ययोः साक्षात् संवादः, सहैव आवासः, प्रतिदिनं साक्षादध्ययनम्, आचरण-शिक्षणं च प्रधानानि आसन् । आधुनिक-पद्धत्यां विद्यालय-विश्वविद्यालय-कक्ष्याभ्यन्तरे नियोजिता केवलं लौकिकी व्यवस्था दृश्यते, यत्र शिक्षकः पाठ्यक्रमानुसारं शिक्षयति, शिष्याः श्रवणलेखनपरीक्षाभिः मूल्याङ्कनस्य विषया भवन्ति। प्राचीनपद्धत्याम् अध्ययनं तर्कविवादैः, प्रत्यक्षसंवादैः, प्रश्नोत्तरैः, चिन्तन-मनन-निदिध्यासनैः च सम्पन्नं भवति स्म, आधुनिकपद्धत्यां तु पाठ्यपुस्तकाध्ययनम्, प्रस्तुतीकरणम्, प्रकल्पकार्याणि, डिजिटल्-उपकरणप्रयोगः च अधिकं दृश्यते।

आश्रमे बहुविधदर्शनानां समागमः आसीत्, यत्र विविधसिद्धान्ताः परस्परं तुलनापूर्वकं चर्च्यन्ते स्म, विद्वांसः विवदन्ते स्म, समालोचयन्ति स्म च, आधुनिकशिक्षायाम् अपि अन्तर्विषयकाध्ययनं (interdisciplinary learning) दृश्यते, बहुविषयकाध्ययनं च दृश्यते किन्तु तत्र प्रत्यक्षजीवनानुभवप्राप्तिः नास्ति, सहैव आवासः अपि नास्ति। प्राचीनशिक्षायां शिष्यस्य चारित्रिकविकासः, संयमः, विनयः, गुरुभक्तिः, आत्मानुशासनं च शिक्षायाः मूलं आसीत्, आधुनिकशिक्षायां तु कौशलविकासः, व्यावसायिकयोग्यता, प्रमाणपत्रप्राप्तिः, उद्योग (रोजगार) सम्बद्धता च प्रधानानि भवन्ति।

इत्थं प्राचीनपद्धतिः मानवान्तरशक्तिसंवर्धिका, अन्तःकरणपरिष्करण-व्यक्तित्व-निर्माणकेन्द्रिता च आसीत्, आधुनिकपद्धतिः तु बाह्यकौशलविकासकेन्द्रिता अस्ति, किन्तु यदि उभयोरपि समन्वयः क्रियते, तर्हि शिक्षा पूर्णा, सन्तुलिता, मानवोन्नयनकरी च भवेत्।

इत्थमेव, बाणभट्टः क्रन्तदर्शी कविः कादम्बर्याम् अधुना सर्वत्र दृश्यमानस्य आधुनिक-विश्वविद्यालयस्य चित्रणमप्युपस्थापयति ।

आधुनिकविश्वविद्यालयस्य स्वरूपम्

कादम्बर्यां बाणभट्टः कथयति यत् तारापीडः पुत्रस्य चन्द्रापीडस्य विद्याग्रहणाय विद्यामन्दिरमकारयत् । तत्र च विद्याः, कलाः, शिल्पादिकं च शिक्ष्यते स्म इति । क्रान्तदर्शिनः

कवेः बाणभट्टेन कृतः आधुनिकविश्वविद्यालयसमरूपः एषः उल्लेखः कादम्बर्यां कृतः स्मरणीयः । यथा हि-

तारापीडो व्यासङ्गविघातार्थं बहिर्नगरात् अनुशिप्रमर्धक्रोशमात्रायामम्, अतिमहता तुहिनगिरिशिखरमालानुकारिणा सुधाधवलितेन प्राकारमण्डलेन परिवृतम्, अनुप्राकार-माहितेन महता परिखावलयेन परिवेष्टितम्, अतिदृढकपाट-संपुटम्, उद्घाटितैकद्वारप्रवेशम्, एकान्तोपरचित-तुरङ्गवाह्यालीविभागम्, अधःकल्पितव्यायामशालम्, अमरागाराकारं विद्यामन्दिरमकारयत्। सर्वविद्याचार्याणां च संग्रहे यत्नमतिमहान्तमन्वतिष्ठत्।

तत्रस्थं च तं केसरिकिशोरकमिव, पञ्जरगतं कृत्वा प्रतिषिद्धनिर्गमम्, आचार्यकुलपुत्रप्राय-परिजनपरिवारम्, अपनीताशेषशिशुजनक्रीडाव्यासङ्गम्, अनन्यमनसम्, अखिलविद्योपादानार्थमाचार्येभ्यश्चन्द्रापीडं शोभने दिवसे वैशम्पायनद्वितीयमर्पयाम्बभूव। चन्द्रापीडोऽप्यनन्यहृदयतया तथा यन्त्रितो राज्ञाऽचिरेणैव यथास्वमात्मकौशलं प्रकटयद्भिः पात्रवशादुपजातोत्साहैराचार्यैरुपदिश्यमानाः सर्वा विद्या जग्राह। मणिदर्पण इवातिनिर्मले तस्मिन् संचक्राम सकलः कलाकलापः। तथा हि- पदे, वाक्ये, प्रमाणे, धर्मशास्त्रे, राजनीतिषु, व्यायामविद्यासु, चापचक्रचर्मकृपाणशक्तितोमरपरशुगदाप्रभृतिषु सर्वेष्वायुधविशेषेषु, रथचर्यासु गजपृष्ठेषु, वीणा-वेणुमुरजकांस्यतालदर्दुरपुट-प्रभृतिषु वाद्येषु, भरतादिप्रणीतेषु नृत्तशास्त्रेषु, नारदीयप्रभृतिषु गान्धर्ववेदविशेषेषु, हस्तिशिक्षायाम्, तुरङ्गवयोज्ञाने, पुरुषलक्षणे, चित्रकर्मणि, पत्रच्छेद्ये, पुस्तकव्यापारे, लेख्यकर्मणि, सर्वासु द्यूतकलासु, गान्धर्वशास्त्रेषु, शकुनिरुतज्ञाने, ग्रहगणिते, रत्नपरीक्षासु, दारुकर्मणि, दन्तव्यापारे,वास्तुविद्यासु, आयुर्वेदे, यन्त्रमन्त्रप्रयोगे, विषापहरणे, सुरङ्गोपभेदे, तरणे, लङ्घने, प्लुतिषु, इन्द्रजाले, कथासु, नाटकेषु, आख्यायिकासु, काव्येषु, महाभारतपुराणेतिहासरामायणेषु, सर्वलिपिषु, सर्वदेशभाषासु, सर्वसंज्ञासु, सर्वशिल्पेषु, छन्दस्सु, अन्येष्वपि कलाविशेषेषु परं कौशलमाप[१]।"

चन्द्रपीडः बाल्य एव पदेषु वाक्ये च सुशिक्षितः आसीत् तथा प्रमाणविचारे धर्मशास्त्रे राजनीतिषु च गाम्भीर्ययुक्तं ज्ञानं प्राप्तवान्। सः व्यायामविद्यासु नित्याभ्यासेन दृढशरीरः अभवत् तथा चापचक्रचर्मशक्तिगदाप्रकृपाणतोमरपरशुभृतिषु सर्वेषु आयुधेषु विशिष्टां निपुणतां दर्शितवान्। रथचर्यासु गजपृष्ठेषु च तस्य कौशलं प्रशंसनीयं आसीत्।

---

[१] कादम्बरीकथामुखे पूर्वभागः,(Nirnayasagar Ed. P.No.167-169)

पदे इति शब्दः व्याकरणशास्त्रस्य शब्दस्वरूपस्य च ज्ञानं सूचयति। वाक्ये इति मीमांसाया-, वाक्यरचनाया अर्थबोधस्य च ज्ञानं निर्दिशति। **प्रमाणे** इति न्यायवैशेषिकशास्त्रं प्रत्यक्षानुमानादिकं च संसूचयति। **धर्मशास्त्रे** इति आचारविधानं कर्तव्याकर्तव्यनिर्णयं च बोधयति। **राजनीतिषु** इति अर्थशास्त्रं राज्यपालनकलां नीतिनिर्णयं प्रजापालनविद्यां च अभिदधत्ते। **व्यायामविद्यासु** इति शरीरबलस्वास्थ्यवर्धनविद्यां, चापः इति धनुर्विद्यां, **चक्रं** सुदर्शनादिकं परिभ्रमणशीलम् आयुधं च बोधयति। **चर्म** इति ढालः, **कृपाणः** खड्गः, **शक्तिः** भालप्रायम् आयुधम्। **तोमरः** दीर्घशूलः, **परशुः** कुठारः, **गदा** दण्डाकारं आयुधम्। **रथचर्या** इति रथचालनकौशलम्। **गजपृष्ठेषु** इति हस्त्यारोहविद्यासंसूचनं क्रियते।

सः वीणावेणुमुरजकांस्यतालदर्दुरपुटप्रभृतिषु वाद्येषु लयतालस्वरज्ञानसम्पन्नः आसीत् तथा भरतादिप्रणीतेषु नृत्तशास्त्रेषु नारदीयप्रभृतिषु च गान्धर्ववेदविशेषेषु सम्यगधिगतविद्यः अभवत्। हस्तिशिक्षायां तुरङ्गवयोज्ञाने पुरुषलक्षणे च सः अनुभवी आसीत्।

वीणा तन्त्रीवाद्यम्, **वेणुः** वंशवाद्यम्। मुरजः भेरीभेदः, **कांस्यतालः** धातुतालवाद्यम्। **दर्दुरः** भेकसदृशशब्दकृद्वाद्यम्, पुटः लघुवाद्यविशेषः। **नृत्तशास्त्रेषु** इति नृत्याङ्गभावलयसंबन्धविद्या। **गान्धर्ववेदः** इति गीतवाद्यनृत्यसमन्वितं शास्त्रम्। **हस्तिशिक्षा** इति गजानां पालनप्रशिक्षणविद्या। **तुरङ्गवयोज्ञानम्** इति अश्वपालनस्वभावज्ञानम्। **पुरुषलक्षणम्** इति मनुष्यस्य शरीरस्वभावचिह्नज्ञानम्।

दारुकर्म इति काष्ठशिल्पम्। **दन्तव्यापारः** इति हस्तिदन्तादिवाणिज्यम् इदानीं तन्निषिद्धम्। **वास्तुविद्या** इति भवननिर्माणशास्त्रम्। **आयुर्वेदः** इति मनोदेहस्वास्थ्यरक्षणचिकित्साशास्त्रम्। **यन्त्रमन्त्रप्रयोगः** इति उपकरणविद्या मन्त्रसाधना च। **विषापहरणम्** इति विषनिवारणविद्या। **सुरङ्गोपभेदः** इति भूमिगतमार्गनिर्माणकला।

चन्द्रपीडः चित्रकर्मणि पत्रच्छेद्ये पुस्तकव्यापारे लेख्यकर्मणि च अत्यन्तं कुशलः आसीत् तथा सर्वासु द्यूतकलासु गान्धर्वशास्त्रेषु शकुनिरुतज्ञाने ग्रहगणिते रत्नपरीक्षासु च विवेकपूर्णं ज्ञानं धारयामास। सः दारुकर्मणि दन्तव्यापारे वास्तुविद्यासु आयुर्वेदे यन्त्रमन्त्रप्रयोगे विषापहरणे सुरङ्गोपभेदे च प्रवीणः आसीत्।

चित्रकर्म इति रेखाचित्रनिर्माणविद्या। **पत्रच्छेद्यं** इति पत्रे अलङ्काररूपेण छेदनकला। पुस्तकव्यापारः इति ग्रन्थविक्रयसंरक्षणव्यवहारः। **लेख्यकर्म** इति लेखनविद्या। **द्यूतकलाः** इति क्रीडाविशेषाः। **शकुनिरुतज्ञानम्** इति पक्षिशब्दादिभिः शुभाशुभनिर्णयः। **ग्रहगणितम्** इति ग्रहाणां गत्यादिगणनविद्या। **रत्नपरीक्षा** इति मणीनां गुणदोषनिर्णयः।

तरणे लङ्घने प्लुतिषु इन्द्रजाले च चन्द्रापीडस्य तस्य अद्भुतं सामर्थ्यम् आसीत् तथा कथासु नाटकेषु आख्यायिकासु काव्येषु च सः रसज्ञः अभवत्। महाभारतपुराणेतिहासरामायणेषु सर्वलिपिषु सर्वदेशभाषासु सर्वसंज्ञासु छन्दस्सु अन्येष्वपि कलाविशेषेषु च चन्द्रापीडः सर्वतोमुखविद्याविशारदः आसीत्।

तरणम् इति जलतरणकौशलम्। **लङ्घनम्** इति उन्नतस्थानात् कूर्दनकला। **प्लुतिः** इति दीर्घोच्चलनप्रकारः। **इन्द्रजालम्** इति मायाकौशलम्। **आख्यायिका** इति दीर्घकथारूपो ग्रन्थः। **काव्यम्** इति रसालङ्कारयुक्तं रमणीयं साहित्यम्। **इतिहासः** इति पूर्ववृत्तवर्णनम्। **सर्वलिपयः** इति नानाविधलेखनपद्धतयः। **सर्वदेशभाषाः** इति भिन्नभिन्नप्रदेशेषु प्रचलिताः भाषाः। **छन्दांसि** इति काव्यवृत्तनियमाः। **कलाविशेषाः** इति विविधाः कौशलविद्याः।

अत्र आधुनिककालिकस्य नानाविद्याप्रवर्तकस्य लौकिकविद्या-विश्वविद्यालयस्य रूपं साक्षत्कृतं भवति। सत्यपि इत्थं, इटली-देशीयं बोलोना-विश्वविद्यालयमेव [Universita Bologna, Italy established in 1080A.D.] विश्वमण्डलस्य प्रथमं विश्वविद्यालयं, विश्वविद्यालयपदेन सङ्केतितं च मनुते सर्वः अपि इतिहासविशेषज्ञः। तादृशानां दृष्टिपरिष्कारः सर्वथा आवश्यकः विद्यते।

विश्वेतिहासे विश्वविद्यालयनिर्मितौ प्रथमस्थानं कस्य देशस्य?

विश्वेतिहासे विश्वविद्यालयनिर्मितौ प्रथमस्थानं कस्येति प्रश्ने यदा प्रामाणिकैः शिलालेखैः, राजाज्ञाभिः, यात्रावृत्तान्तैः च सम्यगालोचनं क्रियते, तदा स्पष्टं दृश्यते यत् एतत् श्रेयः **प्राचीनं भारतम् एव प्राप्नोति इति।**

प्राचीनभारते विद्या न केवलं सामाजिकी वैयक्तिकी वा प्रयत्नरूपा आसीत्, न च केवलं पाण्डित्यगोष्ठीपर्यन्तं सीमिता विद्या, अपि तु **राजधर्मस्य अनिवार्यम् अङ्गम्** इति प्रतिष्ठिता आसीत्। मौर्यसम्राजः **अशोकस्य** शिलालेखेषु (ईसा-पूर्व-तृतीयशताब्दी) धर्मप्रचारः, उपदेशः, संवादः, संयमः च राज्यनीतेः अविभाज्यभागत्वेन उद्घोषिताः आसन् । एते लेखाः प्रत्यक्षतया "विश्वविद्यालय" शब्दं न प्रयुञ्जते, तथापि **संस्थागतविद्यायाः संरक्षणं संवर्धनं च राज्यकर्तव्यत्वेन** प्रतिपादयन्ति।

एषा नीतिः गुप्तकाले परिपक्वतां प्राप्नोति, यदा **कुमारगुप्तप्रथमेन स्थापितः नालन्दामहाविहारः** इतिहासे प्रथमं **पूर्णतः आवासीयं, राज्यपोषितं, बहुविषयात्मकं च उच्चशिक्षाकेन्द्रम्** इति समुदेति। चीनी यात्री **ह्वेनसाङ्गः** (Xuanzang) स्पष्टतया वर्णयति यत् नालन्दायै शताधिकग्रामाणां राजस्वं प्रयुक्तम् आसीत्, येन आचार्याणां, विद्यार्थिनां, पाठ्यक्रमस्य, ग्रन्थालयस्य च निर्वाहः निरन्तरं क्रियते स्म। इदं तथ्यं न केवलं विद्या-संस्थास्थापनां सूचयति, अपि तु **स्पष्टां, दीर्घकालिकीं, लेख्यरूपेण प्रमाणितां विश्वविद्यालय-नीतिम्** अपि दर्शयति।

काले काले ग्रीकदेशे प्लेटो महोदयस्य अकादेमी, अरस्तोः लाइसीयम् इत्यादीनि यद्यपि दार्शनिकदृष्ट्या महत्त्वपूर्णानि आसन्, तथापि तानि **न राज्यस्थापितानि, न सार्वजनिकराजकोष-पोषितानि, न च तदानीं तत्तद्राज्य-राष्ट्रियशिक्षानीतेः अंशाः** आसन्। मध्ययुगे यूरोपे ऑक्सफोर्ड्–कैम्ब्रिज् इत्यादयः विश्वविद्यालयाः आचार्य-विद्यार्थिसंघरूपेण उद्भूताः; राजाज्ञाः तेषां संरक्षणाय स्वतन्त्रतायै च प्रदत्ताः, न तु समाजस्य सर्वाङ्गीणशिक्षायै स्पष्टनीतिरूपेण।

एवमेव **अमेरिकादेशे** हार्वर्ड् (1650), जेफर्सन्-विरचितं वर्जिनिया-विश्वविद्यालयम् (1819), मोरिल्-अधिनियमः (1862) इत्यादयः विश्वविद्यालयनीतेः स्पष्टप्रस्तावाः अत्यन्तं उत्तरकाले एव दृश्यन्ते—नालन्दात् सहस्रवर्षाधिकानन्तरम्।

अतः शिलालेखप्रमाणैः, राजदानपत्रैः, संस्थागतनिरन्तरतया, आवासीयव्यवस्थया, बहुविषय-पाठ्यक्रमेण, स्थिरराजकोषपोषणेन च समन्वितं यत् प्रमाणं लभ्यते, तस्य आधारेण निःसंशयं वक्तुं शक्यते यत्— **विश्वेतिहासे विश्वविद्यालय-नीतेः प्रथमं सुस्पष्टं, राज्यप्रणीतं, संस्थागतं च प्रतिपादनं प्राचीनभारते एव अभवत्।**

नालन्दा तक्षशिला च केवलं प्राचीनविश्वविद्यालये न स्तः, अपि तु **विद्याया राज्यकर्तव्यत्व-रूपेण संस्थापनेन इतिहासे अद्वितीयम् आदर्शं स्थापयतः,** यत् आधुनिकविश्वे अतीव विलम्बेन एव अनुकरणीयं जातम्। अस्मिन् शिलालेखे कदम्बकालिक-वेद-केन्द्रितायाः शिक्षाव्यवस्थायाः प्रमाणम् उपलभ्यते। एषा घटिका-परम्परा अग्रे सर्वत्र प्रवर्तिता, सर्वविद्यास्थान-रूपेण च घटिकाः प्रवर्तिता अभूवन्। दक्षिणभारते कदम्ब-चालुक्य-पल्लव-चोलप्रभृतिषु राजवंशेषु घटिका-शालै-वेदविद्यास्थान-परम्परा अविच्छिन्ना आसीत् सा शिलालेखप्रमाणैः सुस्पष्टा च दृश्यते[१]।

---

[१] *दक्षिणभारते घटिकास्थानसम्बद्धाः शिलालेखीयसन्दर्भाः (पल्लव–चोल–कदम्ब–बादामीचालुक्यकालः)*

- काञ्चीपुरघटिका (पल्लवाः), पल्लवकालः (ई. 6–8 शताब्दी), काञ्चीपुरम्,
- कैलासनाथमन्दिरशिलालेखाः (पल्लवाः), नरसिंहवर्मन्–राजसिंहकालः (ई. 7–8 शताब्दी)
- तिरुवल्लम्–वीरट्टानेश्वरशिलालेखः (पल्लवाः), उत्तरपल्लवकालः (ई. 8 शताब्दी)
- चिदम्बरम्–नटराजमन्दिरशिलालेखाः (चोलाः), प्रारम्भिक–चोलकालः (ई. 9–10 शताब्दी)
- श्रीरङ्गम्–रङ्गनाथमन्दिरशिलालेखाः (चोलाः), मध्य–चोलकालः (ई. 10–11 शताब्दी)
- तञ्जावूरु–बृहदीश्वरमन्दिरशिलालेखाः (चोलाः), राजराजचोलदेवकालः (ई. 10–11 शताब्दी)
- गङ्गैकोण्डचोलपुरशिलालेखाः (चोलाः), राजेन्द्रचोलदेवकालः (ई. 11 शताब्दी)
- कदम्ब–बादामीचालुक्यपरम्परा (अत्यावश्यकसन्दर्भाः)
- तालगुप्प(ण्ड)शिलालेखः — मयूरशर्मा (कदम्बः)। अस्मिन् शिलालेखे कदम्बकालिक-वेद–केन्द्रितायाः शिक्षाव्यवस्थायाः प्रमाणम् उपलभ्यते। एषा घटिका–परम्परा अग्रे सर्वत्र प्रवर्तिता।
- ऐहोळे–प्रशस्तिः (बादामी चालुक्यकाले), पुलकेशिन् द्वितीयकालः (ई. 7 शताब्दी)
- बादामी–पट्टदकल–शिलालेखाः (चालुक्यकाले)

उपसंहारः

अनादिनिधना नित्या वेदमयी या वाग् ब्रह्मणो निःश्वासरूपेण प्रवृत्ता, सा एव अस्माकं सर्वविद्याप्रणाल्याः मूलम्। उपनिषद्भिः पराविद्याऽपराविद्ययोः समुचितसमन्वयः प्रदर्शितः, येन मानवत्वस्य परिपाकः, न केवलं जीविकोपार्जनम्, अपि तु अमृतत्वप्राप्तिः साध्यते। गुरुकुल-ऋषिकुल-घटिकास्थान-प्राचीनविश्वविद्यालयपरम्परासु चरित्रनिर्माणप्रधानः, तर्कसंवादविवाद-समन्वितः, अन्तःकरणपरिष्कारकः च शिक्षामार्गः आसीत्, यः मानवस्य सर्वाङ्गीणविकासाय प्रतिष्ठितः। शिलालेख-इतिहास-यात्रावृत्तान्तप्रमाणैः ज्ञायते यत् भारतभूमौ संस्थागतविद्याया राजाश्रयः, आचार्यपरम्परा, आवासीयशिक्षा, बहुविषयकचिन्तनम्, अन्ताराष्ट्रियविद्यार्थिसङ्गमः च बहुपूर्वमेव व्यवस्थितः आसीत्; अतः विश्वविद्यालयकल्पनायाः आद्यं रूपं प्राचीनभारते एव अवतारितम् इति निःसंशयं प्रतिपद्यते।

ऋषीणां गुरुकुलानि केवलं अक्षर-शिक्षास्थानानि न, अपि तु वेदाध्ययन-अनुसन्धान-चरित्रनिर्माण-समाजसंस्काराणां केन्द्राणि, विद्यासंरक्षणकेन्द्राणि चासन्। अस्याः परम्परायाः माध्यमेन एव भारतस्य श्रुति-स्मृति-दर्शन-विज्ञान-परम्परा अक्षुण्णा अभवत्, ज्ञानविज्ञानयोः भारतं विश्वगुरुः इति विश्वस्मिन् विश्वे प्रथितं चाभवत्।

अद्यतनकालेऽपि यदि परम्परागतगुरुकुलमार्गस्य आन्तरिकमूल्यशिक्षा आधुनिकविज्ञान-कौशलैः सह समन्वीयेत, तर्हि शिक्षा न केवलं प्रमाणपत्रप्रदा, अपि तु मनुष्यनिर्माणकरी, संस्कृतिसंरक्षिका, लोकहितप्रवर्तिका च भविष्यति। तस्मात्— विद्यया अमृतत्वम्, लौकिक्याऽविद्यया जीवनव्यवहारः, उभयसमन्वितया पूर्णमानवता, मानवेषु संस्कारः इति एष वेदविद्यामूलकः भारतीयशिक्षादर्शनस्य शाश्वतिकः विश्वव्यापी सन्देशः चिरं विलसति।

विरूपाक्ष वि. जड्डीपाल्

सचिवः,

महर्षिसान्दीपनिराष्ट्रियवेदविद्याप्रतिष्ठानम्, उज्जयिनी

उज्जैन (म.प्र.)

अङ्क- ३४
जुलाई - दिसम्बर २०१९

वेदविद्या
ISSN-२२३०-८९६२
UGC 'CARE' list Sl.No. 97

वेद में योग विद्या

डॉ. कुञ्जदेव मनीषी

मनुष्य जीवन क लक्ष्य ईश्वर को प्राप्त करना और अन्यों को प्राप्त करवाना है। इस उद्देश्य की सार्थकता योग से सम्भव है। वेदों में योग शब्द लगभग ३० बार आया है। योगः योगम, योगाय, योगे, योगेः आदि अनेक रूपों में चारों वेदों मे यह शब्द आया है।

इसके अतिरिक्त ऋग्वेद में ४ बार -

१. पाहि क्षेम उत योगे वर नो यूयं।[१]

२. शं नः क्षेमे शमु योगे नो अस्तु यूयं।[२]

३. इन्द्रः क्षेमे योगे हव्य इन्द्रः।[३]

४. योगक्षेमं व आदायाहं भूयासमुत्तमः।[४]

तथा यजुर्वेद अथर्ववेद में एक-एक बार-

योगक्षेमो नः कल्पताम।[५]

योगं प्र पद्ये क्षेमं च क्षेमं प्र पद्ये योगं च।[६]

वेद तो शुद्ध कर्म, स्तुति, प्रार्थना और अधिक से अधिक उपासना को आदर्श देते हैं।

योग शब्द का भाष्य करते हुए यद्यपि महर्षि दयानन्द ने कभी योग शब्द को पातञ्जल प्रयुक्त अर्थ में स्वीकार नहीं किया है। किन्तु भिन्न-भिन्न स्थानों पर कई शब्दों का अर्थ करते हुए कई स्थानों पर भावार्थ में अत्यन्त स्पष्ट रूप से पातञ्जल अर्थ में योग शब्द को स्वीकार किया है। कुछ उदाहरण नीचे दिये जाते हैं -

---

१ ऋक् ७.५४.३
२ ऋक्. ७.८६.८
३ ऋक्. १०.८९.१०
४ ऋक्. १०.१६६.५
५ यजु. २२.२२
६ अथर्व. १९.८.२

१. यजुर्वेद् २३-५ में युञ्जन्ति का अर्थ दिया है - **योगाभ्यासेनान्तर्यामिणं परमात्मानं स्वमात्मना युञ्जते।**[१]

अर्थात् अन्तर्यामी परमात्मा को योगाश्यास के द्वारा अपनी आत्मा से जोडते हैं।

२. यजु. २३-२ के भावार्थ में लिखा है - **यत सर्वत्र पूर्णं ब्रह्मास्ति तद्योगाभ्यासेन विज्ञाय सर्वे उपासीरन।**[२]

अर्थात् जो पूर्ण ब्रह्म सर्वत्र विद्यमान है उसे योगाभ्यास द्वारा जानकर उनकी सब लोग उपासना करें।

३. यजु. ३४-४ के भावार्थ में लिखा है - **यच्चितं योगाभ्याससाधनोपसाधनसिद्धभूतभविष्यद्वर्तमानज्ञं वर्तते।**[३]

अर्थात् योगाभ्यास के साधनों द्वारा सिद्ध करने पर चित्त भूत, भविष्यत तथा वर्तमान तीनों कालों का ज्ञाता बन जाता है।

४. यजु. ४०-४ के भावार्थ में लिखा है - **तस्य ब्रह्मणः धार्मिकस्य विदुषो योगिन एव साक्षात्कारो भवति नेतरस्य।**[४]

अर्थात् धार्मिक विद्वान एवं योगी ही उस ब्रह्म का साक्षात्कार कर सकता है, अन्य नहीं।

ऊपर दिये गये कुछ उदाहरणों द्वारा यह स्पष्ट है कि महर्षि दयानन्द वेदों में पातञ्जल प्रयुक्त योगाभ्यास को खुले दिल से और पूरी तरह से स्वीकार करते है।

योग शब्द 'युज् समाधौ' दिवादिगणीय धातु से घञ् प्रत्यय करने पर निष्पन्न होता है, अतः योग शब्द का शाब्दिक अर्थ समाधि अर्थात चितवृत्तियों का निरोध है। यद्यपि योग शब्द युजिर् योगे तथा युज संमथने धातुओं से भी सिद्ध हो सकता है किन्तु वहाँ योग शब्द का अर्थ यथाक्रम योगफल-जोड तथा नियमन होगा। जो कि योगदर्शन के योगश्चितवृत्तिनिरोधः सूत्रोक्त योग की परिभाषा के अन्तर्गत न होने से अभीष्ट नहीं होगा। अतः युज समाधौ धातु से निष्पन्न योग शब्दार्थ ही यहाँ स्वीकार्य है।

योगदर्शन में कहा है। **'योगश्चित्तवृत्ति-निरोधः'**[५] चित्तवृत्तियों को विचलित होने से रोक देना ही योग है। और चित्तवृत्तियों के विरोध का सर्वसम्मत उपाय प्राणों को एकाग्र करना या प्राणायाम की साधना है।

१ यजु. २३.५

२ यजु. २३.२

३ यजु. ३४.४

४ यजु. ४०.४

५ योगदर्शन २.१

अवश्वसीवान वृषभो दमूनाः।[1] स्वासा की साधना करने वाला व्यक्ति ही शक्तिशाली और मन को दमन करने में समर्थ अर्जन कर सकते है।

ऊपर यह तो स्पष्ट हो चुका है कि वेद में योग का संकेत, योग के साधनों का वर्णन और उनका महत्त्व स्वीकार किया गया है। कठोपनिषद् में यमाचार्य जी भी योग की परिभाषा मे चित्तवृत्तियों को निरोध करना योग कहा है।

तां योगमिति मन्यन्ते स्थिरामिन्द्रियधारणाम्।
अप्रमतस्तदा भवति योगो हि प्रभवाप्ययौ॥[2]

इन्द्रियों की स्थिर धारणा को योग कहते है, जिसकी इन्द्रियाँ स्थिर हो जाती है, वह अप्रमत्त हो जाता है, प्रमादहीन हो जाता है, सावधान हो जाता है, योग का अभिप्राय है, प्रभाव तथा अव्यय। शुभ संस्कारों की उत्पति होना प्रभाव कहलाता है, तथा अशुभ संस्कारों का नाश अव्यय कहलाता है।

योग के साथ मनुष्यों का सम्बन्ध अनन्त काल से है, योग के विना मुक्ति अर्थात् अपरमित आनन्द की कल्पना करना खपुष्प के समान है। लघुकाय चीटीं से लेकर बृहत्काय व्हेल मछली तक (इसमें मनुष्य भी शामिल है) सबकी चाह आनन्द को प्राप्त करना है। तथा आनन्द योग से सम्भव है। भौतिक सुखसुविधा, धन, मान, सम्मान, सम्पत्ति से नहीं। सांसारिक भौतिक साधनों से सुख की प्राप्ति आवश्यम्भावी है, क्योंकि सुख का अर्थ जिन साधनों से इन्द्रियाँ तृप्त होता है किन्तु सांसारिक साधनों से आत्मा की प्राप्ति नहीं की जा सकती। किन्तु सांसारिक साधनों से आत्मा को तृप्त नहीं किया जा सकता। आत्मा को तो परमात्मा रूपक रसास्वादन की आवश्यकता है, जिसके सेवन से आत्मा आनन्दी कहलाता है । (रसो वै सः रसं होवायं लबहवानन्दी भवति) अतः आनन्द गुण कि प्राप्ति के लिये, जन्म मरण के बन्धनों से छूटने के लिए, परमात्मा के गोद में बैठने के लिये सबको योग साधना को समझाना एवं अपनाना अत्यन्त आवश्यक है। योग का अर्थ आज व्यायाम, आसन, प्राणायाम को ले लिया गया। किन्तु ये सब योग के अङ्ग मात्र हैं। वास्तविक योग का अर्थ तो चित्तवृत्तियों को निरोध करने के लिये यम, नियम, आसन, प्राणायम, प्रत्याहार, धारणा, ध्यान एवं समाधि का नियमित अनुष्ठान करना है। जिससे असम्प्रज्ञात समाधि की प्राप्ति होती है एवं जीवात्मा ३९ नील १० खरब ४० अरब वर्ष तक परमात्मा के आनन्द में रहता है। योग सम्बन्धित तत्व महर्षि पतञ्जलि प्रणीत योगदर्शन में समाहित है जो कि निम्नोक्त वेद मन्त्रों से निःसृत है।

१ ऋक् १.१४०/१०

२ कठोपनिषद् ६.११

(१) युञ्जते मन उत युञ्जते धियो विप्रा विप्रस्य बृहतो विपश्चितः।
विहोत्रा दधे वयुनाविदेक इन्मही देवस्य सवितुः परिष्टुतिः॥[१]

(२) युञ्जानः प्रथमं मनस्तत्वाय सविता धियः।
अग्नेर्ज्योतिर्निचाय्य पृथिव्या अध्याभरत॥[२]

(३) योगे योगे तवस्तरं वाजे वाजे हवामहे।
सखाय इन्द्रमूतये॥[३]

इन मन्त्रों से यह सिद्ध होता है कि योग विद्या का मूल स्रोत वेद ही है। और वेदों में योग निहित है तथापि महर्षि पतञ्जलि द्वारा प्रणीत योगदर्शन में प्रतिपादित योग विद्या वेदों से आयी है। इस विषय में विस्तृत चिन्तन शोध पत्र में किया जायेगा।

डॉ. कुञ्जदेव मनीषी
उपाचार्य
महाविद्यालय गुरुकुलम आश्रम आमसेना
(उडीसा)

सहायक ग्रन्थ सूची :-

अथर्ववेदः, सम्पा. दमोदरसातवलेकरः, वलसाड : स्वध्यायमण्डलः, १८६५।

ऋग्वेदः, सम्पा. रामगोविन्दशास्त्री, वाराणसी : चौखाम्बाविद्याभवन, २००७।

कठोपनिषद्, गोरक्षपुर : गीताप्रेस, १९९९।

योगदर्शन, सम्पा. सूर्यकान्त, लखनऊ : हिन्दी समिति, १९६५।

शुक्लयजुर्वेद (माध्यन्दिनसंहिता), सम्पा. रामकृष्णशास्त्री, वाराणसी : चौखम्बाविद्याभवन, २०१३।

१ ऋक्. ५.८१.१

२ यजु. ११.१

३ यजु. ११.१४

अङ्क- ३४ वेदविद्या
जुलाई - दिसम्बर २०१९ ISSN-२२३०-८९६२
UGC 'CARE' list Sl.No. 97

वैदिक संहिता के अनुसार अग्नि विषयक वैज्ञानिक तथ्य का विवेचन

डॉ. चन्दा कुमारी

वेद भारतीय संस्कृति के आधारभूत तत्त्व हैं। इनके अवबोध के लिये प्राचीनकाल से लेकर आज तक प्रयत्न किये जा रहे हैं। व्याकरण तथा निरुक्त की सहायता से जो लोग वेदार्थ करते हैं वे वस्तुतः वेदार्थ का चतुर्थांश ही जानते हैं। जो लोग ब्राह्मण ग्रन्थों का अध्ययन कर वेदार्थ करते हैं वे सम्पूर्ण अर्थ को बतलाते हैं। ऐसा ऋग्वेद के भाष्यकार वेङ्कटमाधव का भी मत है।[१] जब तक वैदिक विज्ञान की परिभाषायें पृथक् करके नहीं दिखाई जायेगी तब तक भाष्य की सहायता लेने पर भी वेदमन्त्रों के यथार्थ तात्पर्य अथवा वैदिक विज्ञान के रहस्य यथावत् नहीं जाने जा सकते। जो विद्वान् देवताविषयक परिभाषायें ब्राह्मण ग्रन्थों से उद्धृत करते हैं और जहाँ पर ब्राह्मण वचन उपलब्ध नहीं है। तो उसका विवेचन अपनी ओर से करते हैं। वे वेदार्थ के पूर्ण ज्ञाता हैं। इसमें विभिन्न दृष्टियों से देवताओं के जो विभाग किये जाते हैं वे यास्कादि से भिन्न हैं। एक से लेकर द्वादश देवों का उल्लेख वैदिक साहित्य में अनेक स्थलों पर प्राप्त होता है वैदिक ऋचाओं का सम्बन्ध देवताओं से भी हैं ऋचाओं में स्तुत्य शक्तिविशेष को देवता कहा जाता हैं, जिनके लिये ऋचायें आविर्भूत हुयी तथा उस ऋचा का पाठ कर उन्हीं के लिये आहुतियाँ या अन्य उपहार दिये जाते थे - **"यो ह वा अविदितार्षेयच्छन्दो प्रमीयते दैवतब्राह्मणेन मन्त्रेण याजयति वाऽध्यापयति वा स्थाणुं वर्च्छति गर्ते वा पात्यते वा पापीयान् भवति।"**[२]

इसी परिप्रेक्ष्य में कहा गया है कि जिसके द्वारा देवता विशेष, क्रिया विशेष या उनके साधन विशेष की अर्चना या प्रशंसा की जाती है वह ऋक् है। - **"अर्च्यते प्रशस्यतेनया देवविशेषः क्रियाविशेषस्तत् साधनविशेषी वा इति ऋक्शब्दव्युत्पत्तिरिति।"**[३] पञ्च अध्यायात्मक निघण्टु के प्रथम तीन काण्ड नैघण्टुक काण्ड, चतुर्थ काण्ड को नैगम काण्ड तथा पञ्चम काण्ड को दैवत काण्ड कहते हैं। निघण्टु के पञ्चम अध्याय (दैवताकाण्ड) में वेदों में प्रयुक्त देवताओं के विभिन्न अभिधानों का संग्रह किया गया है।

इसके अन्तर्गत तीन, त्रयोदश पद, छत्तीस पद, बत्तीस पद, इकतीस पदों का उल्लेख किया गया हैं। कुल १५१ पद प्रयुक्त हैं। निरुक्त के सप्तम अध्याय से चतुर्दश अध्याय पर्यन्त दैवतकाण्ड

१ ऋगर्थदीपिका ८/१/८
२ सर्वानुक्रमणी १/१
३ ऋग्भाष्यभूमिका पृ.सं. ४, ५

की व्याख्या की गयी है। तदन्तर्गत देवताओं के अभिधानों के निर्वचन सिद्धान्त दिये गये हैं। देवतासम्बन्धी होने के कारण इस विभाग को दैवतकाण्ड कहते है। निरुक्तकार यास्क के मत में जो दान देनेवाला, दीप्त होने वाला तथा द्योतित होनेवाला हैं, वही देवता है, क्योंकि उसका स्थान द्युलोक हैं।[१]

तदनुसार जो देव है वही देवता है।[२] निरुक्तकार ने त्रिविध देव ही माने है- अग्न्यादि पृथ्वीस्थानीय देव, वायु या इन्द्रादि अन्तरिक्षस्थानीय देव तथा सूर्यादि द्युलोकस्थानीय देव[३] - **तिस्र एव देवता इति नैरुक्ताः। अग्निः पृथिवीस्थानः। वायुर्वेन्द्रो वान्तरिक्षस्थानः। सूर्यो द्युस्थानः।**

अग्नि देवता

वैदिककोश (भाग एक पृष्ट संख्या ८) में अग्नि का अर्थ है :- अग्रणी भवति (यज्ञ में अग्नि अगुवा होते हैं) अग्र + नी क्विप = अग्री (रेफ और अ का लोप) मनुष्योपकारी कार्यो में अग्नि अग्रसर है अङ्क में लेता है, अतः अग्नि अग्रसर है। अङ्ग + ने = अग्री सभी वस्तुओं को अग्नि अपने अङ्क में ले लेता है आत्मसात् कर लेता हैं अतः अग्नि है (अङ्गं नयति संनममानः)।

अग्नि के अन्य अर्थो में उस परमेश्वर, विद्युत, सूर्य सेनानी (अग्निर्वै देवानां सेनानी राजा कहा जाता है।) निरुक्तकार यास्क के मत में अग्नि रूक्ष या शुष्ककर्ता हैं = न कोपयति न स्नेहयति इति अग्निः कुरपी धातु स्नेहार्थक हैं। शाकपूणि के मत में अग्नि अगि + नि से निर्मित है अर्थात् अग्नि गतिशील हैं। अग्नि पुरोहित है।[४] वानप्रस्थ को भी अग्नि कहते है। अग्नि शब्द इण् अज्ञ दह या णीज् धातुओं से भी सिद्ध होता है। इण् से अ अज्ञ या दह से ग ओर णीज् से नी लेकर अग्री बनता हैं = अयन + अञ्जन + नी = अजनी = अग्नि।

वैतानसूत्र के अनुसार के अग्नि गर्भ का वाचन हैं[५] - **प्रजननं का अग्निः।** छान्दोग्योपनिषद् के अनुसार अग्नि को स्त्री कहा गया है[६] - **"योषा वाव गौतमाग्निः।"** ऋग्वेद् के अनुसार अग्नि सूर्य के **रेतोधा महिमान** कहे गये है जिसके कारण ऊर्ध्व और अधोगामी शक्ति सक्रिय होती है।[७] इसी अग्नि को देवताओं का दूत भी कहा गया है सम्प्रति अग्निस्थापन का प्रचलित मन्त्र भी उसको दूत तथा

१ निरुक्त 7/१५
२ निरुक्त 7/१५
३ निरुक्त 7/५
४ ऋग्वेद् १/१/१
५ वैतानसूत्र १/३/१/४
६ छान्दोग्योपनिषद् ४/८
७ ऋग्वेद् १०/१२१/५

वैश्वानर मानता है।[१] ऋग्वेद में ही इस अग्निदेव को पुरोहित, यज्ञदेव, ऋत्विक्, होता, उत्तम रत्नधा कहा गया है।[२] अग्नि कविक्रतु (महान् बुद्धि के स्वामी) सत्य तेजोमय दिव्य तथा परमतत्त्व हैं।[३]

अग्नि यज्ञों के राजा, स्वामी, सनातन, सत्य, प्रकाशगामी, अपने तेज में निरन्तर वृद्धि को प्राप्त होने वाले हैं।[४] ऐतरेय ब्राह्मण के मत में अग्नि सभी देवताओं में प्रथम तथा सभी के देवता है (ऐतरेय ब्राह्मण, पञ्जिका १. अध्याय १. खण्ड १-१६ तैत्तिरीय ब्राह्मण १/२/१२ गोपथ ब्राह्मण २/१/१२ षडविंश ब्राह्मण १/६/२/८, मैत्रायणी संहिता १/४/१४ तथा निरुक्त ७/१७)

अग्नि सभी देवताओं के पशु भी है। वे वसिष्ठ तथा गोपा (रक्षक) भी है इस कारण ब्राह्मण (पञ्जिका १-८) में अग्नि को होता, ऋषि, देवता जातवेदा, गायत्र, वैश्वानर, नक्षत्र, आधेय, अर्वा, पथिकृत, संवत्सर, त्रिवृत, यज्ञमुख वैश्वानर, ज्योति रेतोधा, ऋत, जठर, अन्नाद, भेषज, समिधा इष्ट, आरूष आदि कहा गया है। अग्नि देवताओं को यहाँ लाते है। अग्नि ही देवताओं के लिये हव्यवाहन करते हैं। जिस किसी भी देवता के लिये आहुति दी जायेगी, वह आहवनीय में ही दी जायेगी अतः इस अग्नि को हव्यवाहन कहा जाता हैं।

यह हुआ आध्यात्मिक कथन इसके अतिरिक्त इन तथ्यों में कई ऐसे विचारणीय तथ्य आते हैं जिसे विज्ञान की कोटि में रखा जाता है तो मेरे शोध पत्र का उद्देश्य अग्नि विषयक जो वैज्ञानिक तथ्य है उन्हें इस शोध पत्र की सहायता से उद्घाटित करना है।

यहीं उल्लेखनीय है कि जनमानस में एक (भ्रान्ति) धारणा है कि वेद में केवल धर्म यज्ञ का विवेचन है या तो देवताओं की स्तुति भरी हुई है परन्तु यदि हम सूक्ष्म दृष्टि से देखें तो वेद स्वयं विज्ञान हैं। किन्तु इसमें जो वैज्ञानिकता भरी हुई है उसे समझना थोड़ा कठिन हैं। यदि आधुनिक विज्ञान वस्तुवाद प्रधान है तो वैदिक विज्ञान आध्यात्म प्रधान यही दोनों में अन्तर है।

विज्ञान - विशिष्ट ज्ञानम् इति विज्ञानम्। विज्ञान की दो शाखाएँ हैं -

१. प्राकृतिक विज्ञान २. सामाजिक विज्ञान

प्राकृतिक विज्ञान वह विज्ञान है जिसमें पदार्थ और प्रकृति का वैज्ञानिक अध्ययन किया जाता हैं। प्राकृतिक विज्ञान की एक शाखा भौतिक विज्ञान है जिसके अन्तर्गत ब्रह्माण्ड में स्थित वस्तुओं क्रियाओं और उन्हें प्रभावित करने वाले कारिकाओं का अध्ययन किया जाता है अतः पदार्थ का अध्ययन करने वाले समस्त विज्ञानों को भौतिक विज्ञान कहते हैं।

---

१ ऋग्वेद ३/५/१२

२ ऋग्वेद १/१/१

३ ऋग्वेद १/१/५

४ ऋग्वेद १/१/८

पदार्थ विज्ञान के अन्तर्गत ही ब्रह्माण्ड में स्थित विभिन्न तत्वों तथा- अग्नि, सूर्य, वायु, मेघ, पृथिवी आदि का अध्ययन किया जाता है। पदार्थ विज्ञान का नियम है कि कोई भी पदार्थ अपने आप नवीन स्वरूप धारण नहीं करता है और ना ही किसी पदार्थ का सम्पूर्ण नाश होता है, गीता भी पदार्थ विज्ञान के इस नियम को स्पष्ट शब्दों में प्रस्तुत किया हैं - विश्व में असत् जैसी कोई वस्तु नहीं है और सत् का अभाव नहीं है किसी भी वस्तु का उद्भव अभाव से नहीं हो सकता हैं।[१]

वैदिक साहित्य में हमें अग्नि का जो वर्णन प्राप्त होता है। उससे अनेक वैज्ञानिक तथ्यों की जानकारी मिलती है। जिसे आज के वैज्ञानिकों ने खोज निकाला है। किन्तु इसके साथ ही यहाँ यह बताना आवश्यक है कि विश्व का प्रथम वैज्ञानिक होने का श्रेय अथर्वा ऋषि ने अग्नि विषयक तीन आविष्कार किए है।

१. वृक्ष आदि से अग्नि का आविष्कार - अथर्वा ऋषि ने सर्वप्रथम अरणि नामक वृक्ष की लकड़ियों को रगडकर अग्नि का आविष्कार किया था यजुर्वेद का कथन है कि अथर्वा ऋषि ने घर्षण के द्वारा अग्नि उत्पन्न की। यज्ञ में इस अग्नि का सर्वप्रथम प्रयोग अथर्वा के पुत्र दधीची ने किया - **"अथर्वा त्वा प्रथमो निरमन्थदग्ने। तमु त्वा दध्यङ्ङ् ऋषि ईधे पुत्र अथर्वणः।"**[२] ऋग्वेद में अथर्वा ऋषि का उल्लेख १५ बार हुआ है।

२. जल के मन्थन से अग्नि - ऋषि का द्वितीय आविष्कार हैं - जलीय विद्युत। ऋग्वेद यजुर्वेदसामवेद और तैत्तिरीय संहिता में उल्लेख है कि ऋषि ने तालाब के जल से मन्थन के द्वारा जलीय विद्युत का आविष्कार किया- **त्वामग्ने पुष्करादधि अथर्वा निरमन्थत।**[३] यजुर्वेद और अथर्ववेद में उल्लेख है कि अग्नि जल पित्त हैं। इसका अभिप्राय है कि जल में अग्नि सदा विद्यमान रहती है। जल में मन्थन से अग्नि प्रकट होती है।[४]

३. भूगर्भीय अग्नि - अथर्वा ऋषि का तृतीय आविष्कार है- भूगर्भीय अग्नि का पता लगाना और उसे उत्खनन के द्वारा निकालना। इसका विस्तृत वर्णन ऋग्वेद, यजुर्वेद में मिलता है। ऋग्वेद में 'पुरीष्यासो अग्नयः' शब्द मिलता है साथ ही इसे पृथिवी एवं समुद्र से खोदकर निकालने का उल्लेख है। भूगर्भीय अग्नि का बहुवचन में उल्लेख सिद्ध करता है कि पुरीश्य अग्नि शब्द के द्वारा भूगर्भीय प्रज्वलनशील सभी पदार्थों यथा पेट्रोल गैस किरोसिन आदि का ग्रहण है। यजुर्वेद में पुरीष्योसि

---

१ गीता २/१६

२ यजुर्वेद ११/३२/३३

३ ऋग्वेद ६/१६/१३ यजुर्वेद ११/३२ सामवेद ९ तैत्तिरीय संहिता ३/५/११/३

४ यजुर्वेद १६/३ अथर्ववेद १८/३/५

विश्वम्भरा के द्वारा उल्लेख है कि भूगर्भीय ये चीजें विश्व के लिए अत्यंत उपयोगी है - **पुरीष्योऽसि विश्वभरा अथर्वा त्वा प्रथमो निरमन्थदग्ने।**[१]

इसके साथ ही अथर्ववेद में कोयले की खानों का उल्लेख है। इसके अन्दर होने वाली अग्नि की भयंकरता का विस्तृत वर्णन प्राप्त होता है - **म्रोको मनोहा खनो निर्दाह आत्मदूषिस्तनूदूषिः।**[२]

मानव जीवन और विज्ञान की दृष्टि से अग्नि सबसे बहुमूल्य और आवश्यक पदार्थ हैं। वेद में अग्नि विद्या से संबंधित अनेकों तथ्य प्राप्त होते है।

आधुनिक विज्ञान के अनुसार भौतिकी में इन विषयों पर विचार किया जाता है शक्ति गति ऊर्जा सामर्थ्य ताप ध्वनि, प्रकाश चुम्बकत्व विद्युत नाभिकीय ऊर्जा आदि।

१. ऊर्जा - ऊर्जा के विषय में नियम है कि यह न तो उत्पन्न की जा सकती है और ना ही नष्ट होती है इसका केवल रूपान्तरण होता है। Energy can neither be created nor destrayed. It can be transformed from one to another form.

शक्ति - Energy,	गति - Motion,	ऊर्जा - Power,
ताप - Heat,	ध्वनि - Sound,	विद्युत - Electricity

वेद में ऊर्जा का प्रतिनिधि अग्नि को माना गया है। यजुर्वेद में कहा गया है कि अग्नि अजर एवं अमर है। ऊर्जा में वयस् है - **"मर्तेषु अग्निरस्मृतो नि धायि। अग्निरमृतो अभवद्वयोभिः।"**[३]

ऊर्जा का रूपान्तरण- अग्नि के विषय में कहा गया है कि यह एक ही है उसका रूपान्तरण होता है उसमें सभी कार्यों को करने की क्षमता है अतः उसे विश्वकर्मा कहते है। ऊर्जा सभी को धारण करता है। शब्द रूप प्रकाश। यह समूह में चलती है अतः इसे समूह कहा गया है - **"यो देवानां नामधा एक एव कारवे त्मना शतिनं पुरुरूपम्।"**[४]

उल्लेखनीय है कि वेद में गविष्टि और अश्वमिष्टि शब्द का प्रयोग किया जाता है अश्व+इष्टि इष्टि शब्द का अर्थ है अग्नि आदि की अश्वशक्ति या कार्य परिमाण का विवेचन। आधुनिक विज्ञान के अनुसार अश्वशक्ति ७४५.७ वाट्ट प्रति सेकेंड है। ऋग्वेद में कहा गया है- **"अग्ने विधेमोर्जो नपादश्वमिष्टे।"**[५]

---

१ यजुर्वेद ११/३२

२ अथर्ववेद १६/१/३

३ यजुर्वेद १२/२४/२५

४ ऋग्वेद १०/८२/३,२/२/९

५ ऋग्वेद २/६/२

वैश्वानर अग्नि - विश्व के प्रत्येक कण में ऊर्जा हैं। इसे वेद में वैश्वानर अग्नि कहा गया है। इसे सृष्टि के प्रत्येक वस्तु का उत्पादक और कर्ता कहा गया है। यह संसार को अपने आकर्षण से अपने वश में किए हुए है। इसकी ऊर्जा सैकड़ों प्रकार की गति वाली है - **"वैश्वानरो विश्वकृत। वैश्वानर नाभिरसि क्षितीनाम्।"**

इस ऊर्जा के अनेकों नाम वेद में प्राप्त होते है यथा इन्द्रः-विष्णुः-ब्रह्मः धाता मित्र अर्यना आदि। यह ऊर्जा मूल रूप् में गुप्त या अव्यक्त है। यह सर्वव्यापक है। द्युलोक अन्तरिक्ष और भूमि के प्रत्येक कण में व्याप्त है। ऊर्जा के कारण ही गति स्थिति और परिवर्तन होता है यह विश्व को चेतना देती है। **"विश्वस्य केतुः भुवनस्य गर्भ आ रोदसी आपृणात् आ रोदसी भानुना भात्यन्त।"** [1]

तैतिरीय संहिता में ऊर्जा हेतु प्रयुक्त कुछ यंत्रों का भी यथा वाद्य यन्त्र यह वायु को उत्पन्न करने एवं वायु के दबाब को नापने के लिए प्रयुक्त होता है। तेजस् यन्त्र यह तेज अर्थात प्रकाश आदि की उत्पत्ति के लिए था 'तेजसो यन्त्राय'। इसमें वाग्यन्त्र का भी उल्लेख है संभवतः यह ध्वनितरंगों को नापने का यन्त्र था **वाचां यन्त्रम् अशीय** ।[2]

२. अग्नि में सम्प्रेषण शक्ति (Power of transmission) -

अग्नि में सम्प्रेषण शक्ति के लिए द्रुतगामिता का सूचक ददुद्रवत् शब्द का प्रयोग हुआ है। इसी धातु से संस्कृत का द्रुत शब्द बना है। ऊर्जा की इसी सम्प्रेषण शक्ति के आधार पर रेडियों और टी.वी की रचना हुई - **विश्वस्य दूतममृतम्। स दूद्रवत् स्वाहतुः।**[3]

३. अग्नि में विद्युत तरङ्गे (Electric Waves) -

जैसा कि पहले कहा गया है अग्नि को अतितीव्रगामी अमर दूत गया है- जीरं दूतममर्त्यम्। सिन्धोरिव........ऊर्मयः............ अग्नेर्भ्राजयन्ते अर्चयः।[4]

४. अग्नि में श्रवण शक्ति (Power of Hearing) -

ऋग्वेद में श्रुतकर्ण शब्द से यह संकेत दिया गया है कि विद्युत के द्वारा ध्वनि तरंगों का भी संप्रेषण होता है, जिससे दूरस्थ व्यक्ति परस्पर वार्तालाप कर सकते है।

इसी आधार पर टेलीफोन काम करता है - **श्रुधि श्रुत्कर्णवह्निभिः।**[5] प्रस्तुत मन्त्र में वह्नि शब्द ऊर्जा में वहन करने की या ले जाने की शक्ति का द्योतक है यजुर्वेद में अग्नि की विद्युत तरंगों में

१ यजुर्वेद १२/१३ ऋग्वेद १०/४५/४

२ तैतिरीय संहिता १/६/१/२

३ यजुर्वेद १५/३३/३४

४ ऋग्वेद १/४४/११,१२ सिन्धोरिव प्रस्वनितास ऊर्मयोऽग्नेभ्रजित्ते अर्चयः

५ ऋग्वेद १/४४/१३

संवाद संप्रेषण की क्षमता के लिए श्रवो वयः शब्द का प्रयोग हुआ है शतपथ ब्राह्मण में इस मंत्र की व्याख्या में कहा गया है कि इस विद्युत तरंग के द्वारा ही दूर देशान्तर में संवाद सुना जा सकता है यही रेडियो और वायरलेस की रचना का आधार है।

२. ताप -

अग्नि में विस्तरण की क्षमता -

अग्नि में ताप के द्वारा विस्तार करने की शक्ति है इसी आधार पर लोकों का विस्तार होता है। अग्नि के द्वारा ही भू अन्तरिक्ष आदि का विस्तार हुआ है। मंत्र में उच्च ताप के लिए त्वेष शब्द का प्रयोग किया गया है - **अग्ने ...... येनान्तरिक्षम् उर्वाततन्थ त्वेषः स।**[1]

अग्नि ने बडे से बडे चट्टान को भी अपने ताप से तोड दिया - **"वीडुं चिदद्रिम् अभिनत्।"** [2]

ऋग्वेद में वर्णन है कि इन्द्र ने पर्वतों की चट्टानों को वज्र से काटकर नदियों के लिए मार्ग बनाया यही ताप का सिद्धांत है - **"वज्रेण खानि अतृणन् नदीनाम्।"** [3] अग्नि ही परमाणुओं में गति देता है यह अग्नि का ऊर्जा ही है जिससे सभी परमाणुओं को गति मिलती है। यहाँ कण के लिए...... रेतस् शब्द का प्रयोग किया है। **"अग्निर्मूर्धा दिवः ककुत् पतिः पृथिव्या अयम्। अपां रेतांसि जिन्वति।"**[4] साथ ही ऋग्वेद का यही कहना है कि प्रत्येक रजस् में अग्नि विद्यमान है[5] - विश्वा रजांसि शुशुचानो अस्थान इस अग्नि के कारण ही ताप है।

यजुर्वेद में अग्नि के तीन रूपों का वर्णन है -

प्रत्येक धातुओं में भी अग्नि विद्यमान है, अतः लोहा सोना आदि को गलाने पर उसका आग्नेय रूप ही प्रकट होता है पृथिवी के अन्दर विद्यमान अग्नि के कारण ही सभी धातुओं का निर्माण होता है।

सूर्य और सूर्य की किरणों में जो ऊष्मा विद्यमान है वह अग्नि का ही रूप है।

१. अथः शषा तनू - अषस् का अर्थ है धातुमाता - लोहा, तांबा.... और शया का अर्थ है जिसमें विद्यमान अग्नि । इस प्रकार पृथिवी अन्तरिक्ष और आकाश में विद्यमान ऊर्जा के तीन रूप बताये गये हैं।

२. हरिशयातनु - हरि शब्द सूर्य और सूर्य की किरणों के लिये है।

---

१ यजुर्वेद १२/४८

२ यजुर्वेद १२/२३

३ ऋग्वेद २/१५/३

४ ऋग्वेद ८/४४/१६ यजुर्वेद ३/१२

५ ऋग्वेद १/१४९/४

३. रजः शया तनु - रजस् शब्द का अर्थ अन्तरिक्ष धूल कण और आकाश है। यहाँ आकाशीय कणों का अर्थ अभिप्रेत है। आकाशीय कणों में ऊर्जा विद्यमान है। अतएव विद्युत आँधी तूफान आदि की उत्पति होती है । रजः शया तनु -

या ते अग्नेऽयः शया तनूः। या ते अग्ने रजःशया तनूः। या ते अग्ने हरिशया तनूः॥[१]

वेद में अग्निसोमात्मकम् जगत् इस तथ्य को स्वीकार किया गया है प्रत्येक परमाणु में तीन तत्त्व होते है - १. धनात्मक २. ऋणात्मक ३. उदासीन इन्हें हम वैज्ञानिक भाषा में प्रोट्रान, इलेक्ट्रान, न्युट्रान कहते है। धनात्मक अग्नि तत्त्व प्रेरक संचालक और गतिदाता है। यह ऊर्जा देकर प्रेरणा देता है सोम ऋणात्मक तत्त्व हैं। अत एव गतिशीलता हैं। अग्नि या ऊर्जा के प्रभाव से सोम में सक्रियता आती हैं। इसी से सृष्टि प्रक्रिया आरम्भ होती है न्यूट्रान स्थिति स्थापक या आधार का काम करता है।

उपनिषदों का कथन है कि सूर्य तथा अग्नि धनात्मक है तथा सोम और वायु ऋणात्मक है। धनात्मक को तेज और ऋणात्मक को रस का नाम दिया गया है इस प्रकार तेज और रस के मेल से यह संसार बना है यही अग्नि की वैज्ञानिकता है।

अतः यह स्पष्ट है कि अग्नि मंत्रों में जितनी धार्मिकता भरी हुई है उससे कही ज्यादा वैज्ञानिकता और उसका उपयोग वैज्ञानिकों ने कर अनेक उपकरणों का निर्माण एवं नवीन शोध किया है।

डॉ. चन्दा कुमारी

जवाहर लाल नेहरू विश्वविद्यालय

दिल्ली

सहायक ग्रन्थ सूची :-

तैत्तिरीयसंहिता, सम्पा. टि.धर्माधिकारी, पुणे : वैदिकसंशोधनमण्डल, १९११।

निरुक्तम्, सम्पा. मुकुन्दझा, वाराणसी : चौखाम्बासंस्कृतप्रतिष्ठान, २००५।

अथर्ववेदः , सम्पा. दमोदरसातवलेकरः, वलसाड : स्वध्यायमण्डलः, १८६५।

ऋग्वेदः, सम्पा. रामगोविन्दशास्त्री, वाराणसी : चौखाम्बाविद्याभवन, २००७।

शुक्लयजुर्वेद (माध्यन्दिनसंहिता), सम्पा. रामकृष्णशास्त्री, वाराणसी : चौखम्बाविद्याभवन, २०१३।

सामवेदः, सम्पा. रामस्वरूपशर्मा, वाराणसी : चौखाम्बासाहित्य, २०१२।

१ यजुर्वेद ५/८

वेदभाष्यभूमिकासंग्रहः, सम्पा. बलदेवोपाध्याय, वाराणसी : चौखाम्बासंस्कृतसंस्थान, १९८५।

वैतानश्रौतसूत्रम्, सम्पा. रिचार्डगार्वे, लण्डन : १९७९।

भगवद्गीता, गोरक्षपुर : गीताप्रेस, २००१।

छान्दोग्योपनिषद्, गोरक्षपुर : गीताप्रेस, २०००।

ऋगर्थदीपिका, सम्पा. लक्ष्मण स्वरूप, दिल्ली : मोतीलाल वनरसीदास, १९८६।

सर्वानुक्रमणी, सम्पा. उमेशचन्द्र शर्मा, अलीगढ : विवेक प्रकाशन, १९७७।

अङ्क- ३४
जुलाई - दिसम्बर २०१९

वेदविद्या
ISSN-२२३०-८९६२
UGC 'CARE' list Sl.No. 97

वेदों में वर्णित सूर्यकिरण चिकित्सा

प्रो. सुमन मिश्रा

सारांश

वेद ही मानव जीवन में शक्ति का स्रोत होते हैं वे ही उन्हें आगे बढ़ने की प्रेरणा देते हैं वेदों में जो अथर्ववेद है उसमें आयुर्वेद चिकित्सा एक महत्त्वपूर्ण विषय है क्योंकि आयुर्वेद अथर्ववेद का उपवेद भी है। वैसे ऋग्वेदादि चारों वेदों में आयुर्वेदिक तत्त्व सम्बन्धी सामग्री विभिन्न स्थानों पर मिलती है। आयुर्वेद प्राचीन काल से ही चिकित्सा का मुख्य विषय रहा है। अथर्ववेद में आथर्वणी, आङ्गिरसी, दैवी तथा मनुष्यजा चार प्रकार की चिकित्सा बताई गई हैं जिनमें दैवी चिकित्सा को प्राकृतिक चिकित्सा बतलाया गया है जिसमें सूर्य किरण चिकित्सा का विशेष महत्त्व है। ऋग्वेद में कहा गया है कि प्रातःकालीन सूर्य किरणें हृदय रोग, पीलिया तथा रक्ताल्पता आदि विभिन्न रोगों को नष्ट करती है। सूर्य किरणें रोग उत्पन्न करने वाले सभी कीटाणुओं को नष्ट कर देती है यहाँ तक कि सर्प के विष का भी नाश कर देती हैं। कूट शब्द - वेद, सूर्य किरण आयुर्वेद चिकित्सा।

प्रस्तावना -

वेद शब्द 'विद्' धातु से बना है यह मुख्यतः अन्तर्ज्ञान तथा साक्षात्कार जन्य अनुभूतियों का शाब्दिक अङ्कन है। वेद उन ऋषियों की अनुभूतियों का विवरण हैं जिन्होंने सूक्तों की रचना की। वेद सृष्टि का दूसरा नाम है। सृष्टि की रहस्यमयी प्रक्रिया की व्याख्या वेद में नाना विधाओं के रूप में उपलब्ध है। वेद में मानव के लिये सदैव प्रकाशक का कार्य किया है। इन्हीं वेदों से हमें प्राचीन चिकित्सा पद्धति आयुर्वेद के बारे में भी ज्ञान प्राप्त होता है क्योंकि चरक सुश्रुत ने आयुर्वेद को अथर्ववेद का उपवेद माना है। वैसे तो चारों वेदों में आयुर्वेद के बारे में यत्र-तत्र विस्तृत वर्णन मिलता है। अतः आयुर्वेद का वेदों के साथ घनिष्ठ सम्बन्ध है।

आयुर्वेद का शाब्दिक अर्थ

आयुर्वेद शब्द दो शब्दों से मिलकर बना है आयुष + वेद अर्थात् आयु का ज्ञान कराने वाला इसी को संक्षेप में आयुर्वेद कहते हैं -

हिताहितं सुखदुःखमायुस्तस्य हिताहितम् ।[1]

मानं च तच्च यत्रोक्तमायुर्वेदः स उच्यते॥[2]

अर्थात् - हितकर, अहितकर, सुखकर, दुःखकर (करके) आयु (चार प्रकार की) होती है। उस आयु के लिये हितकर, अहितकर, (सुखकर, दुःखकर) क्या होता है ? उसका विवरण जिसमें है वह आयुर्वेद कहलाता है।

आयुर्वेद शब्द की अनेक निरूक्तियाँ होती है -

(१) **आयुरस्मिन् विद्यते इत्यायुर्वेदः** अर्थात् इसमें प्रतिपाद्य विषय के रूप में आयु वर्णित है, इसलिए यह आयुर्वेद है।

(२) **आयुर्विद्यते ज्ञायतेऽनेनेति आयुर्वेदः** अर्थात् इससे आयु का ज्ञान प्राप्त होता है इसलिये यह आयुर्वेद है।

(३) इसी अर्थ में यह भी निरूक्ति है - **वेदयति इति वेदः, आयुर्वेदयति इति आयुर्वेदः।**

इस संसार में प्रत्येक व्यक्ति का आयुमान भिन्न होता है। आयुर्वेद में उसको जानने के साधन बताये गये है।

आयुर्वेद का सर्वप्रथम वर्णन हमें ऋग्वेद से प्राप्त होता है। ऋग्वेद से हमें आयुर्वेद उद्देश्य वैध के गुण कर्म, विविध औषधियों के लाभ, शरीर के विभिन्न अङ्ग, विभिन्न चिकित्साएँ, अग्नि चिकित्सा, जल चिकित्सा, यज्ञ चिकित्सा, सूर्य चिकित्सा, शल्य चिकित्सा, हस्त स्पर्श चिकित्सा, विष चिकित्सा, कुस्वप्राशन् चिकित्सा आदि विषयों का वर्णन मिलता है[3] यजुर्वेद और सामवेद में भी आयुर्वेद से सम्बन्धित सामग्री मिलती है परन्तु यह सामग्री कम मात्रा में प्राप्त होती है। यजुर्वेद में कहा गया है।

जगद्यक्ष्मं सुमना असत् असन्[4]

अर्थात् जगत निरोग और शुभमन बाला हो आयुर्वेद की दृष्टि से अथर्ववेद अत्यन्त महत्त्वपूर्ण ग्रन्थ है क्योंकि आयुर्वेद अथर्ववेद का उपवेद है। आयुर्वेद के प्रायः सभी विषयों का इसमें पर्याप्त वर्णन मिलता है। अथर्ववेद में इसी वेद को भिषज या भिषग्वेद के नाम से पुकारा गया है[5] शतपथ

---

[1] चरक सूत्र प्रथम अध्याय श्लोक न. ४१

[2] चरक सूत्र - १/४१

[3] वेदामृतम् भाग-१२ ऋग्वेद सुभाषितावली, पृष्ठ ३३०-३५८

[4] यजु. १६/४

[5] त्वं भिषेन्मेषजस्यासि कर्ता त्वया गामश्वं पुरुषं सने

ब्राह्मण में यजर्वेद के एक मन्त्र की व्याख्या में प्राण को अथर्व कहा गया है, इसका अभिप्रायः यह है कि प्राण विद्या या जीवन विद्या ही आथर्व विद्या कहलाती है।

आयुर्वेद के आठ अङ्ग -

वैदिक साहित्य या वेदों में आयुर्वेद के आठ अङ्गों का कही भी वर्णन नहीं किया गया है परन्तु वैदिक वाङ्मय में आयुर्वेद के आठ अङ्गों का कही न कही वर्णन मिलता है इससे स्पष्ट है कि आयुर्वेद के आठ अङ्गों का वर्णन परकालीन किया गया है। महर्षि सुश्रुत ने आयुर्वेद के आठ अङ्गों को निम्न प्रकार से विभाजित किया है। (१) शल्य चिकित्सा (२)शालक्य चिकित्सा (३) काय चिकित्सा (४) भूत विद्या (५) कौमार भृत्य (६) अगद तन्त्र (७) रसायन तन्त्र (८) वाजीकरण इत्यादि।[1]

आचार्य चरक ने आयुर्वेद के आठ अङ्गों को निम्न प्रकार से बताया है -

(१) काय चिकित्सा (२) शालक्य चिकित्सा (३) शाल्यापहर्तक (शल्य चिकित्सा) (४) विषगर-वैशोधिक प्रषमन (५) भूत विद्या (६) कौमार भृत्य (७) रसायन (८) वाजीकरण इत्यादि[2] चिकित्सा में इन आठ अङ्गों का आयुर्वेद में विशेष स्थान है।

चिकित्सा के प्रकार

आयुर्वेद में चिकित्सा के विभिन्न प्रकार है। अथर्ववेद जिसमें आयुर्वेद मुख्य रूप से है उसमें चिकित्सा और औषधियों के चार प्रकारों का वर्णन मिलता है -

आथर्वणीराङ्गिरसीदेवी मनुष्यजा उत।
औषधय प्रजायन्ते यदा त्वं प्राण जिन्वासि॥[3]

अर्थात् हे प्राण जब तक तुम प्रेरणा करते (हुए शरीर में रहते) हो तब तक आथर्वणी आङ्गिरसी
दैवी और मनुष्य कृत औषधियाँ सफल होती है।

इन चार चिकित्सा में से दैवी चिकित्सा में क्षिति, जल, पावक, गगन, समीरा इन पञ्च तत्त्वों को देव कहा गया है। अतः मृत चिकित्सा, जल चिकित्सा, अग्नि चिकित्सा, वायु चिकित्सा, सूर्य चिकित्सा आदि चिकित्सायें दैव चिकित्सा के अन्तर्गत आती है। आधुनिक विज्ञान के अनुसार दैवी चिकित्सा को प्राकृतिक चिकित्सा कहते हैं।

---

[1] सुश्रुत संहिता सूत्र १-७

[2] तस्याऽऽयुर्वेदस्याङगन्यष्टो। तद्याथा - कायचिकित्सा, शालाक्यं, शाल्यापहर्तकं, विषगर। वैरोधिकप्रषमन भूतविद्या, कौमारभृत्यकं रसायनानि वाजीकरणमिति। चरक संहिता ३०.२७

[3] अथर्व. ११.४.१६.७

मनुष्य जीवन में प्राकृतिक चिकित्सा की उपयोगिता -

प्रकृति मानव जीवन के लिये एक वरदान है प्रकृति के सभी तत्त्व पृथ्वी, जल, पावक, गगन, वायु, सूर्य, चन्द्र किसी न किसी रूप में मानव के जीवन के लिये परमावश्यक है। प्राकृतिक चिकित्सा में भी सूर्य चिकित्सा का अपना एक अलग महत्त्व है।

सूर्य चिकित्सा -

सूर्य एक तारा या नक्षत्र है, जिसके अन्दर कभी समाप्त न होने वाला तेजपुञ्ज व्याप्त है। वेद में नक्षत्र शब्द के ग्रहों के पर्याप्तवाची के रूप में प्रयुक्त होने के कारण सूर्य को सबसे बडा यह कहा गया है।[१]

पृथ्वीवासियों के लिये जीवन व ऊर्जा का यह प्रमुख स्रोत है अतः इसके बिना पृथ्वी पर जीवन की कल्पना भी नहीं कर सकते। वेदों में सूर्य किरणों द्वारा चिकित्सा का विस्तृत वर्णन है। सूर्य को चराचर जगत् की आत्मा कहा गया है।[२] प्रश्नोपनिषद् में भी सूर्य मानव जगत् का प्राण गया है।[३]

वेदों में सूर्य की कुछ रश्मियाँ ऐसी वर्णित है जो ठोस पदार्थों के अन्दर भी प्रवेश कर जाती है। इन्हीं में ये एक क्षय किरण (एक्सरें) है ऋग्वेद में सूर्य को त्रिधातु वाला कहा गया है।[४] अथर्ववेद में बताया गया है कि उदय होता हुआ सूर्य मृत्यु के सभी कारणों को नष्ट करता है (ताम्बे से युक्त जल में सूर्य की प्रातःकालीन किरणों के स्पर्श से जल शुद्ध हो जाता है जिससे पोषकता बढ़ती है)[५] अतः प्रातःकालीन सूर्य की किरणों का सेवन करना चाहिये जो स्वास्थ्य प्रद होती है। ऋग्वेद में वर्णन मिलता है कि उदय होता हुआ सूर्य हृदय के सभी रोगों को पीलिया और रक्ताल्पता को दूर करता है[६] इसी बात को अथर्ववेद में भी कहा गया है कि उदय होते हुए सूर्य से अवरक्त ..... किरणें निकलती है, जो हृदय रोग और खून की कमी को भी दूर करती है[७] सूर्य की सात किरणों से सात प्रकार की ऊर्जा प्राप्त होती है।[८] अथर्ववेद में सूर्य किरण चिकित्सा द्वारा ठीक होने वाले रोगों की एक लम्बी सूची दी गई है, जिनमें प्रमुख रोग ये है - बहरापन, कानदर्द, रक्त की कमी, सभी प्रकार के

---

१ ऋग्वेद ३.२६.७

२ सूर्य आत्मा जगतस्थुषच्च। ऋग्वेद १.११५.२

३ प्राणः प्रजानामुदयत्येष सूर्यः। उपनिषद समुच्यम, प्रश्नोपनिषद् १-८

४ ऋग्वेद १.१५४.४

५ लघुयमस्मृति पृ. २१६

६ उद्यन्नद्य मित्रमह आरोहन उत्तरां दिवम्। हृद्रोगं मम सूर्य हरिमाणं च नाशय॥ ऋग्. १.५०.११

७ अनु सूर्यम् उदयतां हृदद्योतो हरिमा च ते। गो रोहितस्य वर्णेन तेन त्वा परि दध्मसि॥ अथर्व. १.२२.१

८ अधुक्षत पिप्युषीमिषम् उर्ज सप्तदीमरिः। सूर्यस्य सप्त रश्मिभिः॥ ऋग्वेद ८.७२.१६

सिर के रोग, अन्धापन, शरीर की अकड़न और दर्द, सभी प्रकार के ज्वर, पीलिया, जलोदर, विषों का प्रभाव फेफड़ों के रोग, हड्डी पसली रोग, सूजन घाव, वातरोग, आँख की पीडा घुटना, रीढ़ कूल्हे आदि रोग ठीक होते है[१] एक अन्य सूक्त में सूर्य कृणोतु भेषजम सूर्य चिकित्सा से ये रोग भी ठीक होते है यह कहकर अपचित (गण्डमाला) गलने और सड़ने वाली बीमारियों और कुहर रोगों का उल्लेख किया है[२] अर्थात् सूर्य किरण चिकित्सा द्वारा असाध्य रोग से भी छुटकारा मिल जाता है।

सूर्यकिरण चिकित्सा द्वारा कृमि नाश -

ऋग्वेद में सूर्य किरणों द्वारा कृमि नाश अर्थात् कीटाणुओं का नाश भी हो जाता है यह बताया गया है। वेदों में यह भी बताया गया है कि सूर्य किरणें सर्प के विष के प्रभाव को भी समाप्त करती है।[३] सूर्य किरणें, जल, वायु और वातावरण को भी स्वच्छ रखने में सहायक होती है उसी प्रकार मानव को स्वस्थ रखने में भी सहायक होती है। अतः सूर्य किरणों का सेवन मानव जीवन के स्वस्थ्य रखने में अति आवश्यक है।

सूर्यकिरण चिकित्सा महत्त्व -

सूर्य चिकित्सा सिद्धान्त के अनुसार रोग उत्पत्ति का कारण शरीर में रोगों का घटना-बढ़ना बताया गया है। सूर्य किरण चिकित्सा के अनुसार अलग-अलग रङ्गों के अलग-अलग गुण होते है। लाल रङ्ग उत्तेजना और नीला रङ्ग शक्ति प्रदान करता है। सूर्य चिकित्सा के अन्य नाम भी प्रचलित हैं जैसे - सूर्य किरणें चिकित्सा, रङ्ग चिकित्सा, colour chromo therapy on bath आदि। इण्डियन मेडिकल एसोसिएशन के सचिव डा. अजय सहगल के अनुसार जो बच्चे आजकल पैदा होते हैं उन्हें अधिकतर पीलिया हो जाता है, उन्हें यदि सूर्योदय के समय सूर्य किरणों में लिटाया जाता है तो अल्ट्रावायलेट किरणों के सम्पर्क में आने से उसके शरीर के पिगमेन्ट सेल्स पर रासायनिक प्रतिक्रिया प्रारम्भ हो जाती है और बीमारी में लाभ होता है आज के युग में भी हमारी वैदिक चिकित्सा बहुत उपयोगी है।

उपसंहार -

आज के युग में भी आयुर्वेद हमारी प्राचीन चिकित्सा पद्धति बहुत ही उपयोगी है क्योंकि प्राकृतिक चिकित्सा पद्धति जिसके अन्तर्गत सूर्य चिकित्सा आती है। यह शरीर के सभी रोगों को दूर कर देती है। वेदों में यह भी बताया गया है कि प्रातःकालीन सूर्य की किरणे हमारे हृदय को भी स्वस्थ्य रखती है। सूर्य की प्रातःकालीन एवं सायं कालीन रश्मियाँ कीटाणुओं का भी विनाश करती

---

[१] अथर्व. ९.८.१ से २२ मंत्र

[२] अथर्व. ६.८३१ से ४ मंत्र

[३] सूर्य विषमा सजामि, सो चिन्नु न मराति नो वयं मराम। ऋ. १.१९१.१०

है। अथर्ववेद में तो सूर्य को नेत्र का पति भी कहा गया है। इसके बिना हम पृथ्वी पर जीवन की कल्पना भी नहीं कर सकते है क्योंकि सूर्य किरणें वायु, जल तथा वातावरण की भी स्वच्छ रखती हैं। यहाँ तक कि सूर्य के विष को भी सूर्य की किरणें समाप्त करती है। किन्तु हमें यह कहने में किञ्चित् मात्र भी सन्देह नहीं होना चाहिए कि भारतीय जनमानस वेदों के अनुशीलन से जितना लाभान्वित हुआ, उससे कहीं अधिक पाश्चात्य जगत् लाभान्वित हुआ, कारण हमारे यहाँ वेदों में निहित ज्ञान को विज्ञान रूप में परिणत नहीं किया जाता । वस्तुतः विज्ञान हमेशा ज्ञान सापेक्ष होता है। जब गन्ना एक लाठी के रूप में ही ज्ञात था तो चूसना सामान्य ज्ञान हो गया और गुड, शक्कर, चीनी बूरा आदि विज्ञान बनता चला गया विद्वानों को अपने सफल-असफल सतत् प्रयासों के द्वारा उसे विज्ञान बनाने का प्रयास करना चाहिये अतः निष्कर्ष रूप में कह सकते हैं कि सूर्य किरणें मनुष्य जीवन में बहुत उपयोगी एवं महत्त्वपूर्ण है क्योंकि वे मानव जीवन को स्वस्थ्य एवं निरोग बनाती हैं। प्रत्येक मनुष्य को प्रातः कालीन जीवन उपयोगी सूर्य किरणों का सेवन करना चाहिये तभी जनमानस भी पाश्चात्यों की भाँति इस प्राचीन चिकित्सा पद्धति (आयुर्वेद) से लाभान्वित हो सकेगा।

प्रो. सुमन मिश्रा
संहिता संस्कृति सिद्धान्त विभाग
उत्तराखण्ड आयुर्वेद विश्वविद्यालय,
ऋषिकुल परिसर हरिद्वार
Email id-sumanmishrabdr.2015@gmail.com
मोबाईल नं.- 7000303606

सहायक ग्रन्थ सूची :-

अथर्ववेदः , सम्पा.दमोदरसातवलेकरः, वलसाड : स्वध्यायमण्डलः, १८६५।

ऋग्वेदः, सम्पा. रामगोविन्दशास्त्री, वाराणसी : चौखाम्बाविद्याभवन, २००७।

शुक्लयजुर्वेद (माध्यन्दिनसंहिता), सम्पा. रामकृष्णशास्त्री, वाराणसी : चौखम्बाविद्याभवन, २०१३।

चरकसंहिता, वाराणसी : चौखाम्बा ओरियन्टालिया, २०१५।

सुश्रुतसंहिता, सम्पा. अम्बिकादत्त व्यास, वाराणसी : चौखम्बा संस्कृत सीरीज अफिस, २००१।

प्रश्नोपनिषद्, गोरक्षपुर : गीताप्रेस, १९९८।

वेदविद्या
ISSN-२२३०-८९६२
UGC 'CARE' list Sl.No. 97

वेदों में विश्वशान्ति का सन्देश

डॉ. कमलाकान्त मिश्र

वेद विश्व-साहित्य का प्राचीनतम अनुपम ग्रन्थ है जिसमें हमारे प्राचीन ऋषियों के सहस्रों वर्षों के चिन्तन-मनन एवं अनुभूत ऐसा सर्वविध ज्ञान समाहित है जो मानव-जीवन को सफल बनाने के लिए अपेक्षित है और भविष्य में भी रहेगा। यह भारतीय विद्या-अध्यात्म, ज्ञान-विज्ञान, दर्शन आदि का मूल स्रोत है। इसमें सन्निहित ज्ञान सार्वभौमिक, सार्वकालिक एवं शाश्वत है। इसमें समाहित ज्ञान देश, काल की सीमा से परे किसी क्षेत्र-विशेष के लिए नहीं अपितु समस्त विश्व के कल्याण के लिए है।

आज के इस भौतिकवादी युग में विज्ञान एवं तकनीकी (Technology) विकास के कारण एक ओर जहाँ सम्पूर्ण विश्व उद्योग, शिक्षा, व्यवसाय, तकनीकी विद्या-प्रणाली में एक-दूसरे के अत्यधिक समीप आ गया है, वहीं दूसरी ओर स्वार्थान्धता एवं व्यक्तिगत महत्त्वाकांक्षाओं के कारण क्षेत्रवाद, अलगाववाद, भाषावाद, जातिवाद एवं साम्प्रदायिकता आदि के आधार पर लोगों में रक्तपात करवाकर असामाजिक तत्त्व शान्ति भङ्ग कर रहे हैं। संसार में सर्वत्र भय, आतङ्क, उपद्रव, कलह, पारस्परिक द्वेष एवं हिंसा के कारण सर्वत्र अशान्ति का साम्राज्य फैला हुआ है। परमाणु बम जैसे खतरनाक अस्त्र-शस्त्रों के कारण आज संसार तृतीय विश्वयुद्ध के कगार पर खड़ा है।

अतः आज आतङ्क एवं अशान्ति से संत्रस्त मानव जाति की सुरक्षा के लिए विश्वशान्तिपरक मानवमूल्यों से ओत-प्रोतः वैदिक-साहित्य के अनुशीलन एवं प्रचार-प्रसार की अत्यन्त आवश्यकता है। तभी मानव-जाति विश्वशान्ति के पथ पर अग्रसर हो सकेगी एवं विश्वशान्ति की प्रतिष्ठा हो सकेगी।

(१) आध्यात्मिक मूल्य :

वेद हमें यह सन्देश देता है कि ईश्वर वस्तुतः एक ही है जिसे हम विभिन्न नामों से पूजते हैं -

एकं सद्विप्रा बहुधा वदन्ति।[१]

---

१ ऋग्. १.१६४.४६

हम सभी लोग एक ही परमात्मा से उत्पन्न हैं। यहाँ तक कि सृष्टि के प्रत्येक प्राणी में उसी ईश्वर का वास है।

वैदिक संस्कृति आत्मतत्त्व प्रधान संस्कृति है। कहा गया है - **इदं ज्योतिरमृतं मर्त्येषु ।**[१]

अर्थात् यह आत्मा मनुष्यों में अमर ज्योति के रूप में है - **अयमात्मा ब्रह्म ।**[२]

यह आत्मा ही ब्रह्म है - **आत्मैवेदं सर्वम् ।**[३]

यह सब आत्मा ही है।

ईशावास्यमिदं सर्वं यत्किञ्च जगत्यां जगत् ।
तेन त्यक्तेन भुञ्जीथा मा गृधः कस्यस्विद्धनम् ॥[४]

अर्थात् यह चराचर जगत् ईश्वर से व्याप्त है। त्याग भाव से सांसारिक पदार्थों का उपभोग करो। किसी के धन के प्रति लोभ दृष्टि मत रखो।

यस्तु सर्वाणि भूतान्यात्मन्येवानुपश्यति ।
सर्वभूतेषु चात्मानं ततो न वि जुगुप्सते ॥[५]

अर्थात् जो मनुष्य प्राणिमात्र को सर्वाधार परब्रह्म परमात्मा में देखता है और सर्वान्तर्यामी परम प्रभु परमात्मा को प्राणिमात्र में देखता है, वह कैसे किसी से घृणा या द्वेष कर सकता है ? वह तो सदा सर्वत्र परम प्रभु के ही दर्शन करता हुआ सबकी सब प्रकार चाहता है। सेवा करना चाहता है।

श्रीमद्भगवद्गीता में भी ऐसा ही भाव व्यक्त किया गया है। भगवान श्रीकृष्ण कहते हैं -

सर्वभूतस्थमात्मानं सर्वभूतानि चात्मनि।
ईक्षते योगयुक्तात्मा सर्वत्र समदर्शनः॥

यो मां पश्यति सर्वत्र सर्वं च मयि पश्यति।
तस्याहं न प्रणश्यामि स च मे न प्रणश्यति॥[६]

अर्थात् योगाभ्यास से समाहित चित्तवाला एवं सब में समभाव से देखने वाला योगी आत्मा (परमात्मा) को सम्पूर्ण प्राणियों में देखता है और सम्पूर्ण प्राणियों को अपनी आत्मा में अभेदभाव से

---

१ ऋक्. ६.९.४

२ बृहदा. २.५.२९

३ छान्दो. ६.२५.२

४ यजु. ४०.१

५ यजु. ४०.६

६ श्रीमद्भगवद्गीता ६.२९-३०

स्थित देखता है और जो मनुष्य सबके आत्मरूप मुझे (वासुदेव को) सम्पूर्ण प्राणिमात्र में देखता है तथा समस्त प्राणियों को मुझ (वासुदेव) में देखता है, उसके लिए मैं अदृश्य नहीं होता और वह मेरे लिए अदृश्य नहीं होता। अर्थात् समस्त प्राणियों में व्याप्त आत्मा एक ही परमात्मा के अलग-अलग रूप हैं। फिर प्राणियों में भेदभाव कैसा ?

विश्वशान्ति की स्थापना की दृष्टि से वेद की अवधारणा है कि इस पृथ्वी पर रहने वाले सभी मनुष्य समान हैं। सब में वही परम तत्त्व व्याप्त है और उसी परम तत्त्व में सभी प्राणी समाये हुए हैं। फिर भेद-भाव की बात स्वतः समाप्त हो जाती है। वेद सभी को आत्मवत् समझने का सन्देश देता है। सभी समान हैं - न कोई छोटा न कोई बड़ा। हम सभी भाई-भाई हैं। भेद-भाव की भावना को भूलकर हमें विश्वशान्ति एवं जनकल्याण के लिए प्रयासरत होना चाहिए।

ऋग्वेद में कहा गया है -

ते अज्येष्ठा अकनिष्ठास उद्भिदोऽमध्यमासो महसा वि वावृधुः।
सुजातासो जनुषा पृश्निमातरो दिवो मर्या आ नो अच्छा जिगातन॥[१]

अर्थात् उनमें (मरुद्गणों में) कोई ज्येष्ठ (श्रेष्ठ) नहीं होता है और न कोई कनिष्ठ है। कोई मध्यम श्रेणी का भी नहीं है। वे सभी समान हैं। वे उन्नति के लिए शत्रुओं का भेदन कर ऊपर उठने वाले हैं। अत एव वे अपने तेज से विशेष रूप से वृद्धि प्राप्त करते हैं। वे जन्म से कुलीन तथा पृथ्वी को माता मानने वाले स्वर्गीय मानव ही हैं। वे हमारी ओर आ जाएँ। आगे कहा गया है -

अज्येष्ठासो अकनिष्ठास एते सं भ्रातरो वावृधुः सौभगाय ।[२]

इनमें (मरुद्गणों में) न कोई बड़ा है और न कोई छोटा। ये भाई के समान रहते हैं। ये सौभाग्य-प्राप्ति के लिए सतत एक-दूसरे को बढ़ाते हैं।

अथर्ववेद में कहा गया है - **प्रियं सर्वस्य पश्यत उत शूद्र उतार्ये।**[३]

अर्थात् मैं सबके लिए प्रिय बनूँ चाहे वह शूद्र हो अथवा आर्य।

ऐसा तभी सम्भव होगा जब हम लोभ, स्वार्थ जैसी दुर्भावनाओं का त्याग करते हुए स्वयं को पापाचार से दूर रखें। इसलिए वेद में प्रार्थना करते हुए कहा गया है -

विश्वानि देव सवितुर्दुरितानि परा सुब। यद्भद्रं तन्नऽआ सुव॥[४]

---

१ ऋग्. ५.५९.६

२ ऋग्. ५.६०.५

३ अथर्व. १९.६२.१

४ यजु. ३०.३

अर्थात् हमारे लिए जो कुछ भी दुराचार हैं, उन्हें हमसे दूर ले जाओ और जो कुछ हमारे लिए भद्र, कल्याणकारी है, वह हमें प्राप्त हो। विश्वशान्ति को विघटित करने वाले कोई भी तत्त्व हमसे दूर रहे।

विश्व में शान्ति के लिए वेद हमें सन्देश देता है कि हम सब विश्व को एक घोंसला मानकर पक्षियों के समान मिल-जुल कर प्रेमभाव से रहें -

यत्र विश्वं भवत्येकनीडम् ॥[१]

यत्र विश्वं भवत्येकरूपम् ॥[२]

मिलजुल कर रहने के लिए हमें अपने मन में अच्छे विचारों को उत्पन्न करने का सङ्कल्प भी लेना होगा - **तन्मे मनः शिवसङ्कल्पमस्तु ॥**[३]

वैदिक ऋषियों ने पारस्परिक मित्रता एवं सामञ्जस्य की भावना के लिए मधुर वाणी को व्यवहार में लाने का सन्देश दिया है जो वैश्विक शानि के लिए अत्यन्त उपादेय है।

अथर्ववेद में कहा गया है -

जिह्वाया अग्रे मधु मे जिह्वामूले मधूलकम् ।
ममेदह क्रतावसो मम चित्तमुपायसि॥[४]

मधुमन्मे निक्रमणं मधुमन्मे परायणम्।
वाचा वदामि मधुमद्भूयासं मधुसदृशः॥[५]

अर्थात् मेरी जिह्वा के अगले भाग में तथा मूल भाग में मधुरता बनी रहे। हे मधुरता ! आप मेरे शरीर, मन तथा कर्म में विद्यमान रहें। मेरा चाल-चलन मधुर हो। मेरा दूर होना भी मीठा हो। मेरी वाणी भी मधुर हो जिससे मैं मधुरता की मूर्ति बनूँ अर्थात् सब के प्रेमास्पद बन जाएँ।

(२) विश्वकल्याणमयी भावनापरक मूल्य :

वैदिक ऋचाएँ विश्वकल्याणमयी भावना से अनुप्राणित हैं - **पुमान् पुमांसं परि पातु विश्वतः।**[६]

अर्थात् मनुष्य को मनुष्य की सब प्रकार से रक्षा करनी चाहिए ।

१ यजु. ३२.८
२ अथर्व. २.१.१
३ यजु. ३४.१
४ अथर्व. १.३४.२
५ अथर्व. १.३४.३
६ ऋग्. ६.७५.१४

वेद का स्पष्ट उपदेश है - **मा हिंसीः पुरुषं जगत्**।[१] अर्थात् मनुष्य किसी की हिंसा न करे।

विश्वशान्ति एवं विश्वजनीन कल्याण की भावना से वेद का स्पष्ट निर्देश है परस्पर सद्भाव से मिलजुल कर चलने का तथा हृदय, मन, विचार, सङ्कल्प आदि सभी में समता, एकता बनाए रखने का।

ऋग्वेद के अन्तिम सङ्गटन-सूक्त में (ऋषि अङ्गिरस) सङ्कल्प, विचार तथा क्रियाकल्पों में सर्वत्र समानता की प्रार्थना की गयी है -

सं गच्छध्वं सं वदध्वं सं वो मनांसि जानताम्।
देवा भागं यथा पूर्वे सञ्जानाना उपासते ॥

समानो मन्त्रः समितिः समानी समानं मनः सह चित्तमेषाम्।
समानं मन्त्रमभि मन्त्रये वः समानेन वो हविषा जुहोमि ॥

समानी वः आकूतिः समाना हृदयानि वः।
समानमस्तु वो मनो यथा वः सुसहासति ॥[२]

अर्थात् हे स्तुति करने वाले मनुष्यों ! तुम लोग साथ मिलकर चलो, साथ मिलकर बोलो तथा तुम्हारे मन समान रूप से अर्थबोध करें। जिस प्रकार पूर्वकाल में देवगण समान रूप से सहमति प्राप्त करते हुए अपने हव्यभाग को स्वीकार करते थे, उसी प्रकार तुम लोग भी विरोध छोड़कर सहमति से सम्पन्नता प्राप्त करो।

इन ऋत्विजों में मन्त्रणा समान हों, मन्त्रणा स्थल समान रूप में हो, इनका अन्तःकरण समान हो, विचार भी समान हो। मैं तुम्हारे लिए एक ही प्रकार का मन्त्र (स्तुति) का प्रयोग कर रहा हूँ। मैं तुम्हारे लिए समान आहुति के द्वारा हवन कर रहा हूँ।

हे ऋत्विजों ! तुम्हारा सङ्कल्प समानरूप का हो, तुम्हारे हृदय समान रूप के हों तथा तुम्हारा मन भी समान हो, जिससे तुम्हारी सुन्दर सङ्गति बन जाए।

यदि समग्र विश्व मिलकर चलता है, आपस में प्रेमपूर्वक वार्तालाप करता है तो सबकी मनोवृत्ति भी एक जैसी होगी तथा विश्व में शान्ति स्वतः स्थापित होगी।

वेद में आपसी ताल-मेल एवं सौहार्द की भावना विकसित करने का उपदेश है जिससे ईर्ष्या, द्वेष एवं मनोमालिन्य जैसी दुर्भावना स्वतः समाप्त हो जाएगी तथा विश्व में शान्ति स्थापित होगी।

अथर्ववेद के सामनस्य-सूक्त में कहा गया है -

१ यजु. १६.३

२ ऋग्. १०.१९१.२-४

सहृदयं सांमनस्यमविद्वेषं कृणोमि वः।
अन्यो अन्यमभि हर्यत वत्सं जातमिवाघ्न्या॥[१]

अर्थात् हे मनुष्यों ! हम आपके लिए हृदय को प्रेमपूर्ण बनाने वाले सौमनस्य बढ़ाने वाले तथा परस्पर निर्वैरता बढ़ाने वाले भाव उत्पन्न करते हैं। आप लोग परस्पर एक-दूसरे के साथ उसी प्रकार प्रेमपूर्ण व्यवहार करें, जिस प्रकार नए उत्पन्न बछड़े से उसकी माता (गाय) स्नेह करती है। अन्यत्र कहा गया है -

अव ज्यामिव धन्वनो मन्युं तनोमि ते हृदः ।
यथा संमनसौ भूत्वा सखायाविव सचावहै ॥[२]

अर्थात् जिस प्रकार धनुर्धारी पुरुष धनुष पर चढ़ी हुई प्रत्यक्षा (डोरी) को उतारता है, उसी प्रकार हम आपके हृदय से क्रोध को उतारते हैं, ताकि हम परस्पर मित्रवत् रह सकें। वेद दुराचारी प्रवृत्तियों का परित्याग कर समस्त जनमानस को मित्रभाव से आगे बढ़ने का सन्देश देता है - **उद्बुध्यध्वं समनसः सखायः ।**[३]

(३) मैत्री-भाव :

वर्तमान समय में मैत्रीभाव की अत्यधिक आवश्यकता है। यदि स्वार्थ से हटकर मानव-कल्याण के निमित्त सभी एक-दूसरे के प्रति मित्रवत् व्यवहार करेंगे तो पारस्परिक मैत्रीभाव विश्व में शान्ति स्थापित करने के लिए एक सुदृढ सेतु का काम करेगा।

वेद में यह सन्देश दिया गया है कि सब सभी प्राणियों को मित्र की दृष्टि से देखने के लिए प्रयासरत हों -

मित्रस्याहं चक्षुषा सर्वाणि भूतानि समीक्षे ।
मित्रस्य चक्षुषा समीक्षामहे ॥[४]

इसके लिए सद्बुद्धि की कामना की गयी है कि हम जिन प्राणियों को देख रहे हैं, उनके प्रति सद्भाव रखें और जिन्हें हम नहीं देख रहे हैं, उनके प्रति भी हमारा सद्भाव बना रहे -

.......यांश्च पश्यामि यांश्च न तेषु मा सुमतिं कृधि........।[५]

---

१ अथर्व. ३.३०.१

२ अथर्व. ६.४२.१

३ ऋग्. १०.१०१.१

४ यजु. ३६.१८

५ अथर्व. १७.१.७

मैत्रीपूर्ण सदाचरण से समस्त विश्व में शान्ति का साम्राज्य होगा। सभी लोग निर्भय होकर कहीं सुखपूर्वक अपना जीवन व्यतीत कर सकेंगे।

अभयं मित्रादभयममित्रादभयं ज्ञातादभयं पुरोक्षात् ।
अभयं नक्तमभयं दिवा नः सर्वा आशा मम मित्रं भवन्तु ॥[१]

सबों के प्रति सद्भावना हो - **शन्नोऽस्तु द्विपदे शं चतुष्पदे।**[२]

अर्थात् मनुष्य एवं पशु सबका कल्याण हो ।

आज भाषा, धर्म, सम्प्रदाय, वर्ग-भेद, जाति आदि के कारण हिंसा की घटनाएँ सर्वत्र दृष्टिगोचर होती हैं, जिनके परिणामस्वरूप भय, आतङ्क एवं अशान्ति का वातावरण बना हुआ है। ये तथ्य विवाद का कारण नहीं होना चाहिए क्योंकि हम सब एक पृथ्वीमाता की सन्तान हैं -

माता भूमिः पुत्रो अहं पृथिव्याः।[३]

हमें एक परिवार की तरह उसी प्रकार मिल-बाँटकर प्राकृतिक संसाधनों का उपयोग करते हुए रहना चाहिए जैसे एक गाय सभी को समान रूप से सहस्र धाराओं में दूध देती है। अथर्ववेद में कहा गया है -

जनं बिभ्रती बहुधा विवाचसं नानाधर्माणं पृथिवी यथौकसम्।
सहस्रं धारा द्रविणस्य मे दुहां ध्रुवेव धेनुरनपस्फुरन्ती॥[४]

अर्थात् अनेक प्रकार के धर्मों को मानने वाले, विभिन्न भाषा-भाषी जन-समुदाय को एक परिवार के रूप में आश्रय देने वाली, अविनाशी और स्थिर स्वभाव वाली पृथ्वी उसी प्रकार हमें असङ्ख्य ऐश्वर्य प्रदान करने वाली बने जैसे गाय सहस्र धाराओं में दूध देती है।

वेद में ब्रह्माण्ड की शान्ति एवं प्राणिमात्र के कल्याण की उदात्त भावना प्राप्त होती हैं -

द्यौः शान्तिरन्तरिक्षँ शान्तिः पृथिवी शान्तिरापः शान्तिरोषधयः शान्तिः।
वनस्पतयः शान्तिर्विश्वेदेवाः शान्तिर्ब्रह्म शान्तिः। सर्वं शान्तिः शान्तिरेव शान्तिः।
सा मा शान्तिरेधि।[५]

---

१ अथर्व. १९.१५.६

२ यजु. ३६.८

३ अथर्व. १२.१.१२

४ अथर्व. १२.१.४५

५ यजु. ३६.१७

इसमें सच्ची शान्ति की प्राप्ति की प्रार्थना करते हुए कहा गया है कि द्युलोक शान्ति प्रदान करे। अन्तरिक्ष शान्ति प्रदान करे। भूमि शान्ति प्रदान करे। जल से शान्ति प्राप्त हो। औषधियाँ एवं वनस्पतियाँ शान्ति देने वाली हो। सभी विद्वान् शान्ति उत्पन्न करें। ज्ञान शान्ति देने वाला हो। सम्पूर्ण जगत् शान्ति स्थापित करे। शान्ति भी सच्ची शान्ति देने वाली हो। प्रकार की सच्ची शान्ति मुझे प्राप्त हो।

न केवल वेद अपितु समस्त संस्कृत-साहित्य का उद्घोष है -

सर्वे भवन्तु सुखिनः सर्वे सन्तु निरामयाः ।
सर्वे भद्राणि पश्यन्तु मा कश्चिद् दुखभाग्भवेत् ॥

डॉ. कमलाकान्त मिश्र
पूर्व निर्देशक,
राष्ट्रीय संस्कृत संस्थान,
नई दिल्ली

सहायक ग्रन्थ सूची :-

अथर्ववेद, सम्पा. दमोदरसातवलेकरः, वलसाड : स्वध्यायमण्डलः, १८६५

ऋग्वेद, सम्पा. रामगोविन्दशास्त्री, वाराणसी : चौखाम्बाविद्याभवन, २००७

शुक्लयजुर्वेद (माध्यन्दिनसंहिता), सम्पा.रामकृष्णशास्त्री, वाराणसी : चौखम्बाविद्याभवन, २०१३

छान्दोग्योपनिषद्, गोरक्षपुर : गीताप्रेस, १९९४

वृहदारण्योपनिषद्, गोरक्षपुर : गीताप्रेस, १९९०

भगवद्गीता, गोरक्षपुर : गीताप्रेस, २००१

अङ्क- ३४
जुलाई - दिसम्बर २०१९

वेदविद्या
ISSN-२२३०-८९६२
UGC 'CARE' list Sl.No. 97

प्राणो रक्षति रक्षितः

चेतना वेदी

प्रस्तावना

कर्म, ज्ञान व उपासना की काण्डत्रयी में आरण्यक उपासना काण्ड के प्रतिपादक ग्रन्थ है। मध्य मीमांसा का विषय उपासना है। आरण्यक ग्रन्थ रहस्य विद्या से सम्पन्न ग्रन्थ हैं। यज्ञीय कर्मकाण्ड जो बाहर चल रहा था उसे अध्यात्म के साथ जोडा गया। यद्यपि शरीरगत बाह्य व आन्तर साधनों, अवयवों के साथ उन यज्ञीय कर्मों तथा उनके लक्ष्यों को जोड़कर व्याख्या का प्रारम्भ ब्राह्मण ग्रन्थों से ही दीख पड़ता है। पुनरपि आरण्यक ग्रन्थों ने भी इस बाह्य कर्मकाण्ड के विचारों को, उनके फलों को अध्यात्म की दृष्टि देकर कर्मकाण्ड को सही अर्थों में उपासना में परिवर्तित करने की अद्भुत विलक्षण दृष्टि हमें प्रदान की है। यज्ञीय कर्मों का विधान करना आरण्यकों का उद्देश्य नहीं था अपितु इन विधियों के आन्तरिक मर्म या तात्पर्य को प्रगट करना व तदनुसार कर्म करना यह उद्देश्य बना और यह कर्म समूह उपासनाकाण्ड कहलाया। यद्यपि आरण्यकों से ही औपासनकर्म की दृष्टि प्राप्त हुई हो ऐसा भी नहीं कहा जा सकता क्योंकि संहिताओं में उपासना के सूत्र पत्र तत्र मोती सदृश बिखरे हुए हैं। तथापि ब्राह्मण ग्रन्थगत यज्ञरूप बाह्य कर्मकाण्ड को आत्मभाव, आत्मसामीप्य प्रदान करने में या आधियाज्ञिक विनियोग को अध्यात्म विनियोग की दृष्टि प्रदान करने में आरण्यक ग्रन्थों की सर्वोच्च भूमिका या योगदान अवश्य ही संहिताग्रन्थों से विलक्षण है। शायद इसीलिए ये ग्रन्थ मध्य मीमांसा कहलाते हैं। यह वह पुल है जहाँ खडे होकर व्यक्ति जीवन में दो मार्ग चुनने में स्पष्ट व समर्थ हो सकता है। एक है पूर्वमीमांसा अर्थात् विशुद्ध कर्मकाण्डीय जीवन या फिर उत्तरमीमांसा अर्थात् इन यज्ञिय कर्मों के प्रत्येक काण्ड में छिपे आत्मतत्त्व तक पहुंचाने वाले साधन का उपयोग स्वर्ग कामना को छोड ब्रह्म कामना को लेकर करना। इस मध्य से ये दो मार्ग स्पष्ट दीख सकते हैं। चुनाव में असन्दिग्धता आ सकती है यदि व्यक्ति इस मध्य मीमांसा को समझ पाये। इस मध्य में या केन्द्र में खडे होकर प्रेयमार्ग व श्रेयमार्ग का चुनाव करना अत्यन्त सहज है। इस दृष्टि से ये आरण्यक ग्रन्थ वास्तव में व्यक्ति के जीवन की दिशा और दशा बदलने में महत्त्वपूर्ण भूमिका निभाते हैं ऐसा कहना उचित ही होगा।

भूमिका रूप में रखे गये इन आरण्यक ग्रन्थों के दृष्टिकोण को प्रस्तुत प्रपत्र में प्राण तत्त्व माध्यम से स्पष्ट किया जायेगा। यज्ञीय विनियोगों में प्राण का आधिदैविक स्वरूप जो सामान्यतया स्वर्गादि कामना के साधन रूप में था वही अध्यात्म पक्ष में ब्रह्मकामना का साधन कैसे बना ? वही

कर्म वही साधन किन्तु लक्ष्य व स्वरूप भिन्न कैसे हुआ ? जो कर्म स्वर्गकामना से प्रारम्भ किया गया था उसी में बडी सहजता से ब्रह्मकामना का प्रारम्भ कैसे हुआ ? इत्यादि प्रश्नों का निराकरण आवश्यक है। इसी कड़ी में यह जो लक्ष्य का संक्रमण बिन्दु था उसमें आरण्यक ग्रन्थों का दृष्टिकोण किस प्रकार एक निश्चित नूतन दिशा प्रदान करते हैं ? इसके कुछ तथ्यों पर संहिता व ब्राह्मण ग्रन्थों के आलोक में विवेचन तथा विशेषण करना इस प्रपत्र का मुख्य उद्देश्य है।

२. उपासना का लक्ष्य

उपासना या अध्यात्म का लक्ष्य अद्वैत की प्राप्ति है जिसे **"योऽसावादित्ये पुरुषः सोऽसावहम्।"**[१] इस यजु द्वारा जाना जा सकता है। यह लक्ष्य पाने में आत्मा पराजित होती रहती है। देखा जाये तो मनुष्य देह में बाह्य प्रकृति के देव इन्द्रिय रूप में विराजमान हैं। फिर भी इन्द्र रूप आत्म तत्त्व असुरजित् क्यों है ? कौषितकि उपनिषत् के अनुसार उत्तर है -

स यावद्ध वा इन्द्र एतमात्मान न विजज्ञौ तावदेनमसुरा अभिबभूवुः।[२]

जब तक इन्द्र स्वयं को नहीं जानता था तब तक असुरों से पराजित हुआ। तात्पर्य स्वयं को अर्थात् आत्मा तत्त्व को न जानना ही संसार में आत्मा के पराभव का मूल कारण है। किन्तु जब इन्द्र ने स्वयं को जान लिया फिर वह कभी असुरों से नहीं हारा -

स यदा वि

होता है। जैसे कि -

यत् प्राण स्तनयित्नुनाभिक्रन्दत्योषधीः।
प्र वीयन्ते गर्भान् दधतेऽथो बह्वीर्वि जायन्ते।[३]

यदा प्राणो अभ्यवर्षीद् वर्षेण पृथिवीं महीम्।
ओषधयः प्र जायन्तेऽथो याः काश्च वीरुधः।[४]

देहस्थ प्राण का आधार अन्न है और इस आधार को उत्पन्न करने में बाह्य प्राण निमित्त बनते हैं। इस प्रकार सृष्टि का प्राण सतत अपने अंश की रक्षा के लिए कार्य कर रहा है। यह ब्रह्माण्ड और पिण्ड के मध्य देव समन्वय सन्तुलन व संरक्षण का अद्भुत आधिदैविक उदाहरण है। उपासना की दृष्टि से प्राण क्या करते हैं ? शुक्लयजुर्वेद के अनुसार - ..**अश्विभ्यां सरस्वत्या सुपिप्पल इन्द्राय पच्यते**

---

१ यजु. ४०-१७

२ कौ. उप. ४-२०

३ अथर्व ११.४.३

४ अथर्व. ११.४.१७

मधु।[1] अश्विनौ अर्थात् प्राणापान तथा सरस्वती ज्ञान की अधिष्ठात्री देवता। इन दोनों साधनों से संसार का उपभोग करे तो ये जीवात्मा के लिए मधु का परिपाक करते हैं। इन्द्र का मधु मुक्ति है।

ऋग्वेद के अनुसार हृदयरूपी गुफा में आत्मा रूप अग्नि छिपा है। प्राण की रगड़ से वह व्यक्त होता है। **...गुहा सन्तं मातरिश्वा मथायति।**[2] इसी कारण प्राणवायु को साक्षात् आत्मा कहा गया है। अन्यत्र अश्विनौ से गमन की प्रार्थना में दृष्टान्त रूप में कहा कि जैसे आत्मभूत प्राण वायु प्राणियों के शरीर में जाती है वैसे तुम गति करो - **..आत्मेव वातः स्वसराणि गच्छतम्।**[3] इस प्रकार संहिताओं के अनुसार प्राण आत्मतत्त्व का अत्यन्त सहयोगी तत्त्व है।

४. आरण्यकगत प्राण

आरण्यक प्राणों का निम्नलिखित विविध आयामों से विवेचन किया जायेगा।

४.१. प्राण का शारीरिक महत्त्व

ऐ आरण्यक ने शरीरस्थ श्री अर्थात् ऐश्वर्यों की सिर से लेकर पैर गणना की है। इसके अनुसार वाणी, चक्षु आदि और प्राण शरीर की उच्चतम श्री है। देश का ऐश्वर्य इन साधनों पर टिका है -

ताः एताः शीर्षञ्छ्रियः श्रिताश्चक्षुः श्रोत्रं मनो वाक्प्राण इति।[4]

इन शरीर के ऐश्वर्यों में सर्वश्रेष्ठ श्री शोभा कौन है ? इस श्रेष्ठता की प्रतिस्पर्धा में शर्त यह थी कि जिस के उत्क्रमण से शरीर का पात होगा वह **उक्थ** कहलायेगा। प्रत्येक इन्द्रिय शरीर से निकल गई परन्तु शरीर का पतन नहीं हुआ। केवल प्राण के उत्क्रमण पर शरीर शीर्ण अर्थात् नष्ट हो गया -

प्राण उदक्रामत्तत्प्राण उत्क्रान्तेऽपद्यत।[5]

तच्छरीरं प्राण उत्क्रान्ते सति पतितमभून्न त्वश्नाति नापि पिबति।[6] इस प्रकार देह को जो यह **शरीर** संज्ञा मिली है उसका कारण प्राण है - **तदशीर्यताशारीती३ तच्छरीरम् अभवत् तच्छरीरस्य शरीरत्वम्।**[7]

इस प्रकार शरीर के सम्पूर्ण ऐश्वर्यों में प्राण ही ऐसा ऐश्वर्य है जिसके उत्क्रमण से देहपतन सम्भव है। अन्य इन्द्रियों के शरीर में प्रवेश करने पर भी यह सोया हुआ सा ही रहता है परन्तु प्राण

---

१ यजु. २१.५६

२ ऋ. १.१४१.३

३ ऋ. १.३४.७

४ ऐआ. २.१.४

५ ऐ.आ. २.१.४

६ ऐ.आ. २.१.४ सायणभाष्य

७ ऐ.आ. २-१-४

के प्रवेश करते ही शरीर उठ खड़ा हुआ। इसलिए प्राण उक्थ कहलाया।[१] अतः निष्केवल्पशस्त्र में प्राण के इस महात्म्य के ध्यान करने का निर्देश दिया है।[२]

४.२ आत्मा का प्राणाश्रयत्व

प्राण न केवल शरीर का आश्रय है अपितु आत्मा का भी आश्रय माना गया है। प्राण के शरीर में होने पर आत्मा को भूति कहा जाता है। **'प्राणे सति जीवात्मा तत्र'** भवति। प्राण के न होने पर आत्मा अभूति कहलाता है।[३] यहाँ तक की जब सोते समय श्वास की भूशब्दानुकरण ध्वनि आती है वह भी प्राण के भूति गुण युक्त होने से है। इस प्रकार प्राण के भूति और अभूति गुणद्वय की उपासना कही गई है। इसका फल चिरजीवी और शत्रुजयी होना है।

४.३ प्राणोपासना

ऐतरेय आरण्यक में प्राणोपासना का अत्यन्त विशद् वर्णन उपलब्ध है। इस आरण्यक में प्राण की विभिन्न रूपों में उपासना कही है।

४.३.१ उशस्त्र में प्राणोपासना।

उक्थ शस्त्र के पठन के समय मन को लक्ष्य प्रदान किया है। उक्थ का अर्थ है जिसके द्वारा देवता की कृपा या प्रसाद प्राप्त होता है। **उत्तिष्ठत्यनेन देवताप्रसाद इति उक्थं शस्त्रम्।**[४] इस शस्त्र में प्रथम आधिदैविक रूप से उक्थ में पृथिवी उपास्य है। पृथिवी उक्थ है क्योंकि इसके पास से ही सारा स्थावर जङ्गम जगत् उत्तिष्ठति अर्थात् समर्थ होता है इसलिए उक्थ में पृथिवी का ध्यान करना है। पृथिवी का पूजनीय देव अग्नि है। उक्थ में पृथिवी, अन्तरिक्ष, द्यु की भावना करते हुए क्रमशः अग्नि, वायु व आदित्य इन अर्चनीय देवों की उपासना निर्दिष्ट है।[५] अध्यात्म की दृष्टि से इसी शास्त्र में शरीर योजना की गई है। आधिदैविक उपासना से आध्यात्मिक उपासना की ओर बढ़ते हुए कहा गया कि पुरुष ही उक्थ है। क्योंकि देवता प्रसाद अर्थात ब्रह्मप्राप्ति का साधन पुरुष शरीर है। इस शरीर से आत्मा ब्रह्मप्राप्ति में उत्तिष्ठति अर्थात् समर्थ होती है इसलिए पुरुष उक्थ है। इस शरीर में तीनों लोकों के साथ शरीरावयवों का साम्य दिखाते हुए उपासना का निर्देश है। जिसमें अन्तरिक्ष लोक के दृष्टान्त के द्वारा आध्यात्मिक दृष्टि प्रदान करते हुए कहा गया -

नासिके एवोक्थं यथाऽन्तरिक्षं तथा।

---

१ प्राणः प्राविशत्तत्प्राणे प्रपन्न उदतिष्ठत् तदुक्थमभवत्। ऐ.आ. २.१.४, तुलना करें - छां. ५.१.६से १५; प्रश्नो. २.१; कौषी. उप. २.१४

२ ऐ.आ. २.१.४

३ ऐ.आ. २.१.८

४ ऐ.आ. २.१.२ सायणभाष्य

५ ऐ.आ. २.१.२

तस्य प्राणोऽर्कोऽन्नमशीतयोऽन्नेन हीदं सर्वमश्नुते।[1]

जैसे अन्तरिक्ष उक्थ है वैसे ही नासिका उक्थ है। इस उक्थ का पूजनीय देव प्राण है। यहाँ स्पष्ट रूप से प्राणोपासना का निर्देश देते हुए कहा गया है कि -

तदेतद्ब्रध्नस्य विष्टपं यदेतन्नासिकायै विनतमिय।[2]

इसकी व्याख्या करते हुए आचार्य सायण लिखते हैं - नासिकायाः सम्बन्धिविशेषेण नतमत्यन्तनिम्नं यन्मूलमस्ति तदेतद्ब्रध्नस्याऽऽदित्यस्य विष्टपं स्थानम्। ध्यानस्थानत्वं च प्रश्नोत्तराभ्यां जाबाला आमनन्ति - कतमच्चास्य स्थानं भवतीति भ्रुवोः प्राणस्य च सन्धिः स एष द्यौर्लोकस्य परस्य च सन्धिर्भवति[3] इति। यहाँ जो विष्टप शब्द है वही प्राण के ध्यान का स्थान है जिसे उत्तरवर्ति ग्रन्थों में आज्ञाचक या त्रिकुटि के नाम से जाना जाता है। यह अत्यन्त महत्त्वपूर्ण निर्देश माना जा सकता है। इसी उक्थ में प्राणोपासना के विभिन्न निर्देश आगे कहे गये हैं।

४.४ कालरूप में उपासना

प्रातः व सायं ये नाम प्राण के शरीरव्यापार निमित्त पडे हैं। प्राण उक्थ है, यदि प्रातःकाल चक्षु इत्यादि देवों ने जागरण किया तो यही प्राणात्मक काल की उपासना है। प्रातः उत्थान करने से प्रत्येक इन्द्रिय गोलक में तत्तत् इन्द्रिय की शक्ति को प्राण फैला देता है, यही प्राण का विस्तार है। प्राण के इसी विस्तार को प्रातः संज्ञा से जाना जाता है।

तं देवाः प्राणयन्त स प्रणीतः प्रातायत प्राताायीती३ तत्प्रातरभवत्।
समागादिती२ तत्सायमभवदहरेव प्राणो रात्रिरपानः।[4]

प्रातायि इस शब्द से प्राण का प्रातःकाल विस्तार होता है इसका सङ्केत दिया गया है। इसी के साथ वहीं प्राण रात्रि में शयन के निमित्त वागादियों के प्रातःकाल के प्रसरण का संहार अर्थात् उन्हें इकट्ठा करता है। इन्द्रियों की शक्तियों का सङ्कोच होने से प्राण भी सङ्कोच को प्राप्त करते हैं। प्राण के इस संहार के कारण वह काल सायं शब्द से जाना है। यहाँ प्राण को अपान संज्ञा है। इस प्रकार प्रातः सायं इस काल रूप द्वारा प्राण और अपान की उपासना विहित है। यहाँ यह भी रोचक तथ्य है की प्राणात्मक काल की जीवन-मृत्यु इन दोनों रूपों में उपासना दिख पडती है। प्रातः जो जीवन बनकर आता है, वहीं रात्रि में अपान बनकर संहार का कार्य करता है। अथर्ववेद में यही प्राण मृत्यु का देवता कहलाया है।[5] काल के इन दो विभागों में प्राण शक्ति दो अत्यन्त विपरीत शरीर व्यापार

१ ऐ.आ. २.१.२

२ ऐ.आ. २.१.२

३ जाबा. ख. २

४ ऐ.आ. २.१.५

५ अथर्व. ८.१.१, ११.४.११

में लगी हुई है। शायद यही प्राण का सर्वोच्च महत्त्व है कि यदि प्राण जीवन शक्ति को फैलाता है तो उसी में इसे समेटने का भी सामर्थ्य है। अतः प्राण व अपान जीवन और मृत्यु के देवता के रूप में विकसित हुए। आरण्यक हमें यहाँ यह सूचित करता है कि प्राणापान के व्यवस्थित रहने से दीर्घ जीवन की प्राप्ति होती है। यद्यपि यह प्राणोपासना शरीर स्वास्थ के परिप्रेक्ष्य में दीख पड़ती है। किन्तु अनन्तर अष्टाङ्गयोग में प्राण के इस प्रातः प्रसरण को एक सुनिश्चित स्थान प्राणायाम के रूप में मिला जो दीर्घायुष्य के साथ साथ ब्रह्मप्राप्ति का भी साधन बना। तै. आरण्यक में यही बात एक अलग दृष्टि से कहीं गई। इनके अनुसार प्रातःकाल सूर्योदय प्राणियों के प्राण लेने के लिए होता है।[१] जहाँ प्रातः काल शरीर के प्राण इन्द्रियों को शक्ति दे रहे होते हैं वहीं बाह्य जगत् का प्राण सूर्य उदय होते हुए प्रत्येक आधिदैविक जगत् के देवताओं की शक्ति का प्रसारण कर रहा होता है। उपनिषत् के अनुसार -

स एष प्रजानां प्राण... आदित्यो ह वै बाह्यः प्राण उदयत्येष ह्येनं चाक्षुषं प्राणमनुगृह्णानः ।[२]

इस दृष्टि से यह प्रातःकाल अत्यन्त महत्त्वपूर्ण है क्योंकि बाह्य तथा शारीरिक प्राण अग्न्यादि देवों के साथ-साथ शरीरगत चक्षुरादि अंश देवों कि समाहृत शक्तियों को विस्तृत करते हुए शरीर व ब्रह्माण्ड में व्याप्त हो रहे होते हैं। इस प्रकार आधिदैविक अग्न्यादि देवों का मनुष्य शरीर में वागादि इन्द्रिय रूप से हुए सङ्कोच हुआ है और ये प्राण के भृत्य रूप इन्द्रिय है, जो यह जानता हुआ उपासना करता है उसका फल इस प्रकार है -

अनीशानानि ह वा अस्मै भूतानि बलिं हरन्ति य एवं वेद ।[३]

ऐसे उपासक के प्रति सभी प्राणी सेवकभाव रखते हुए उसके लिए पूजा समर्पित करते हैं। तात्पर्य प्राण के समान ही वह भी मुख्यत्व या महत्त्व को प्राप्त करता है। यह समर्पित आहुति प्राण को ही क्यों अर्पित है इस पर उपनिषत् का स्पष्टीकरण यह है कि वे कामना रहित हैं।[४]

अतः जब सृष्टि में प्राणों का प्रसरण हो रहा हो उस समय यदि कोई सोता रह जाए तो प्राण देवता के शक्ति दान का समय निकल जाता है। इससे शरीर के देव प्रतिनिधियों की शक्तियाँ क्षीण होने लग जाती है, यही इन्द्रियदौर्बल्य मृत्यु के निकट पहुँचाता है। इसी प्रकार रात्रि में उचित समय पर शयन का भी उतना ही महत्त्व है जितना प्रातः जागरण का है। इसे संहार किया द्वारा आरण्यक ने स्पष्ट किया है। रात्रि में सक्रिय प्राण शक्ति कम हो जाती है, अल्प प्राणशक्ति में इन्द्रियों का

१ योऽसौ तपन्नुदेति। सर्वेषां भूतानां प्राणानादायोदेति। तै.आ. १.१४

२ प्रश्नो ३.८

३ ऐ.आ. २.१.५

४ कौ.उप. २.१

सामर्थ्य भी अल्प होता है। इस स्थिति में रात्रि जागरण इन्द्रियों को दुर्बल तथा क्षीण करता है। इस प्रकार कालरूप प्राण की उपासना कई आयामों में महत्त्वपूर्ण है।

४.५ सत्यशब्द वाच्य प्राणोपासना

यहाँ प्राण रूप सत्य शब्द के तीन अक्षरों में प्राण, अन्न व आदित्य दृष्टि रखकर ध्यान करना है। इस रूप में प्राणोपासना का फल कहा है कि ऐसा व्यक्ति यदि कभी कुछ झूठ बोल दे तो भी उसका वह वाक्य सत्य ही कहलाता है। असत्यभाषण का दोष ऐसे प्राणोपासक को नहीं लगता है।[१]

४.६ प्राण के मृत्यु व अमृत गुण का ध्यान

प्राण देवता अमृत है। प्राण की गति में दो गुण है। प्राण के शरीर से बाहर निकलने से देह मृत हो जाता है इसलिए प्राण मृत्यु रूप है। दूसरी गति शरीर में ही प्राणों की अवस्थिति, इससे देह का मरण नहीं होता यही प्राण का अमृत रूप है। इन दो गुणों का ध्यान निर्दिष्ट है। शाङ्खायन आरण्यक में भी प्राण के इस स्वरूप की उपासना का निर्देश मिलता है -

प्राणोऽस्मि प्रज्ञात्मा ते मामापुरमृतमित्युपास्स्व।[२]

मैं प्राणरूप प्रज्ञा है, मेरी आयु और अमृत जानकर उपासना करो।

४.७ ऋषि रूप में ध्यान

ऐ आरण्यक में प्राणों के विविध गुण शतर्चि, माध्यम, गृत्समद, विश्वामित्र, वामदेव, अत्रि, भरद्वाज, वसिष्ठ, प्रगाथ, पावमान्य, क्षुद्रसूक्त, सूक्त, ऋक्, अर्धर्च, पद, अक्षर आदि रूपों में कहे गये हैं। ऋषि रूप में प्रसिद्ध नामों के माध्यम से प्राण का शरीरस्थ कार्य समझाते हुए उसी कार्यरूप गुण के ध्यान का निर्देश दिया है। जैसे -

स इदं सर्वं पाप्मनोऽत्रायत यदिदं किञ्च ... तस्मादत्रय इत्याचक्षत एतमेव सन्तम्।[३]

मनुष्य के पास जो कुछ भी है उस सब की पाप से रक्षा प्राणों ने की। अतः वे अत्रि कहलाये प्राणों का इस अत्रि रूप में उपासना का यहाँ निर्देश मिलता है। इस प्रकार इस आरण्यक में उक्थ में ध्यातव्य प्राण के विलक्षण उपास्य अनेक गुण कहे गये हैं।

५. आरण्यकगत प्राण का विश्लेषण

मध्य मीमांसा पर विचार करते समय यदि सिंहावलोकन करें तो ब्राह्मण ग्रन्थों ने यज्ञीय कर्मकाण्ड का वर्णन करते हुए यह स्पष्ट कर दिया है कि इस बाह्य यज्ञ का अन्तिम तात्पर्य पुरुष

---

१ ऐ.आ २.१.५

२ शां.आ. ५.२

३ ऐ.आ. २.२.२

शरीर में है। अतः **'पुरुषो वै यज्ञः, पुरुषेण वै यज्ञस्सम्मितः'**[१] जैसे तादात्म्य बोधक वाक्य दृष्टिगत होते हैं। इस पुरुष स्थित यज्ञ में मन आदि का विनियोग ब्रह्मा आदि के रूप में है। यज्ञीय नियमानुसार यहाँ पर प्रयुक्त प्रत्येक वस्तु के यज्ञीय निवेश से पूर्व उसका शुद्धीकरण करके प्रयोग किया जाता है। अतः मन को निर्दोष व स्थिर करना आवश्यक है। **....अरक्षसा मनसा तज्जुषेत**[२] अर्थात् अरक्षस् शुद्ध मन से उसका सेवन करें यह मन्त्र निर्देश है। अतः इस कार्य के लिए ब्राह्मण ग्रन्थों ने प्राण को महत्त्व दिया। उपासना में मन के साथ प्राणों की योजना क्यों की गई ? क्योंकि प्राण का मुख्य कार्य है दोषनाश, पापनाश। विविध यौगिक ग्रन्थों में मानसशुद्धि के लिए इन्द्रिय पावित्र्य के लिए प्राण को उत्तम साधन माना गया है। इसलिए प्राणार्थ अनेक यज्ञीय क्रियायें दीख पड़ती है। जैसे - हविःप्रेषण, ब्रीहिवेक्षण, पात्रसम्मार्जन आदि कर्म या कुछ स्तोत्र या शस्त्र पठनादि में यजमान प्राण की प्राप्ति कर सके, दीर्घायु हो सके आदि प्रयोजनों का उल्लेख मिलता है।[३] गोपथ ब्राह्मण के अनुसार मन प्राण में प्रतिष्ठित है।[४] काण्व शतपथ प्राण को वह रज्जु बताता है जिसने मन व वाणी को बाँध रखा है।[५] उपासना की दृष्टि से ये तीन साधन बहुत महत्त्वपूर्ण है मन, वाणी व प्राण। ये तीनों यदि बँधे हैं तो प्राण रज्जु के कारण। उपनिषदों ने इसे और स्पष्ट किया कि -

प्राणवन्धन हि सोम्य मनः।[६]

मन श्वासों से बँधा हुआ है। अतः संहिताओं में मन जैसे अत्यन्त गतिशील, बलिष्ठ, चञ्चल तत्त्व को बाँधने वाला तुल्यबल वाला प्राण ही है इसका संकेत दे दिया था। मनोजुवा यह प्राणवायु का विशेषण है। कर्म की विशेष व्याख्यायें जब प्रारम्भ हुई उस परिप्रेक्ष्य में प्रश्न यह उठता है कि ब्राह्मण ग्रन्थों में जिस पुरुष यज्ञ का प्रारंभ किया उसमें प्राण का जो विशिष्ट उपयोग सूचित किया उसमें आरण्यक ग्रन्थों ने किस अधिक व नूतन दृष्टि को पल्लवित किया ? ब्राह्मण ग्रन्थों में प्राण एक ऐसा तत्त्व है जो असुरविद्ध नहीं हुआ मुख्य रूप से मुख में स्थित जो प्राण हैं वे पापविद्ध नहीं होते अपहतपाप्मा है[७], अत्यन्त पवित्र व शुद्ध हैं। मुख्य प्राण के इस गुण के कारण ही मन सहित इन्द्रियाँ संरक्षित है विकार रहित हो पाती हैं। इस भाव को देवासुरों की कई आख्यायिकाओं के माध्यम से समझाया गया है। प्राण के दो कार्य हैं एक इन्द्रियों के अस्तित्व का संरक्षण तथा उनमें पवित्रता का संचरण। प्राण का यह सामर्थ्य स्पष्ट रूप से ब्राह्मण ग्रन्थों में उभर के आया। यही प्राण

---

१ माश.ब्रा. १.३.२.१, ३.१.४.२३, काठ. १९.४

२ यजु. ११.२४

३ माश.ब्रा. १.१.२.१४, १.३.१.७, १.३.२.३,१.३.५.१३, १.५.२.५

४ गो.ब्रा. १.१.३७

५ काश.ब्रा. ३.१.४.२

६ छां. ६.८.१

७ माश.ब्रा. ४.१.१४, १७; १४.४.१.१ से ८

उपनिषत् की दृष्टि से कामना रहित है अतः समस्त पदार्थों की आहुति इसे दी जाती है क्योंकि यह स्वयं के लिए कुछ नहीं माँगता।[१]

जब हम आरण्यक ग्रन्थों की ओर दृष्टिपात करते हैं तो प्राणों के अनेक गुणों का स्पष्टीकरण देकर उसकी उपासना का निर्देश मिलता है। यहाँ प्राणों का वैशिष्ट्य यह है कि इसके ऐसे दो परस्पर विरोधी गुणों की उपासना का उल्लेख मिलता है। जो विरुद्ध होते हुए भी परस्पर पूरक भी है। यह बहुत अद्भुत तथ्य है कि द्वन्द्वात्मक ये गुण एक ही प्राण तत्व में रहते हैं। जैसे प्राण ही जीवन और मृत्यु भी है, प्राण ही भूति प्राण ही अभूति है, प्राण ही प्रातः और साथ है। प्राण ऐसे दो गुणों का स्रोत है जहाँ से दो विपरीत धारायें निकलती है। यद्यपि जीवन तथा मृत्यु का निमित्त प्राण है यह संहिता से अनुवर्तित विचार है जिसे ब्राह्मण ग्रन्थों ने बसु तथा रुद्र के रूप में भी स्पष्ट किया है।[२] प्राण के इस स्वरूप की उपासना कहीं न कहीं ब्राह्मण ग्रन्थों से भिन्न है जो आत्मा को जन्म व मृत्यु के प्रवाह से परिचय कराने व उससे मुक्त होने में उपयोगी बनाती है। अतः ऐतरेय आरण्यक में प्राण को जो उक्थ कहा गया वह अत्यन्त रहस्यपूर्ण प्रतीत होता है क्योंकि उक्थ वे तत्त्व हैं जो देवताओं का प्रसाद या कृपा प्राप्त कराने में समर्थ बनाते हैं। अतः प्राण का सत्य तथा अमृत इस रूप में उल्लेख करते समय ही मृत्यु का भी निर्देश यह सङ्केत देता है जो कि जो तत्त्व मृत्यु का निमित्त है वहीं अमरत्व का भी है। यहीं स्वरूप प्राण की उपासना में अनिवार्य साधन बनाता है। प्रातः और सायं इस कालरूप में प्राणों की अरूप उपासना के सङ्केत में काल के साथ-साथ प्राण में ही अग्नीषोमीय उभय गुण का सङ्केत भी छिपा हुआ है। प्राण प्रातःरूप में अग्नि तथा सायं रूप में चन्द्र का प्रतिनिधि बना। अतः बाद में पिङ्गला नाडी में प्रवाहित प्राणों के आग्नेय गुण के कारण वह सूर्य नाडी कहलाई व इडा में प्रवाहित इसके सौम्य गुण के कारण वह चन्द्र नाडी कहलाई। उत्तरवर्ति यौगिक ग्रन्थों में स्वर निर्देशपूर्वक प्राणाभ्यास का बहुत विस्तार हुआ है। इनमें मुख्य रूप से इडा, पिङ्गला और सुषुम्ना नाडिओं का महत्त्व प्रसिद्ध है। ये नाडियाँ शिवस्वरोदय ग्रन्थ के अनुसार गङ्गा, यमुना और सरस्वती के नाम से जानी जाती है।[३] तैत्तिरीय आरण्यक का यह निर्देश है कि उन प्रसन्न आत्माओं को मेरा नमस्कार है जो गङ्गा और यमुना के मध्य में अर्थात् सुषुम्ना में बसते हैं। जैसे कि -

नमो गङ्गायमुनयोर्मध्ये ये वसन्ति ते मे प्रसन्नात्मानश्चिरं जीवितं वर्धयन्ति।[४]

---

१ तस्मै वा एतस्मै प्राणाय ब्रह्मण एताः सर्वादेवता अयाचमानाय बलिं हरन्ति। कौ. उप. २.१

२ जै.ब्रा. २.७७, माश.ब्रा. ११.६.३.७, तै.ब्रा. ३.२.३.३

३ इडा गङ्गेति विज्ञेया पिङ्गला यमुनानदी।
मध्ये सरस्वतीं विद्यात् प्रयागादिसमस्तथा॥ शिव. ३७४

४ तै.आ. २.२०

इस प्रकार यह आध्यात्मिक प्रयाग सङ्गम यहाँ देखा जा सकता है। अग्निषोमात्मकं जगत् यह कथन हमें इस एक ही तत्त्व में हस्तामलकवत् स्पष्ट दीख पडता है जिससे सृष्टि के जीवन का सञ्चालन व संरक्षण होता है। प्राण की इस महत्ता को आरण्यकों ने मुखर स्वर दिया है।

प्रायः प्राणोपासना दीर्घायु के लिए की जाती है किन्तु तै. आरण्यक में इसे एक विशिष्ट स्वरूप मिला। यथा -

ये प्राणं ब्रह्मोपासते प्राणो हि भूतानामायुः । तस्मात्सर्वायुषमुच्यत इति।[१]

जब प्राण की ब्रह्म रूप में उपासना करते हैं तब प्राण सर्वायु कहलाता है। तात्पर्य उपासक को सर्वायु मिलती है। यह सर्वायु दीर्घायु से भिन्न है। दीर्घायु का अन्त है परन्तु सर्वायु जन्ममरण के प्रवाह से मुक्त है। सर्व पद पूर्णत्व का बोधक है।[२] इस पूर्णता में अक्ष्यत्व का भाव है। अतः पश्चात् उपनिषदों ने सर्व का सम्बन्ध ब्रह्म के साथ जोडा।[३] तो यही भाव आरण्यक की सर्वायु से है जो प्राणोपाधिक ब्रह्म की उपासना से प्राप्त हो सकेगी।

६. उपसंहार

वैदिक वाङ्मय में जितना प्राण तत्त्व के महत्त्व का वर्णन है यह अत्यन्त विस्तृत है। अतः प्रस्तुत विवेचन यद्यपि पूर्णतया किसी निष्कर्ष पर पहुँचाने में पर्याप्त नहीं किन्तु यदि मुख्यतया आरण्यकद्वय की दृष्टि से प्राणोपासना का वैशिष्ट्य देखा जाये तो प्राण वह तत्त्व है जो जड-चेतन अर्थात् शरीर व आत्मा दोनों के प्रयोजन का आधार है, प्रतिष्ठा है। उपासना निमित्त प्राणों के जो द्वन्द्वात्मक गुण कहे गये जो परस्पर पूरक भी हैं। उनके द्वारा आरण्यकों ने उपासना की अति विशिष्ट गहराईयों में उतरने के लिए ध्यान आकर्षित किया है। अतः इनके पापनाशक स्वरूप का वर्णन न्यूनतम उपलब्ध है। आज्ञाचक्र आदि में प्राण ध्यान का निर्देश तथा इसके आग्नेय व सौम्य गुणों के निर्देश उत्तरत्र प्राणायाम के सूक्ष्म विवेचन में सहायक हुए हैं। इस प्रकार शरीर स्वास्थ्य से लेकर आत्मतत्त्व के लक्ष्य की प्राप्ति तक प्राणों की आवश्यकता अनिवार्य है। अतः आरण्यक निर्दिष्ट उपासनाओं द्वारा यदि प्रथम प्राणों की रक्षा की जायेगी तो ये रक्षित प्राण निश्चित ही आत्मा के लक्ष्य की रक्षा करेंगे। अतः सार यही है प्राणो रक्षति रक्षितः।

चेतना वेदी

पुणे

---

१ तै.आ. ८.२

२ सर्वं वै पूर्णम्। श.ब्रा. ४.२.२.३८

३ सर्वं खलु इदं ब्रह्म। छा.३.१४.१

सहायक ग्रन्थ सूची :-

अथर्ववेद, सम्पा. दमोदरसातवलेकर, वलसाड : स्वध्यायमण्डलः, १८६५

शुक्लयजुर्वेद (माध्यन्दिनसंहिता), सम्पा. रामकृष्णशास्त्री, वाराणसी : चौखम्बाविद्याभवन, २०१३

गोपथब्राह्मणम्, सम्पा. मेक्षकरणत्रिबेदी, वाराणसी : चौखाम्बासाहित्य, २०१२

तैत्तिरीयमहाब्राह्मणम्, सम्पा. सत्यव्रतसामश्रमी, मैसुर : १९२१

शतपथब्राह्मणम्, सम्पा. हरिस्वामी, दिल्ली : नागपब्लिशर्स, २००२

कठोपनिषद्, गोरक्षपुर : गीताप्रेस, १९९९

प्रश्नोपनिषद्, गोरक्षपुर : गीताप्रेस, १९९८

छान्दोग्योपनिषद्, गोरक्षपुर : गीताप्रेस, १९९४

केनोपनिषद्, गोरक्षपुर : गीताप्रेस, १९९२

कौषीतकि-उपनिषद्, गोरक्षपुर : गीताप्रेस, १९९२

जाबालोपनिषद्, गोरक्षपुर : गीताप्रेस, १९९२

एतरेयारण्यकम्, भाष्य. सायण, पुणे : आनन्दाश्रम, १८९८

तैत्तिरीयारण्यकम्, भाष्य. सायण, पुणे : आनन्दाश्रम, १९९८

शांख्यायनारण्यकम्, पुणे : आनन्दाश्रम, १९२२

जैमिनीयब्राह्मणम्, सम्पा. भगवद्दत्त, दयानन्दसंस्कृतग्रन्थमाला, १९२१

Vol. 34 Veda-Vidyā
July-December 2019 ISSN-2230-8962
UGC 'CARE' list Sl.No. 97

The Kālasūkta of the Atharvaveda: An Appraisal

Dr. Upama Barman Deka

Vedic literature is a vast and deep ocean of knowledge with multi-dimensional disciplines. This Vedic literature comprises of four divisions such as the Saṁhitās, The Brāhmaṇas, the Āraṇyakasand the Upaniṣads. Among the four Saṁhitās viz. The Ṛgveda, the Sāmaveda, the Yajurveda and the Atharvaveda. The last one occupies the fourth place because while the other three Vedas are directly connected to the sacrifices, this Veda had no direct connection to the sacrificial performances. It was accepted as a Veda at a very later date. The Atharvaveda is a collection of 731 hymns comprising nearly six thousand varnas divided into twenty books called kāṇḍas. It is a collection of heterogeneous subjects used for appearing, blessing and cursing. It's oldest name Atharvāṅgirasah, derived from the names of two ancient seers, viz. Atharvan and Aṅgiras, denotes its two types of magic, The mantras seen by Atharvan are called white magic (Śaṅta) and the Mantras seen ley Ariginas are called Black magic (Ghora). One type is for conferring prosperity and happiness and the othere is against the hostile forces. Among the nine recensions of the Atharvaveda only the Śaunaka recension is available to us in good condition.[1]

The contents of the Atharaveda consist of songs and spells for healing of diseases (Bhaiṣajyāni), prayers for health and long life (Āyuṣyāni), Imprecations against-demons, sorcerers and enemies (Ābhicārikāṇi and kṇīyāprati-haraṇāni), charms pertaining to women (Strīkarmāṇi), charms to secure harmony (Sāṁmanasyāni), charms pertaining to royality Rājakarmāni), prayers and imprecations in the interest of Brāhmaṇas (Brahmanyāni), charms to secure prosperity (Pauśṭikāni) charms in expiation of sin and defillment (Prāyaścittāni), cosmogonic and theosophic hymns

1 Bloomfield, m.,the atharvaveda and the gopatha brahmana, p.

(Ādyātmikasūktānis, ritualistic and general hymns, the books dealing with individual themes, the twentieth books and the kuntāpa hymns. These divisions of contents of the Atharvaveda are, shown as according to. M. Bloomfield.[1]

There are considerable numbers of hymns in the Atharvaveda which are mystical and partly philosophical. These hymns are grouped as cosmogonic and theosophic hymns. These differ very widely from the ordinary witchcraft formulas. There are two sūktas [2] namely kālasūkas in the Atharvaveda included into this group. In these two hymns the all pervading qualities of Kāla have been mentioned. This paper is a humble attempt to point out the qualities of Kāla reflected through these hymns and to point out some significance therein. The methodology of the paper will be mostly analytical and descriptive also.

Exposition of the two Kālasūktas.

The Frist Kālasūkta :

The first Kālasūkta ie. AV. XIX. 53 contain frist mantras in praise of kāla, the time as the primor dial power. In the first MantraKāla[3] is designated as a horse . Time drives as a horse with seven reins, having thousand eyes, ageless and possessing much seed. The seers, thinking holy thoughts mount him, all beings (bhuvanā) i.e worlds are his wheels. Sāyaṇācārya, the great Vedic commentator explains the word *Saptaraśmi* as ; *Saptaraśmiḥ saptasaṁkhyākā raśmayo rajjavo mukhagrivāpādāvabaddhā yasya saḥ*.[4] He opines that the seven rays is being tied to the mouth, neck and feet of the horse and explains them as being the six seasons, each of two months, the thirteenth luner month of the intercalary year being the seventh. The words

1. Bloomfield, m, ibid, p.
2. Av.xix.53,54
3 Kālo aśvo vahati śaptaraśmih Sashsrākṣo ajaro Bhūriretāh. Tamā rohanti kavayo vipaścitā. AV., 19.53.1
4 Sāyaṇa on the com. On av. xix. 1.

Saptayañjanti are also found in the Ṛgveda.[1] Where Sāyaṇa offers the same explanation as seven rays of the sun following Yāska's Nirukta.[2] Again in the word Sahasrākṣa, akṣi denotes days and nights. So Sahasrākṣa means having thousands of days and nights i.e. the sun. Kāla inspires the beings in their own duty. Though everything under the influence of time destroys, time itself never decays. The sun lasts longer than anyone of the sources of energy. The seers mount (i.e. control) time.[3]

The second Mantra[4] express with seven wheels does this time drives, seven are his naves, immortality as his axle.He carries hither all these beings (worlds). Time goes on as first God.

In the verse the portion – *'Sapta cakrām vahanti'* has been interpreted by Sāyaṇa as : *'Sapta ṛtūnanu anu krameṇa .... dharayati'*. He also refers them to the seven modes of subdividing the year, while commenting on Ṛgveda.[5]

He also comments upon *'amṛtaṁ tanvakṣaḥ'* to wit. The third mantra runs thus

> *Pūrṇaḥ kumbhodhi kāla āhitastaṁ vai paśyāmo vahudhā nu santaḥ* ।
> *sa imā visvā bhuvanani pratyakālaṁ tamāhuḥ parame vyoman* ।।

The English rendering of the the verse is[6]

A full jar has been placed upon time, him verity, we see existing in many forms. He carries away all these beings (worlds); they call him time is the highest heaven.

Here the kumbha pitcher signifies the space that depends on kāla. It is known as pūrṇa because the space is full of enjoyments. Sāyaṇa explains pūrṇaḥ kumbhaḥ as the year with its days and nights, months and seasons.[7]

---

1 ṚV., 1. 164.2
2 Nir. 4.27
3 Svādhīnaṁ kurvanti । svādhīnakālā bhavanti ।। commentary of sāyaṇa on Ṛv.1.
4 Sapta cakrān vahati kāla iṣa saptāsya nābhāṛamrtani nvaksah ।
Sa ima visva bhuvananyanjat kālah sa tyate pratamo nu devah ।। A.V., xix. 2
5 Ṛ.V., 1.164.3
6 Bloomfield, m (ta) hymns of the atharraveda, p. 224
7 Pūrṇaḥ vyāptah kumbhaḥ kumbhavat kumbhaḥ ahoratramasartusaṁvat sarādirūpaḥ sāyaṇa in his commentary on av., xix . 53.3

The third pāda of the mantra indicates decay and death over against life and growth.

In the 4th mantra it is declared that certainly all the brings had been brought hithere by Kāla, surely he did encompass all the beings. Being their father he became their son. No other for on Briliancy is higher than him. Kāla encompasses everything. It is the cause as well as the effect; as a cause it is the father, as an effect it is the son.

A number of creation created by kāla and various deeds accomplished by Him are mentioned is the 5th[1] and 6th[2] mantras of that hymn. The yonder sky was generated by Time, these earths also exist in time, that which was, and that which shall be is in time Sāyaṇa comments : kāla eva .... vartamānakālāvacchinnaṁ ca jagad vi tiṣṭhate viśeṣeṇa āśṁtam vartate[3].Kāla i.e. Paramātman created the earth, by the inspiration of Kāla the sun shines, all the beings exist in time, the eye see thoroughly in time.

The next two mantras, the 7th and the 8th also declare other qualities of time like the name, the vital force all are fixed in time. The arrival of time is the cause of rejoicing of all the creatures.

"kalena sarvāḥ nandanti āgatena prajā imāḥ[4]

From the 9th and 10th the last one mantras it is evident that by kāla this universe was urged forth and having become the brahma (spiritual exaltation), supports Parameṣṭhin the highest land. Time created the creatures and he is the beginning of the land on creatures (Prajapati).

The next Sūkta i.e. the 54th sūkta is actually the continuation of the previous one. This is the prayers to Kāla, personified as a primordial power. Here in by the four consequetive verses other qualities of Kāla are described.

---

1 Kālo amūṁ divamajanayat kāla imāḥ pṛthivīruta । Kāle ha bhūtaṁ bhavyam ceṣitaṁ ha vi tiṣṭhate ।। av. xix, 53.5

2 Kālo bhūtimasṛjatā kāle tapati sūryaḥ । Kāle ha viśvā bhūtāni kāle cakṣurvi paśyati ।। ibid. xix 53.6

3 Sāyaṇa in his commentary on av. xix. 53.5

4 Av. x18.53.7.b

From Time āpah, Tapas i.e creative fervour, the regions of space did arise through time the wind blows, the great earth exists, the sun exists, all these again entres into time again from time arose the Ṛks, and yajus. Time put forth the sacrifice the imperishable share of Gods. The Gandharvas and Apraceses are founded in time, the Angiras and Atharvans rule over the heaven in time. This world and the highest world, the holy worlds, their divisions having by means of the brahma acquired all the worlds.

Conclusion

From the above discussion regarding the two Kālasūkas one can become able to know the all existing nature of kāla. Kāla the time, is the sole lord of the Universe, He is praised as the first god and jyeṣṭha Brahman. Kāla is compared to a steed with seven reins. All the beings are the wheels of the chariot. Time is the highest heaven and encompasses all beings. There is no higher force than time. Time on kāla beoming Brahman, supports Parmeṣṭhin. Prāṇa, manas, āpah, tapah etc. All exists in time. Thus in these two hymns of the Atharvaveda the all-pervading aspects of Kāla has been described vividly. It may be said that these ideas, foreshadows in the Upaniṣads i.e. Vedānta philosophy.

Dr. Upama Barman Deka
Associate Professor
Dept. Of Sanskrit
Gauhati University, Gauhati

Bibliography

Atharvaveda (A.V), Trans. Bloomfield, Delhi : Asian Publication Service, 1978.

Niruktam (Nir.), Ed. Mukunda jha, Varannasi : Chukhamba prakashan, 2016.

Gopatha Bhāhman (G.B.), Ed. Rajendraraja Mitra, London : Forgotten Books, 2018.

Ṛgveda (RV), Com. Sāyaṇa, Pune : Vaidika Samsodhana Mandala, 1972.

Macdonell, *A History of Sanskrit Literature (HSL)*, Delhi : Bharatiya kala prakasan, 2005.

Muller, Max. *A History of Ancient Sanskrit Literature (HASL)*, Varanasi : Chaokhamba Karyalaya, 1965.

Vol. 34 Veda-Vidyā
July-December 2019 ISSN-2230-8962
UGC 'CARE' list Sl.No. 97

The States of Consciousness in Māṇḍūkya- Upaniṣad: A Critical Analysis

Dr. Kapil Gautam

Abstract:

What is consciousness? In a sense, this is one of the greatest mysteries in the universe. Consciousness is a term used to describe the awareness of your physical and mental experience. As you might have already realized, not all forms of awareness are the same. There are a number of different states of human consciousness as well as a variety of things that can have an impact on these states of awareness. But all of this is indeed philosophy. Centuries-old debates about the metaphysics of the mind and universe are unlikely to make progress anytime soon. In Indian intellectual tradition we have a unique answer of nature of consciousness on based of special scripture called as Upaniṣad.' Upaniṣad ' means 'Brahma-Vidyā' by which we can be able to know Who am "I". Among all Upaniṣads Māṇḍūkya- Upaniṣad is the one who proclaims about not only the nature of consciousness but also about the states of consciousness. Māṇḍūkya Upaniṣad examine the four states of consciousness as waking, dream, deep sleep and the fourth called, respectively - Jāgrata, Svapna, Suṣupti and Turīya. Māṇḍūkya- Upaniṣad describes the experiencer of the waking state (Jāgrata avasthā) called as "Vaiśvānara", the experiencer of the dreaming state (Svapna avasthā) called as "Taijasa" and the experiencer of the deep sleep state (Sushupti vasthā), called as "Prājña". It's crucial 7th mantra, it defines Atman which perceives each states mentioned above which is neither conscious of the internal perceived world nor conscious of the external perceived world, which is not even a mass of consciousness or (Na antah prajnam, na bahih prajnam, naprajnaanaghana, na prajnam) that is called as the fourth or "Turīya". A consciousness which is aware of everything simultaneously. It is beyond empirical dealings (avyavahaaryam). The "Turīya" clearly distinguishes the self from any consciousness which functions as the knower (Jñātā) or doer (Kartā) or enjoyer (Bhoktā). This paper is critical analysis of states of consciousness based on Māṇḍūkya Upaniṣad.

Key Words: *Consciousness, Brahman, Ātman, Catuṣpāda, Om, Jāgrata, Svapna, Suṣupti, Turīya, Vaiśvānara, Taijasa, Prājña.*

Introduction

While people often talk about consciousness, it can be somewhat difficult to define. Consciousness refers to your individual awareness of your unique thoughts, memories, feelings, sensations, and environment. Your consciousness is your awareness of yourself and the world around you. This awareness is subjective and unique to you. Your conscious experiences are constantly shifting and changing. If we define consciousness as the feeling of what it's like to subjectively experience something, then there is nothing more deeply familiar. For thousands of years, the study of human consciousness was largely the work of philosophers. The French philosopher Rene Descartes introduced the concept of mind-body dualism or the idea that while the mind and body are separate, they do interact. Once psychology was established as a discipline separate from philosophy and biology, the study of the conscious experience became one of the first topics studied by early psychologists. Structuralisms used a process known as introspection to analyze and report conscious sensations, thoughts, and experiences. Trained observers would carefully inspect the contents of their own minds. Obviously, this was a very subjective process, but it helped inspire further research on the scientific study of consciousness. In Indian knowledge system there was a type of scripture that is called *Upaniṣad* which is known for investigate the consciousness *or Ātman.*The Vedas are generally considered to have two portions viz., *Karma-Kāṇda* (portion dealing with action or rituals) and *Jñāna-Kāṇda* (portion dealing with knowledge). The Saṁhitā and the Brāhmaṇas represent mainly the *Karma-Kāṇda* or the ritual portion, while the Upaniṣad chiefly represent the *Jñāna-Kāṇda* or the knowledge portion. The Upaniṣad, however, are included in the Śruti. They are at present, the most popular and extensively read Vedic texts. The term "Upaniṣad' literally means, "Sitting down near" or "sitting close to", and implies listening closely to the mystic doctrines of a guru or a spiritual teacher, who has cognized the fundamental truths of the universe. It points to a period in time when groups of pupils sat near the teacher and learned from him the secret teachings in the quietude of forest 'ashrams' or

hermitages. In another sense of the term, 'Upaniṣad' means 'Brahma-knowledge' by which ignorance is annihilated. This word is derived by adding two prefix, namely 'उप' (near) and 'नि' (with certainty), and 'क्विप्' as a suffix to the root of the word 'सद्'. Root 'सद्' has three meanings: i) To split up or destroy; ii) To go, reach or attain; iii) To loosen or weaken the hold of. These three meanings are brought out by śankarācārya in kaṭhopaniṣad's Introduction. Upaniṣad is taken to mean "knowledge" by association with each of the three meanings of 'Sad' given above: i) The knowledge of the Upaniṣad splits up, injures or destroys the seeds of worldly existence such as ignorance, etc., ii) Because of its connection with the idea of leading to Brahman, it makes seekers of liberation who possess the qualities mentioned already, attain the supreme Brahman. iii) Upaniṣad 'loosens or weakens' the firm hold that the multitude of miseries have on the soul – namely birth, death, old age, etc. – which recur in endless lives. This loosening of their grip on man is a step towards the ultimate goal of reaching Brahman. Hence it is also considered to be a sub-definition of knowledge for the word 'Upaniṣad'- *सदेर्धातोर्विशरणगत्यवसादनार्थस्योपनिपूर्वस्य क्विप्रत्ययान्तस्य रूपमुपनिषद् इति। उपनिषच्छब्देन च व्याचिरव्यासितग्रन्थप्रतिपाद्यवेद्यवस्तुविषया विद्या चोच्यते। केनपुनरर्थेन उपनिषच्छब्देन विद्योच्यत इत्युच्यते ।*[1]

Māṇḍūkya- Upaniṣad forms a par*t* of the Atharvaveda. Though this is the shortest of the Upaniṣad, consisting of only twelve mantras in prose, it occupies a very important position in the Vedāntika literature. This is because the Upaniṣad consists of the essence of the entire AdvaitaVedānta. In fact one of the Mahāvākyas used for deep meditation (*Ayam Ātma brahma* - this Ātman is Brahman) has been derived from the Māṇḍūkya-Upaniṣad . Hence it is no wonder when the Muktika Upaniṣad observes "Māṇḍukya alone is sufficient for an aspirant to reach liberation"

इयं कैवल्यमुक्तिस्तु केनोपायेन सिद्ध्यति। माण्डूक्यमेकमेवालं मुमुक्षूणां विमुक्तये॥[2]

According to Dr. S. Radhakrishnan -"it contains the fundamental approach to reality. There are several theories about the nomenclature of this Upaniṣad but it is generally attributed to a sage called Maṇḍuka".[3] Among

1 Kaṭhopaniṣad śāṃkarabhāṣya Introduction

2 Muktikopaniṣad, 26.

3 Radhakrishnan, S. (1994). *The principal Upaniṣads*. New Delhi: Indus. Pg 194

all Upaniṣads Māṇḍkya-Upaniṣad is the one who proclaims about not only the nature of consciousness but also about the states of consciousness. Māṇḍkya-upaniṣadexamine the four states of consciousness as waking, dream, deep-sleep and the fourth called, respectively - Jāgrata,Svapna, Suṣupti and Turīya. In This paper we are going to critically analyze the states of consciousness according to Māṇḍkya-upaniṣad. Most of the Upaniṣad have some stories or the other to convey their message; but the Māṇḍūkya- Upaniṣad delivers its message through a symbol. This symbol is "AUM(ॐ)". The Upaniṣad declares that AUM and Brahman are one and the same. They support the phenomenal world – AUM supporting the phenomenal world represented by sounds and Brahman supporting the phenomenal world represented by the varieties of sense experiences. When the phenomenal world is negated by knowledge, there is only the substratum left –that is AUM or Brahman –

सर्वं ह्येतद्ब्रह्मायमात्मा ब्रह्म सोऽयमात्मा चतुष्पात्॥

This mantra contains three statements as under: 1. All this is verily *Brahman,* 2. This *Ātman* is *Brahman*, 3. This Ātman has four quarters or *Pādas*. above these three statements we are going to analyze the third sentence which proclaims about the four states of consciousness -*अयमात्माचतुष्पात्* (This Ātman has four quarters or pādas) -

1. Waking Stage : (*Jāgrata Avasthā)*

जागरितस्थानो बहिष्प्रज्ञः सप्ताङ्ग एकोनविंशतिमुखः स्थूलभुग्वैश्वानरः ॥[1]

(The waking state (Jāgarita-Sthāna), outwardly cognitive, having seven limbs, having nineteen mouths, enjoying the gross (Sthūla-bhuk), the Common-to-all-men (Vaiśvānara), is the first fourth)

Human life is nothing but a series of experiences wherein three features play a dynamic role. They are (1) The experiencer (2) The experienced and (3) The experiencing i.e. the relationship between the experiencer and the experienced. When we juxtapose these experiences into our own inner being or consciousness, we find that there are three planes of consciousness or three facets of life in the forms of the waker, the dreamer and the deep-

1 Māṇḍūkya-Upaniṣad, 3

sleeper in us. The experiences we undergo in these three states are entirely different from one another. The Māṇḍūkya- Upaniṣad explains the exact location, identity, field of activity and things enjoyed by us in these three states. It takes up first the waking state (*Jāgarita-Sthāna*).The waker-ego is called *Vaiśvānara* or *Viśvā* that enjoys the waking state consciousness wherein it is aware of the world of sense-objects. According to śankara he (the waking state) is called *Vaiśvānara* because he leads all creatures of the universe in diverse ways to the enjoyment of various sense objects or because he comprises all beings. The waker is not only aware of the objects of senses but also enjoys them in the nature of '*Śabda sparśa rūpa rasa gandha'* – sound, touch, shape or forms, taste and smell through his respective sense organs. The Upaniṣad puts the idea as 1. The Waker – ego's sphere of activity is the waking state, and 2. Who is conscious of the external world of objects?

The important word of the mantra here is 'बहिष्प्रज्ञः' – being aware of objects other than one. It is our common experience that we take more interest in other's affairs than our own. According to śankara this tendency is due to '*Avidyā'* or ignorance. Thus consciousness in the waking state is more related to outside objects than to one's own inner being. Then the Upaniṣad says that *Vaiśvānara* has seven limbs and nineteen mouths. Although this description may look bizarre, the expression 'seven limbs' is based upon the *Chāndogya Upaniṣad*[1] which gives a description of the macrocosm as *virāṭ* – the total structure of the entire cosmos as in the case of viśvā rūpa darśana of The Lord Krishna in the Bhagavad Gītā – an Universal or Cosmic form[2]. Nineteen mouths mean five sense-organs (hearing, touch, sight, taste and smell), five organs of action (speech, handling, locomotion, generation and excretion), five aspects of our vital breath (*prāṇa, apāna, vyāna, udāna and samāna*), mind, intellect, mind-stuff – storehouse of thoughts and ego - sense of self (Manas, Buddhi, Citta, Ahaṃkāra).Thus the Upaniṣad says that the experience of *Vaiśvānara* consists of gross material objects of the world. We had seen in the beginning that the Ātman is the Brahman; the individual ego is the Total ego; the limited Self is the Universal

1 Chāndogya Upaniṣad, 18.2

2 Bhagavad Gītā 11.14-31

Self. Hence the Upaniṣad says that microcosm (Vyaṣṭi) is the macrocosm (Samaṣṭi) or that the atman is having seven limbs. This is like saying that room-space is nothing other than total atmospheric space. *"The waking state is the normal condition of the natural man, who without reflection accepts the universe as he finds it. The same physical universe bound by uniform laws presents itself to all men"* - Dr.S.Radhakrishnan.[1]

2. Dreaming Stage (*Svapna Avasthā*)

स्वप्नस्थानोऽन्तः प्रज्ञाः सप्ताङ्ग एकोनविंशतिमुखः प्रविविक्तभुक्तैजसो द्वितीयः पादः॥[2]

(The dreaming stage (svapna-sthāna), inwardly cognitive, having seven limbs, having nineteen mouths, enjoying the exquisite (pravivikta-bhuj), the Brilliant (taijasa), is the second fourth.)

The second quarter (Pāda) is the *Taijasa* whose sphere of activity is the dream, who is conscious of internal objects, who has seven limbs and nineteen mouths and who experiences the subtle objects. Waking consciousness is nothing but a stage of mind when it is aware of the external objects through its various means (i.e., through organs of perception, action etc.). This awareness leaves in the mind impressions (corresponding to the objects observed). In the dream state the same mind possesses impressions left on it in the waking state without any of the external means like a piece of canvas with a picture painted on it. Thus the experience of the dream state is also like that of waking state which is due to the influence of ignorance, desire and their action. The dreamer is called the *'Svapna-sthāna'* because the dream stage (taijasa) is his sphere of activity. *Taijasa* is called *Antaḥprajñaḥ* or conscious of the internal because his consciousness in dream becomes aware of the mental states, which are the impressions left by the earlier waking states. The subject of the waking state (Viśva) experiences consciousness associated with external objects, whereas in the dream state the object of the experience is consciousness consisting of Vāsanās, the impressions of the past experience. This dream-state-experience is thus called the experience of the subtle. The experiences of waking and dream states of mind are similar in nature. In both the states the experience is

1 Radhakrishnan, S. (1994). *The principal Upaniṣads*. New Delhi: Indus. Pg 194

2 Māṇḍūkya- Upaniṣad, 4

aware only of his mental states which are not related to any external objects as they are not existent. From the stand-point of dream, dream objects are as gross and material as those experienced in the waking state. From the view point of waking state alone, one may infer that the dream objects are subtle, i.e., composed of mere impressions of the waking state, in as much as in the dream state no gross object exists at all. The rest of the mantra (seven limbs and nineteen mouths) is the same as the previous one. This is the second pāda of the Ātman.

3. Deep Sleep Stage *(Sushupti* Avasthā)

यत्र सुप्तो न कञ्चन कामं कामयते न कञ्चन स्वप्नं पश्यति तत्सुषुप्तम्।
सुषुप्तस्थान एकीभूतः प्रज्ञानघन एवानन्दमयोह्यानन्दभुक् चेतो मुखः प्राज्ञस्तृतीयःपादः ॥[1]

(If one a sleep desires no desire whatsoever, sees no dream whatsoever that is deep sleep (susupta). The deep-sleep state (susupta-sthāna), unified (ekī-bhūta), just (eva) a cognition-mass (prajñāna-ghana), consisting of bliss (ānanda-maya), enjoying bliss (ānanda-bhuj), whose mouth is thought (cetas), the Cognitional (prājña), is the third fourth.)

That is the state of deep sleep wherein the sleeper does not desire any objects nor does he see any dream. The third quarter (Pāda) is the Prajña whose sphere is deep sleep, in whom all experiences become unified or undifferentiated, who is verily, a mass of consciousness entire, who is full of bliss and who experiences bliss and who is the path leading to the knowledge of the two other states. The state of deep sleep (*Suṣupti*) is characterized by the absence of the knowledge of Reality. The absence of knowledge of Reality is the common feature of the mental modifications associated with the perception of gross objects (waking stage) and non-perception of them (dream stage). In the sleeping stage, a person does not see any dream, nor does he desire any object. The desire to take a thing for what it is not is absent in the stage of sleep. The person in the deep-sleep stage is called *Suṣupta-sthāna* because his sphere is this stage of deep sleep. Similarly this stage is also called '*ekī-bhūta*' – the state, in which all experiences become unified, a state in which all objects of duality which is nothing but objects of thought in the other two states become non-

1 Māṇḍūkya- Upaniṣad, 5.

differentiated without losing their characteristics just as the day which reveals all phenomenal objects, is enveloped by the darkness of night. Sleep is a condition wherein the mind and intellect retire and therefore it is a state of living in which all these apertures are also closed. In sleep we experience a mere all-around ignorance or complete negativity - a state which has neither form nor sound, nor taste, nor smell nor touch. Thus the only thing we know in sleep is that we have no knowledge. In the waking state, our awareness is dissipated and scattered over sensory objects of the outside world thereby registering the knowledge of the things. In the dream state, the awareness expresses itself in enlightening the mental thoughts. As against this, in the deep sleep state, consciousness doesn't illuminate anything and it collects together in us and gets crystallized into one mass of awareness. Hence the Upaniṣad says that the experiences, which are nothing but forms of thought, perceived during waking and dream states, become a consolidated thick mass of consciousness in the state of deep sleep and calls it as 'prajñānaghana' – a mass of consciousness unified.

At the time of deep sleep state there is a total absence of any mental modifications; all objects of consciousness become a mass of consciousness only wherein the mind is free from miseries of the inter-actions between the subjects and objects. Hence this state of homogeneous consciousness is called *Ānandamaya* that is endowed with abundance of bliss. But this is not Bliss itself because it is not Bliss Infinite. It is just as we say in common parlance that one is happy after a night's sound dreamless sleep. The Upaniṣad calls it as the highest bliss because of the absence of causes for the mental agitations. *Suṣupti* state is a threshold to recognize the dream and waking states it is called *ceto mukhaḥ*. It is called *Prajña* because it is the knower par excellence; consciousness undifferentiated as against consciousness in the waking and dream states where awareness is associated with certain experiences. It is because of consciousness present in the state of deep sleep (without any break or intermission) we are aware of the states of waking and dream. The consciousness, which exists as *Prajña* in deep sleep appears as particular (viśeṣa) in the other two states. The *Prajña*, thus defined, is the third quarter of the Ātman.

4. ***The 'Turīya'***

एष सर्वेश्वरः एष सर्वज्ञ एषोऽन्तर्याम्येष योनिः सर्वस्य प्रभवाप्ययौ हि भूतानाम्॥[1]

(This is the lord of all (sarveśvara).This is the all-knowing (sarva-jña). This is the inner controller (antar-yāmin). This is the source (yoni) of all, for this is the origin and the end (prabhavāpyayau) of beings.)

This is the Lord of all; this is the knower of all; this is the controller within; this is the source of all; and this is that from which all things originate and in which they finally disappear. This mantra describes such Ātman. We find the same idea conveyed by śri Krişṇa in the Bhagavad Gītā as under -

एतद्योनीनि भूतानि सर्वाणीत्युपधारय। अहं कृत्स्नस्य जगतः प्रभवः प्रलयस्तथा॥[2]

Know all matter to be born from these (the higher and lower natures-prakṛtis of The Lord). I am the reason for the origin of the entire universe and its dissolution.

Prājña is the natural state because in deep sleep all diversities of waking and dream states merge. This state, being free from the conditions of the waking and dream states, manifests the pure Consciousness. In this state Pure Consciousness (Ātman) is the Lord of all (*Sarveśvara*). He is the Lord of all because if this consciousness is not there, we would not have been responsive at all. He is not different from the universe. He is omniscient (*Sarva-jña*) because he is the knower of all beings in their different conditions. He is the *Antar-yāmin*, that is, he alone enters into all, directs everything from within. Therefore He is called the origin of all (*Sarvasya yoni*) because from him proceeds the universe characterized by diversity. If consciousness is not there in us, neither the sun, nor the moon, nor the stars, nor the entire world of objects nor the world of ideas would have been existent. For a man in the state of comma the world just doesn't exist. It being so, He is verily that from which all things proceed (*prabhava*) and in which all disappear (*apyaya*). The world outside and the world within, rise

1 Māṇḍūkya- Upaniṣad, 6.

2 Bhagavad Gītā 7.6

up from this Pure Consciousness, exist in Consciousness and shall merge back into the Consciousness itself. When the consciousness in us is projected forth through the mind and intellect we acquire knowledge of the plurality of the world and when such projection is absent a mains considered dead. But instead of the total absence of consciousness, if the consciousness is directed beyond the mind and intellect, in such awareness we will realize the all pervading Reality in the names and forms we see around us. What the Upaniṣad tells us is that the Ultimate Reality is one and that the diversities we see are only apparent but not true and hence it establishes the identity between the individual and the cosmic.

नान्तः प्रज्ञं न बहिष्प्रज्ञं नोभयतः प्रज्ञं न प्रज्ञानघनं न प्रज्ञं नाप्रज्ञम्। अदृष्टम-व्यवहार्यमग्राह्यमलक्षणम् अचिन्त्यमव्यपदेश्यमेकात्मप्रत्ययसारं प्रपञ्चोपशमं शान्तं शिवमद्वैतं चतुर्थं मन्यन्ते स आत्मा स विज्ञेयः ॥[1]

(Not inwardly cognitive (Āntaḥ-prajña), not outwardly cognitive (Bahiḥ-prajña), not both-wise cognitive (Ubhayatah-prajña), not a cognition-mass (prajñāna-ghana), not cognitive (prajña), not non-cognitive (A-prajña), unseen (A-drsta), with which there can be no dealing (A-vyavahārya), ungraspable (A-grāhya), having no distinctive mark (A-laksana), non-thinkable (A-cintya), that cannot be designated (A-vyapadeśya), the essence of the assurance of which is the state of being one with the Self(Ekātmya-pratyaya-sāra), the cessation of development (Prapañcopaśama), tranquil (śānta), benign (Śiva), without a second (A-dvaita)—[such] they think is the fourth. He is the Self (Ātman). He should be discerned.)

Turīya is not that which is conscious of the internal (subjective) world, nor that which is conscious of the external (objective) world, nor that which is conscious of both, nor that which is a mass of all consciousness, nor that which is simple Consciousness, nor that which is unconscious. It is unseen (by sense organs), not related to anything, incomprehensible by the mind, uninferable, unthinkable, indescribable, essentially of the nature of Consciousness constituting the Self alone, negation of all phenomena, the Peaceful, all Bliss and the Non-dual. This is what is known as the fourth (Turīya). This is the Ātman and it has to be realized. What a soft flowing lyrical language like an early morning breeze in the spring season! The main

1 Māṇḍūkya- Upaniṣad, 7.

purport of Vedānta is that Brahman alone is real and the whole world of appearance is unreal, and that the Jīva is nothing but Brahman Itself. This abstruse theory cannot be comprehended by ordinary men of small understanding, who are immersed in the life of relativity and ignorance. They are taught this sublime Truth by means illustrations suitable to them, so that they may fix their minds on the Reality through various angles of vision.

The ancient sages adopted two popular methods to achieve this objective. They are -

1. To explain the Unknown through the known by citing practical illustrations of daily life whereby its abstract truths can be understood by the finite intellect very easily and

2. To explain the unexplainable by denying the known entities. Here the second method is used.

'Neti Neti' Doctrine -

The first method is called *Nyāyas* or illustrations while the second is known as 'Neti Neti' Not this, Nor this'. The great doctrine of "Neti – Neti" says that the truth can be foundonly through the negation of all thoughts about it. This is extensively adopted by Sage Yājñavalyaka in his dialogues with his wife, maitreyī, which are featured in the *Muni kāṇḍa* or *Yajnavalkya kāṇḍa* of the *Bṛhadāraṇya-upaniṣad*[1].

This mantra of the Māṇḍūkya-Upaniṣad adopted the **"Neti Neti"** method to explain Turīya, the fourth state of consciousness. This doctrine in this Upaniṣad suggests the Indescribability of the Brahman, the Absolute. It is possible to describe Brahman as what 'It is not' but not as to what 'It is'. Ātman is "neither this, nor this" ("Neti, Neti"). The Self cannot be described in any way. "Na-iti" – that is "Neti". It is through this process of "Neti, Neti" that one gives up everything – the cosmos, the body, the mind and everything – to realize the Self. After knowing the Ātman in this manner, one develops the attitude that the phenomenal world and all its creatures are made up of the same essence of bliss. Brahman is infinite, amorphous,

1 Bṛhadāraṇya-upaniṣad, 2.3.6.

colourless, characterless and formless universal spirit which is omnipresent and omnipotent, and like cosmic energy, it is pervasive, unseen and indescribable. Now let us analyze the mantra. Using the language of negation it says that

1.**नान्तः प्रज्ञम्** - The Ātman or life force in man is not the dreamer or that which is Conscious of the internal subjective world i.e. Turīya is not the dream state or Taijasa.

2. **बहिष्प्रज्ञम्** - It is not that which is conscious of the external object-world i.e. Turīya is not the waking-state ego or Vaisvanara.

3. **नोभयतः प्रज्ञम्** - It is also not that state which is in between waking and dreaming.

4. **न प्रज्ञानघनम्** - In deep sleep a person experiences undifferentiated Consciousness and one is not conscious of anything including oneself. But the Āman has no such state (prajňānaghanam).

5. **न प्रज्ञं ना प्रज्ञम्** - It is not conscious or unconscious. If none of these states are applicable to the Self then how can we describe it? The Upaniṣad says that one cannot describe the Self; one cannot predicate anything about it; one cannot say it is this or it is that. Once it is said that the Self is such and such, we limit the Self. Hence there is no way of saying exactly what it is. That is why it is said 'Neti Neti'. The Upaniṣad further says that the Self is

6. **अदृष्टम्** - It cannot be seen i.e. it cannot be experienced by means of any sense organs.
7. **अव्यवहार्यम्** - It is not capable of being used by any of our organs.
8. **अग्राह्यम्** - It cannot be grasped.
9. **अलक्षणम्** - It is beyond perception by any organ.
10. **अचिन्त्यं** - It is beyond thought. One cannot even think of it.
11. **अव्यपदेश्यम्** - One cannot describe it. Then what is the Self?
12. **एकात्मप्रत्ययसारम्** - It is only this 'I' consciousness, our Self-consciousness which everybody has. This common 'I' consciousness is Brahman. It is the Param Atman, the substratum, the common base, the Cosmic Self. The Upaniṣad has thus very cleverly led us from not this, not this to the conclusion that we are Brahman. In the end there is only one thing that

exists – *Ekām Ātma-Pratyaya* – only the "I' consciousness that is the support of the whole universe and the essence of our being. When do we realize this?

13. **प्रपंञ्चोपशमम्** - When the phenomenal world is negated rejected or eliminated. The object world is nothing but names and forms – *Nāma and Rūpa*. When these are eliminated what is left?

14. **शान्तं शिवम् अद्वैतम्** - That is peace, happiness and non-duality. There is peace because there is no diversity, no plurality, and no competition with each other. When there is unity there cannot be anything but peace and happiness. This is called the fourth state i.e. **चतुर्थम्.** That is *Tūrīya*. That is our real state and that is Brahman –**स आत्मा** that is to be known – **स विज्ञेयः** – that is to be realized. By whom? We have to realize that Self by ourselves. Śankara says that we are now ignorant of our own Self; we have to remove that ignorance and then only the Self can be known. The idea is that mere intellectual understanding of the Self is not enough; what is required is to experience the Self by oneself. The means to achieve this experience is *Praṇava Upāsanā* i.e. meditation on AUM which is the theme of the mantras that follow.

A study of consciousness is the subject of the Māṇḍūkya Upaniṣad – the four states of consciousness – the states in which the consciousness appears to be connected to certain temporary, accidental circumstances in waking, dreaming and sleep, and its pristine, purified state of Absoluteness. So, we have to take, one by one, the stages of waking, dream, sleep and the pure Spirit, or the Absolute, for the sake of attaining this self-transcendence. In this progress of transcendence of the lower by the higher, the higher does not negate the lower, reject the lower or abandon the lower, but includes the lower within itself by sublimation, just as the eighth standard is included in the matriculation standard, the matriculation standard in the graduate standard, the graduate standard in the master of arts, and so on. Thus it can be say that Māṇḍkya-upaniṣad examine the four states of consciousness as waking, dream ,deep sleep and the fourth called, respectively - Jāgrata, Svapna, Suṣupti and Turīya on scientific and logical ground. It does not give analogies, tell stories or make comparisons. It states bare facts in respect of man in general and Reality in its essential character. A very comprehensive Upaniṣad is this, containing only twelve statements called mantras, in which

the whole wisdom or knowledge of the Upaniṣads is packed into a nutshell. The Upaniṣad commences with a prayer.

"We are told in [Māṇḍūkya- Upaniṣad] how, "the syllable Om is verily all that exists. Under it is included all the past, the present and the future, as well as that which transcends time. Verily all this is Brahman. The Ātman is Brahman. This Ātman is four-footed. The first foot is the Vaiśvanara, who enjoys gross things, in the state of wakefulness. The second foot is the Taijasa, who enjoys exquisite things in the state of dream. The third is the Prajna who enjoys bliss in the state of deep sleep. The fourth is Ātman, who is alone without a second, calm, holy and tranquil". This passage has been verily the basis upon which all the later systems of Vedāntic philosophy have come to be built."—R D Ranade[1]

Conclusion

The theme of the Māṇḍūkya- Upaniṣad is an exposition of the Mystic Syllable, Om, with a view to training the mind in meditation, for the purpose of achieving freedom, gradually, so that the individual soul is attuned to the Ultimate Reality. The Māṇḍūkya- Upaniṣad belongs to the Atharvaveda. Although it contains only 12 verses, the Māṇḍūkya- Upaniṣad occupies an important place in the development of Indian philosophical thought. Nature of consciousness is the one of the greatest mysteries in the universe. Today consciousness is a term used to describe the awareness of your physical and mental experience. There is really need of scientific study on consciousness In Indian knowledge system there was a type of scripture that is called Upaniṣad which is known for investigate the consciousness or Ātman. Among all Upaniṣads Māṇḍkya-upaniṣad is the one who proclaims about not only the nature of consciousness but also about the states of consciousness. Māṇḍkya Upaniṣad dexamine the four states of consciousness as waking, dream ,deep sleep and the fourth called, respectively - Jāgrata, Svapna, Suṣupti and Turīya. The first 3 states are what are experienced by us as living beings and able to differentiate wakefulness from sleep and dream. The 4th state (Turīya) is the consciousness of Brahman, which is simply experienced through mediation on AUM or Self.

1 RD Ranade (1968) A Constructive Survey of Upaniṣad ic Philosophy, pg 156.

It is Self-realisation and God realisation at one and the same time. It is Existence, it is Consciousness, it is Power, it is Bliss, it is Perfection, it is Immortality, it is Mokṣa, it is kaivalya. This is the Goal of life, the path to which is beautifully described in the Māndūkya Upanishad. It can be say that classification which is represented in Māṇḍkya-upaniṣad really very scientific and logical.

Dr. Kapil Gautam
Assistant Professor
Department of Sanskrit
Vardhman Mahaveer Open University, Kota
Mob: 9672199658, kapilg2008jnu@gmail.com

Bibliography

Chinmayananda. (2015) : *Māndūkya-Upaniṣad with Gauḍapāda's kārikā :* Mumbai : Chinmaya Prakasha.

Johnston, C. (2014) : *The Mukhya Upaniṣad :* books of hidden wisdom. United States: Kshetra Books.

Swami, Nikhilananda., Iyer, V. (2000) : *The Māṇḍūkyopaniṣad with Gauḍapāda's Kārikā and Saṅkara's commentary.* Calcutta: Advaita Ashrama.

Sarasvati, Swami Jagadishvara (2017) : *īśāvāsyoniṣad*, Delhi : Vijayakumara Govindarama hasananda.

Swami, Chinmayananda (2001) : *Etareyopaniṣad*, Ernakulum : Central Chunmay Mission Trust.

Ramaswami (1985) : *Taittiriyoniṣad*, Varanasi: Bharatiya Vidyabhawana.

Swami, Shankaranand (2007) : *Chāndogyopaniṣad*, Ernakulum: Central Chunmay Mission Trust.

Goyandaka, Haridasa (Vikrama Samvat 2069) : *Iśadi nau upaniṣad(śāṃkarabhāṣya hindī anuvāda sahita)*, Gorakhapura: Geeta press.

Dvivedi, Manilal N. (2003) : *The Mandukyopaniṣad: With Gaudapada's Karikas and the Bhāṣya of Śankara*, California: Asian Humanities Press.

Rama, Swami (2007) : *OM the Eternal Witness: Secrets of the Māṇḍūkya-Upaniṣad* , Dehradun : Himalaya Institute hospital trust.

Mahony, William K. (1987) : "Upanisads", in Jones, Lindsay (ed.), MacMillan Encyclopedia of Religion (2005) : MacMillan.

Rama (1982) : *Enlightenment Without God [commentary on Māṇḍūkya-Upaniṣad]* Pennsylvania: USA., Himalayan International Institute of Yoga Science and Philosophy.

Paul Deussen (1997) : *Sixty Upaniṣad of the Veda*, Volume 2, New Delhi: Motilal Banarsidas.

R D Ranade (1968) : *A Constructive Survey of Upaniṣad in Philosophy*, Varanasi : Bhartiya Vidya Bhawan.

Gambhirananda, (1990) : *Eight Upaniṣad . Vol.2. Com. Sankaracharya*, Calcutta: Advaita Ashrama.

Robert Hume (1962) : *Chandogya Upaniṣad - Eighth Prathapaka Seventh through Twelfth Khanda*, Delhi :Oxford University Press

Sarma, Chandradhar (1996) : *The Advaita Tradition in Indian Philosophy*, Delhi: Motilal Banarsidas.

Mishra, Suryamani (2016) : *Ishadi Nau Upnishad - Hindi Translated*, Kanpur : Chintan Prakashan,

Olivelle, Patrick (1998) : the Early Upaniṣad, New York : Oxford University Press.

Comans, Michael (2000) : *The Method of Early Advaita Vedānta: A Study of Gauḍapāda, Śaṅkara, Sureśvara, and Padmapāda*, Delhi: Motilal Banarsidass Publication.

Isaeva, N.V. (1993) : *Śankara and Indian Philosophy*, New York, SUNY Press.

Kalupahana, David J. (1994) : *A history of Buddhist philosophy*, Delhi : Motilal Banarsidass Publishers.

V. Krishnamurthy (1989) : *Essentials of Hinduism*, New Delhi : Narosa Publishing House.

Sri Aurobindo (1972) : *The Upaniṣad*, Pondicherry: Sri Aurobindo Ashram.

Hume, Robert Ernest (1921) : *The Thirteen Principal Upaniṣad*, Delhi: Oxford University Press.

P.T. Raju (2009) : *The Philosophical Traditions of India*, London: Rutledge.

Nakamura, Hajime (2004) : *A History of Early Vedānta Philosophy*, Part 2, Delhi: Motilal Banarsidas Publicaton.

Raju, P.T. (1992) : *the Philosophical Traditions of India,* Delhi: Motilal Banarsidass Publishers Private Limited

Rama, Swami (1982) : *Enlightenment without God*, Pennsylvania, USA: The Himalayan International Institute of Yoga Science and Philosophy.

Oxford Advanced Learners Dictionary, Oxford University Press; 9th revised edition, 2014.

Macmillan Dictionary English Dictionary, MacMillan/A. & C. Black; 2 Pap/Cdr editions, 2012.

यत्र विश्वं भवत्येकनीडम्

महर्षि सान्दीपनि राष्ट्रीय वेदविद्या प्रतिष्ठान, उज्जैन

वेद पाठशालाएँ तथा गुरु-शिष्य परम्परा इकाइयाँ

ISSN 2230-8962

Maharshi Sandipani Rashtriya Vedvidya Pratishtan

(Under the Ministry of HRD, Govt. of India)

Vedvidya Marg, Chintaman Ganesh, Post. Jawasia, Ujjain 456006 (M.P.)
Phone 2502266, 2502254   Fax : 0734-2502253
E -mail - msrvvujn@gmail.com Web - msrvvp.ac.in